



ЯЦЕНКО Т. О., МІЩЕНКО О. В.

# **ХРЕСТОМАТІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

**11 КЛАС  
РІВЕНЬ СТАНДАРТУ**

КИЇВ 2020

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

---

Т. О. ЯЦЕНКО, О. В. МІЩЕНКО

# ХРЕСТОМАТІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

---

**11 КЛАС**

*(рівень стандарту)*

**Київ 2020**

*Рекомендовано до друку  
вченою радою Інституту педагогіки НАПН України  
(протокол №7 від 13 липня 2020 р.)*

Рецензенти:

Бондаренко Ю. І. – доктор педагогічних наук, професор кафедри української літератури, методики її навчання та журналістики Ніжинського університету імені Миколи Гоголя;

Мартиненко В. О. – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України;

Капленко О. М. – кандидат філологічних наук, учитель української літератури Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради.

**Хрестоматія з української літератури. 11 клас (рівень стандарту) / укладачі Т. О. Яценко, О. В. Міщенко. Київ : УОБЦ «Оріон», 2020. 257 с.**

Хрестоматію укладено відповідно до чинної програми з української літератури для 11 класу (рівень стандарту). Ліричні твори, новели, есе запропоновано в повному обсязі, повісті, романи – у скороченому варіанті без порушення змістової цілісності. Виклад текстів художніх творів розпочинається цитатами про літературну діяльність письменника чи письменниці.

Видання адресовано учням 11 класу (рівень стандарту) закладів загальної середньої освіти, абітурієнтам, учителям-словесникам.

ISBN 978-966-991-098-1

© Інститут педагогіки НАПН  
України, 2020  
© УОБЦ «Оріон», 2020

## ЛІТЕРАТУРНИЙ АВАНГАРД

<b>Михайль Семенко</b>	
Бажання.....	6
Місто.....	6
Запрошення.....	7

## ПОЕТИЧНЕ САМОВИРАЖЕННЯ

<b>Павло Тичина</b>	
Арфами, арфами... ..	8
О панно Інно... ..	9
Ви знаєте, як липа шелестить... ..	9
Одчиняйте двері... ..	9
Пам'яті тридцяти.....	10
<b>Євген Плужник</b>	
Вчись у природи творчого спокою... ..	11
Ніч... а човен – як срібний птах!.....	11

## КИЇВСЬКІ НЕОКЛАСИКИ

<b>Максим Рильський</b>	
Солодкий світ!.. ..	12
У теплі дні збирання винограду.....	12

## ПРОЗОВЕ РОЗМАЇТТЯ

<b>Микола Хвильовий</b>	
Я (Романтика).....	13
<b>Юрій Яновський</b>	
Майстер корабля.....	20
<b>Валер'ян Підмогильний</b>	
Місто.....	41
<b>Остап Вишня</b>	
Моя автобіографія.....	100
Письменники.....	106
Сом.....	108

## МОДЕРНА ДРАМАТУРГІЯ

<b>Микола Куліш</b>	
Мина Мазайло.....	113

## ПЕРЛИНИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

<b>Богдан-Ігор Антонич</b>	
Зелена євангелія.....	126
Різдво.....	126
Коляда.....	126
<b>Осип Турянський</b>	
Поза межами болю.....	127

## ПІД ЧУЖИМ НЕБОМ

<b>Євген Маланюк</b>	
Уривок з поеми.....	148

Напис на книзі віршів.....	149
<b>Іван Багряний</b>	
Тигролови.....	150
<b>ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ</b>	
<b>Олександр Довженко</b>	
Щоденник (періоду війни).....	163
Зачарована Десна .....	168
<b>Олесь Гончар</b>	
Модри Камень.....	186
<b>ЛІТЕРАТУРНЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО</b>	
<b>Василь Симоненко</b>	
Задивляюсь у твої зіниці .....	191
Я.....	192
<b>Дмитро Павличко</b>	
Два кольори .....	193
Я стужився, мила, за тобою... ..	194
<b>Іван Драч</b>	
Балада про соняшник.....	195
<b>Микола Вінграновський</b>	
У синьому небі я висіяв ліс .....	196
<b>Григор Тютюнник</b>	
Три зозулі з поклоном .....	197
<b>МИТЕЦЬ І СУСПІЛЬСТВО</b>	
<b>Ліна Костенко</b>	
Страшні слова, коли вони мовчать... ..	200
Хай буде легко. Дотиком пера... ..	200
Недумано, негадано... ..	201
По сей день Посейдон посідає свій трон... ..	201
Маруся Чурай.....	202
<b>СТОЇЧНА УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ</b>	
<b>Василь Стус</b>	
Крізь сотні сумнівів я йду до тебе... ..	239
Господи, гніву пречистого.....	239

**Олександр Ірванець**

До французького шансоньє ..... 240

**Юрій Андрухович**

Астролог ..... 241

Пісня мандрівного спудея ..... 242

Shevchenko is OK..... 242

**Оксана Забужко**

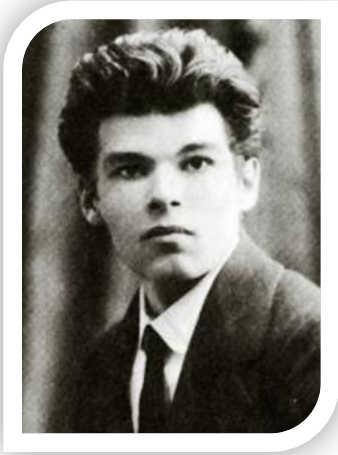
Рядок з автобіографії ..... 250

Читаючи історію ..... 250

**Галина Пагутяк**

Потрапити в сад..... 252

# ЛІТЕРАТУРНИЙ АВАНГАРД



**МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО**  
(31 грудня 1892 – 24 жовтня 1937)

Вітчизняний авангард лишається непрочитаним і незасвоєним, а разом із ним незасвоєною і неприйнятною для багатьох лишається сама ідея української міської культури, української урбаністики. Семенко створив власну цілісну поетичну систему, що випередила час та обставини.

*Сергій Жадан*

## **БАЖАННЯ**

Мені багнесь заплющити очі  
щоб тихо і мовчки страждати  
Не мислить не бачить не чути  
тільки страждати страждати  
Тільки страждати і думать про неї  
і думать про неї  
Про вії про тіні  
Про яснь її очей прищурених в пестоцях очей  
У вечір пестливий і темний  
коли завмирає природа  
У ночі безмісячні темні самотні осінні  
замислені ночі  
У мент той непроханий смілий як настрій  
вмірковує згода  
Мені багнесь заплющити очі  
Щоб тихо і мовчки страждати...

\*\*\*

## **МІСТО**

Осте сте  
бі бо  
бу  
візники – люди  
трамваї – люди  
автомобілібілі  
бігорух рухобіги  
рухливобіги  
berceus кару  
селі  
елі  
лілі  
пути велетні  
диму сталь  
палять  
пах

пахка  
пахітоска  
дим синій  
чорний ди  
м  
пускають  
бензин  
чаду благать  
кохать кахикать  
життедать  
життеруx  
життебе-  
нзин  
авто  
трам.

\*\*\*

### **ЗАПРОШЕННЯ**

Ви знаєте?

Прекрасний краєвид з гори Батиєвої.

Ви, певне, не були там ніколи?

Не гуляли по сніго-білому полю?

Ми вас запрошуємо –

наберіться бажання сміливого

і приходьте до нас. У нас тут доволі

весело.

Звичайно, до нас не заходять автомобілі –

Але відчуваємо ми себе зовсім добре, справді.

Ах, як тут гарно!

Як тут симпатично й різнобарвно!

Люди ми сильні, молоді, сміливі –

не боїмось нікого й бажаємо усім добра.

Коли хочете – ми не заздрим і Батиєві,

бо нам дуже вдячна ця прекрасна гора.

Будьте ж такі добрі,

не дивіться, як на звірів, на нас –

довірливо й доброзичливо, захопивши “трості”, –

самі побачите, як у нас прекрас-

но – приходьте до нас у гості!



# ПОЕТИЧНЕ САМОВИРАЖЕННЯ



**ПАВЛО ТИЧИНА**  
(27 січня 1891 – 16 вересня  
1967)

Ніби щойно прокинувшись, він відкрив очі на світ і основне начало всесвіту побачив у ритмічному русі, гармонійному звукові, музиці. Цей ритм всесвіту і є «Соняч-ними кларнетами.

Олександр Білецький

## **АРФАМИ, АРФАМИ...**

Арфами, арфами –  
золотими, голосними обізвалися гаї  
Самодзвонними:  
Йде весна  
Запашна,  
Квітами-перлами  
Закосичена.

Думами, думами –  
наче море кораблями, переповнилась блакить  
Ніжнотонними:  
Буде бій!  
Вогневий!  
Сміх буде, плач буде  
Перламутровий...

Стану я, гляну я –  
скрізь поточки як дзвіночки, жайворон, як золотий,  
З переливами:  
Йде весна  
Запашна,  
Квітами-перлами  
Закосичена.

Любая, милая,  
чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай.  
Там за нивами:  
Ой одкрий  
Колос вій!  
Сміх буде, плач буде  
Перламутровий...

\*\*\*

### **О ПАННО ІННО...**

О панно Інно, панно Інно!  
Я – сам. Вікно. Сніги...  
Сестру я Вашу так любив –  
Дитинно, злотоцінно.  
Любив? – Давно. Цвіли луги...  
О панно Інно, панно Інно,  
Любові усміх квітне раз  
  ще й тлінно.  
Сніги, сніги, сніги...

Я Ваші очі пам'ятаю,  
Як музику, як спів.  
Зимовий вечір. Тиша. Ми.  
Я Вам чужий – я знаю.  
А хтось кричить: «Ти рідну стрів!»  
І раптом – небо... шепіт гаю...  
О ні, то очі Ваші. – Я ридаю.  
Сестра чи Ви? – Любив...

\*\*\*

### **ВИ ЗНАЄТЕ, ЯК ЛИПА ШЕЛЕСТИТЬ...**

Ви знаєте, як липа шелестить  
У місячні весняні ночі?  
Кохана спить, кохана спить,  
Піди збуди, цілуй їй очі,  
Кохана спить...  
Ви чули ж бо: так липа шелестить.

Ви знаєте, як сплять старі гаї? –  
Вони все бачать крізь тумани.  
Ось місяць, зорі, солов'ї...  
«Я твій», – десь чують дідугани.  
А солов'ї!..  
Та ви вже знаєте, як сплять гаї!

\*\*\*

### **ОДЧИНЯЙТЕ ДВЕРІ ...**

Одчиняйте двері –  
Наречена йде!  
Одчиняйте двері –  
Голуба блакить!  
Очі, серце і хорали  
Стали,  
Ждуть...

Одчинились двері –  
Горобина ніч!

Одчинились двері –  
Всі шляхи в крові!  
Незриданими сльозами  
Тьмами  
Дощ...

\*\*\*

### **ПАМ'ЯТІ ТРИДЦЯТИ**

На Аскольдовій могилі  
Поховали їх –  
Тридцять мучнів українців,  
Славних, молодих...

На Аскольдовій могилі  
Український цвіт! –  
По кривавій по дорозі  
Нам іти у світ.

На кого посміла знятись  
Зрадника рука? –  
Квітне сонце, грає вітер  
І Дніпро-ріка...

На кого завзявся Каїн?  
Боже, покарай! –  
Понад все вони любили  
Свій коханий край.

Вмерли в Новім Заповіті  
З славою святих. –  
На Аскольдовій могилі  
Поховали їх.



---

**ЄВГЕН ПЛУЖНИК**  
**(26 грудня 1898 – 2 лютого 1936)**

---

Експресіоністська поезія Плужника будувалася на поетиці короткого удару, щоб такими емоційно різючими образами передати жахливу руїну України.

Максим Рильський

**ВЧИТЬСЯ У ПРИРОДИ ТВОРЧОГО СПОКОЮ...**

Вчись у природи творчого спокою  
В дні вересневі. Мудро на землі,  
Як від озер, порослих осокою,  
Кудись на південь линуть журавлі.

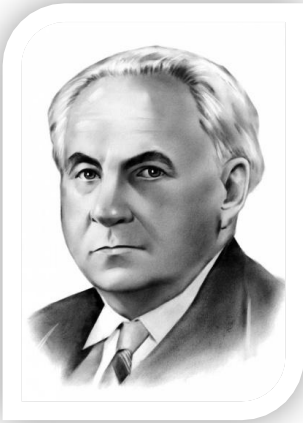
Вір і наслідуй. Учневі негоже  
Не шанувати визнаних взірців,  
Бо хто ж твоїй науці допоможе  
На певний шлях ступити з манівців?

\*\*\*

**НІЧ... А ЧОВЕН – ЯК СРІБНИЙ ПТАХ!..**

Ніч... а човен – як срібний птах!..  
(Що слова, коли серце повне!)  
...Не спіши, не лети по сяйних світах,  
Мій малий ненадійний човне!  
І над нами, й під нами горять світи...  
І внизу, і вгорі глибини...  
О, який же прекрасний ти,  
Світе єдиний!

# КИЇВСЬКІ НЕОКЛАСИКИ



## МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ (19 березня 1895 – 24 липня 1964)

*...Рильський досить витончений і складний поет... І живе він зі своїм часом, напружено і уважно в навколишнє життя вдивляється, уміє помічати в його глибині струю вічно людського, близького всім часам і народам.*

*Микола Зеров*

### СОЛОДКИЙ СВІТ!..

І сонце – золотий небесний квіт.  
Благословляє дух ширококрилий  
Солодкий світ.

Узори надвесняних тонких віт,  
Твій погляд, ніби пролісок несмілий,  
Немов трава, що зеленить граніт,  
Неначе спогад нерозумно-милий...  
Солодкий світ.

Чи янголи нам свічі засвітили  
По довгих муках безсердечних літ,  
Чи ми самі прозріли й зрозуміли  
Солодкий світ?

\*\*\*

### У ТЕПЛІ ДНІ ЗБИРАННЯ ВИНОГРАДУ

У теплі дні збирання винограду  
Її він стрів. На мулах нешвидких  
Вона верталась із ясного саду,  
Ясна, як сад, і радісна, як сміх.

І він спитав: – Яку б найти принаду,  
Щоб привернуть тебе до рук моїх?  
Вона ж йому: – Світи щодня лампаду  
Кіпріді добрій. – Підняла батіг,

Гукнула свіжо й весело на мулів,  
І чутно уші правий з них прищулив,  
І знявся пил, немов рожевий дим.

І він потягся, як дитина, радо  
І мовив: – Добре бути молодим  
У теплі дні збирання винограду.

# ПРОЗОВЕ РОЗМАЇТТЯ



## МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ (13 грудня 1893 – 13 травня 1933)

Наділений чутливою інтуїцією, письменник гарячково шукає виходу із катастрофічної ситуації, породженої наростаючою хвилею репресій, вимиранням мільйонів українських селян, поширенням недовіри і підозри в суспільстві.

Микола Жулинський

### Я (РОМАНТИКА) (Скорочено)

«Цвітові яблуні»

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похилиюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюсь в даль. Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею – мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати – втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати – наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!). І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

Мати каже, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То – молоде загір'я. (...)

– Тривога! – Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, м'ята вмирає в тузі. Мати каже: Надходить гроза! І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

І

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі – до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в чека.

Помешкання наше – фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портъери, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонне наспівує азійське: ала-ла-ла.

Я дивлюсь на портрети: князь хмуристь брови, княгиня – надменна зневага, княжата – в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит – за одною термінологією, інсургент – за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

– я – чекіст, але і людина.

(...) Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій – дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

– Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З давніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

(...) Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в темну – вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю: у дегенерата – низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завжди нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки.

(...) Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в чека, проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою – розстрілять, завше мнеться, завше розписується так: не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф, хвостик.

Я:

– Діло все. Докторе Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

– Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячи і непевним голосом, каже:

– Я з вами, докторе, не згодний.

– Ви зі мною не згодні? – і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

– ...Розстрілять???

І мати тихо, зажурено дивиться на мене. (...)

... Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю: «Так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це – бакханалія і т. д. і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою – розстрілять, – мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, – це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главноверх, чорного трибуналу комуни, – нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

Але який вихід?

– Який вихід?? – І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

– Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «Коли доктор – злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини». Але я подумав:

– Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати – прообраз загірної Марії, і застигала, у тьмі чекаючи.

...Свічі танули. Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено, – шість!

Досить! На цю ніч досить!

(...) Я повертаюсь і дивлюсь туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті. ...Шість на моїй совісті? Ні, це неправда. Шість сотень, шість тисяч, шість мільйонів – тьма на моїй совісті!!!

(...) Я йду в кімнату, знімаю мавзера й запалюю свічу.

...– Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долони й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

– Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя. Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. – Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

– Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

(...) Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі. (...)

## II

(...) Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:



– Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

– Куди?

Андрюша:

– На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе.– Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає своє право купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

– Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

– Так його! так його! – і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат.– Так його! так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

– Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

– Хто на черзі?

– Діло № 282.

Я:

– Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(...) ...Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінка в траурі й чоловік в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш – порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

– Ваша фамілія?

Зет!

– Ваша фамілія?

– Ігрек!

Чоловік зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милости. Жінка втирала платком очі.

Я:

– Де вас забрали?

– Там-то!

– За що вас забрали?

– За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Рекламная площадь

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

– Так по-вашому, значить, назрів час приходу Месії?

Чоловік й жінка:

– Так!

Я:

– Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінка:

– Так!

Я:

– Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробіть цього Месію з чека?

(...) ...Мужчина впав на коліна й просив милости. Я з силою штовхнув його ногою – і він розкинувся горілиць.

Жінка приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінка сказала глухо й мертво:

– Слушайте, я мати трьох дітей!..

Я:

– Розстрілять!

Вмить підскачів вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

(...) ...В кабінет увалився цілий натовп черниць. (...) Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

– Роз-стрі-лять!

... Але я повертаюсь і бачу – прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це – галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

– Ти?

І чую з натовпу жінчин зажурне:

– Сину! Мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

– Мамо?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? Мамо?!!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за мавзер.

– Чорт! – і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

– Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з мамою (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов. (...)

– Нікому, ніколи й нічого не говорити, як розколось моє власне я.

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуни?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

– Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

– Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! – я махнув рукою в бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету. (...)

### III

(...) ...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

– Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

– Кого?

– Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене.

Його рішуче не можна пізнати.

– Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

– Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

– Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

– Слухай!..

Я:

– Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці навідають, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показали біля станції: інсургенти відступають.– Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним я. (...)

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і – сам не пам'ятаю, як я попав до підвалу.

Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся –

– дегенерат.

– От так стража! Всі повтікали!.. хі... хі...

Я:

– Ви?

Він:

– Я? О, я! – і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

– Це сторож моєї душі, – і без мислі побрів на міські пустирі.

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусіли йти на північ, залишили город. Проте інсургентам дано наказу задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворіть.

...Але що ж я?

(...) ...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть. (...)

Я різко кажу:

– Докторе Тагабат! через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених.

Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

– Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхається. О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

– Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

– Ну, і що ж? Добре!

Знакомства. Новые.

Тоді я не витримую й шаленію.

– Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною! (...)

(...) І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить.

І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені – так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

– Невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність – хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: errare humanum est. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю: до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

– Ваша мати там! Робіть, що хочете!

(...) Здіймались огні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів мавзера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. – Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць.– Недалеко грохотіли орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

– От дурень! – подумав я.

...Потім скинувся: де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! – І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як мене щось зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. – Тьма.

І раптом чую:

– Ну, комунаре, підводься! Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив: переді мною знову стояв дегенерат.

– Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! (...)

...Я зупинився серед мертвого степу: там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі, озера загірної комуни.



---

## ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

(27 серпня 1902 – 25 лютого 1954)

---

Дбайливо, з великою любов'ю ставився письменник до слова. Варіюючи, відбираючи, він нанизував їх, як намистинки, одне до одного, будучи до себе безмірно вимогливим. Щоб оновити відчуття мови, почути її з народних вуст, він любив поринати в саму гущу народу.

Тамара Яновська

### МАЙСТЕР КОРАБЛЯ

(Скорочено)

#### ПРИСВЯТА

Високо в небо соколи летіли!  
Далеко в море гості запливали  
І парус, парус, парус доганяв.

Надувши груди білі, йшли фрегати,  
Над морем місяць уставав солдатом  
І просторінь шляхів охороняв.

Веселий день любові кочової!  
На палубі вино і брязкіт зброї  
І плескіт хвиль, неначе крик коня.

Надувши груди білі, йшли фрегати,  
Над морем місяць уставав солдатом  
І просторінь шляхів охороняв.

Любовна міць на палубі рухливій,  
На кораблі, що йде, мов білий привид,  
Й зрю на щоглу, як ліхтар, підняв!

Надувши груди білі, йшли фрегати,  
Над морем місяць уставав солдатом  
І просторінь шляхів охороняв.

1928

\*\*\*

«Забирайте ж із собою в путь, виходячи з м'яких юнацьких літ до суворої, загартованої мужності, – забирайте із собою всі людські порухи, не залишайте їх на дорозі: не знайдете потім!»

М. В. Гоголь

Ні! все добре на землі:  
Чорна дівка, білий хліб!  
Завтра в інший край мандрівка:  
Чорний хліб і біла дівка.

J. W. Goethe

Але завше я пив лиш за те, що любив,  
Лиш за «Вітер, що дме, корабель, що пливе,  
За дівча, яке любить матроса!».

C. Dibdin

О корабле, тебе вже манить хвиля Моря?

Horatius

I

Сиве волосся до чогось зобов'язує. Старечі ноги йдуть вже просто до могили. Багате досвідом життя лежить передо мною, як рельєфна мапа моєї Республіки. Скільки то води утекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя! Зараз мені – за сімдесят, мене тормосить іноді ломота, руки дрижать і на очі набігає сльоза. Тоді я наказую розтопити кану, кладу на підставку ноги і слідкую за вогниками над деревом. Це такий архаїзм зараз – топити дровами, але не нарікайте на мене – я згадую свою давню юність.

Дивлюся, як перебігає прекрасний вогник, символ вічного переходу енергії і розкладу матерії, простягаю до нього руки, і він гріє мої долоні, на яких лінія життя доходить вже до краю. Старість до чогось зобов'язує.

Сьогодні я бачив нашу надзвичайну «Білу Пустелю». Молодий кінорежисер з повагою потиснув мені руку і захоплено подивився у вічі. «Він не може висловити своєї радості з того факту, що бачить мене. Він радий, що бачить мене здоровим, і запрошує до себе в ательє. Він за моїми книжками вивчав кінематографію. Він передасть товаришам по роботі, що великий чоловік (це я) ошчасливить їх візитом». Навіть утомив компліментами. Я потиснув ще раз його руку і залишився на самоті.

«Біла Пустеля» дійсно шедевр. Такі картини з'являлися у нас раз на десятиріччя і стояли, як маяки. Ви пам'ятаєте, певно, «Народе, встань!», «Останній клич» та «Китайське Сонце»? Що робилося в пресі з приводу «Повісьте прапор над морями!»? І, нарешті, передостанній велетень славетного Семпера Травиці – «Народження інтернації». Була спеціальна демонстрація шкіл. Діти носили прапори і плакати по вулицях, вигукуючи Травиці: «Спа-си-бі, дя-дю Сем-пере! Ві-та-є-мо дядь-ка Сем-пера!» Мікрофони збирали всі привітання і доносили їх до вух Травиці, що сидів саме біля кани в моїй кімнаті.

Тепер я знову мав щастя побачити на екрані новий крок наперед. Кіномистецтво дійшло апогею. Якими смішними здались мені витвори його на зорі існування. Ми, пригадую, ніяк не могли погодити між собою питання: «мистецтво кіно чи ні». Ви бачите, які ми були по-дитячому нерозумні і якими дурницями займалися. (...)

Мені нема чого ховати того, що було. Старість не може казати неправди. Нащо вона їй здалася? Кого їй треба задобрити або перед ким замовчати? Вже видно край дороги і неминучість. Проживши життя, можна мати мужність нарешті подивитися всім у вічі.

Я затулююся рукою і дзвоню до фільмотеки. Я тепер дуже поважна людина і до моїх послуг завше ціла фільмотека країни. Я кажу в мікрофон декілька слів майстрові фільмотеки. Він умовляється з братом циклу історій. «Зачекайте хвилинку, То-Ма-Кі, – чую я голос майстра, – електричні розряди тепер заважають передавати фільм. Але з метеорологічної станції передають, насувається повітряна вільгість. Приготуйте ваш екран». То-Ма-Кі – це звуть так мене – Товариш Майстер Кіно – найвище звання для кінематографіста. Я устаю від кани, одсуваю завісу перед

невеличким екраном і заземлюю один дріт. Ставлю довжину хвилі 725. І спокійно повертаюсь до вогню кани.

Я сиджу мовчки. Родини я не маю. Розлетілися всі по світі, розійшлися. Тепер старший син робить повітряні рейси Оде-Індія. Я іноді одержую від нього привітання з дороги. І разом з його голосом чую плескіт океану під його безшумним самольотом. «Тату, – кричить він мені, – я бачу хвилі, що посивіли, як твоє волосся! Тату, зараз буде буря! Я набираю височінь. Ось мене покрила рососою хмара. Привіт тобі, тату!»

Дружина в мене була з чужого гнізда. Коли я носив її на руках по моїй тісній халупі, я мріяв про синів-соколів, єдине, ради чого треба жити. Я їх маю – цих синів. І хто мені більш радісний чи любий – не знаю.

У мене в стіні є ніша. Там стоїть урна з прахом дружини. Раз на рік я ставлю дорогий попіл на стіл і розмовляю з ним, плачучи й приказуючи. Цей колишній народний звичай я перейняв цілком. Потім я одержую звістку від мого молодшого сина, чиє народження тісно зв'язалося зі смертю матері. У мене немає до нього гіркості. Я люблю його. Він подібний до покійної дружини.

Професія мого сина – писання книжок. Це визнало кілька авторитетів у цій справі. Я посміхаюся сам до себе. Як усе змінилося на світі! Колись, за моїх молодих часів, люди, що писали книжки, прагнули комфорту, розкішної кімнати і спокійного сидячого життя. Дивно чути за такий архаїзм? Справді, так було.

Тепер, звичайно, немає нічого схожого. Мій син цілий рік перебуває невідомо де. Його кімната в будинкові стоїть замкнена увесь цей час. Несподівано він з'являється з повітря чи з електропотягу і оселяється в кімнаті на якийсь час. Він розбирає і сортує матеріали і свої записки перед виданням. Пише він – де його приткне дорога: на морі, на повітрі, в лісі і в снігах, на екваторі, в піщаній пустелі, де нині заводять воду. Його твори завше легкі, бадьорі, і вони звучать, ніби пісня птаха.

Щаслива вона – молодість! Сьогоднішня кінокартина «Біла Пустеля» і її режисер прийшли мені на думку. Перед початком демонстрування сидів я у своїй кабіні. До мене не доносився жоден звук. Зала Великих Переглядів розподілена на кабінки, і в кожній сидить глядач. Картину демонструвалося дванадцять годин. Стереоекран був майже прозорий і світився сам. У мене завмерло серце, бо я почув один удар у гонг. Картина починалась. Зашумів пропелер вентилятора, розіклатося автоматичне крісло, запрошуючи сідати зручно, і засвітилися збоку невеликі скляні ґудзики з літерами. Я міг, натиснувши ґудзика, мати все потрібне автоматично.

«Біла Пустеля» майже безфабульна річ – з погляду критика тридцятих років. Ми вже забули ту «Line of beauty», що нею хотів у 18-му віці художник Хогарт відкрити закони краси. Наскільки можливо ми узаконили ту безліч винаходів, що їх додає кожен талант, творячи мистецькі цінності, – додає до законів майстерності й побудови. (...)

Жінка починає родити. О, найсвятіша радосте народження дитини! О, глибока повага до мук матері! О, радість життя!

Я замислився, відігріваючи руки. Вони мерзнуть у мене тепер завше. Розповісти «Білу Пустелю» – я безсилий. Логічно вона не вкладається в рамці людської послідовності. Я й досі ще здригаюся від бадьорості й сили, що їх відчув я, переглядаючи картину.

Майстер фільмотеки виконав обіцянку. Його голос почув я з репродуктора мого телефону. «То-Ма-Кі, – сказав він, – ми даємо на хвилі 200». Я знаходжу цифру 200 і зручніше уможуюся в кріслі.

\* \* \*

Дожити до глибокої старості я раджу всім. Тільки не несіть із собою хвороб. Коли трохи недобачати – це не шкодить: позаду великий пройдений пейзаж залишився, і зовсім не треба очей, щоб його бачити. Більше надокучають шлунок і серце. Увесь час я мушу бути в курсі справ мого черева. Я чую, як бере моя рідка, як

сукровиця, кров – їжу для клітин. Моє серце набігалось за життя і тепер помалу стискується й випростовується. Я – наче сторонній обсерватор – стежу за завмиранням коліщат механізму.

Моїх років людина живе мозком. Це довершена жива істота, яку я ототожнюю із собою. Я тільки стежу за тим, щоб мій мозок отримував належну йому частку їжі і щоб жили нормально його клітини. Почуття в мене дуже умовні: я тільки по звичці люблю чи не люблю когось, поважаю чи не поважаю такий от вчинок. Мені нема чого переоцінювати те, з чим я жив. Мало часу.

Мені не хочеться тепер бути не тим, чим я є: ні президентом, ні Наполеоном, ні Колумбом. Я тепер усвідомив своє місце серед мільярдів літ людства, серед астрономічної кількості людських створінь і на мікроскопічній планеті. Молоді, я звик уже до небуття. Тепер мій мозок працює нормально, я чую пульсацію крові там.

Я не знаю жалості, скажете ви. Я жорстокий, скажу я вам. Бо жалість – недостойне почуття, воно зневажає того, кого ми жаліємо. Воно привчає декого, щоб їх так зневажали. Мені ж – однаково, що про мене скажуть. (...)

Вибачте, коли ви юнак і вам кортить скоріше у всьому доходити до краю. Правда, друже (коли ви мені рівень), – помилку робить той, хто поспішає? Він, не доцілувавши одних вуст, летить уже до інших. Не долюбивши одного тіла, він тягнеться до другого. Воно краще? Ні, це тільки так йому здається. І здаватиметься, і летітиме він, не знаючи, що все на світі переходяще і немає ніде чудес і тайн.

Дозвольте мені бути досвідченішим за вас, мій шановний. Ви бачите, мені однаково приємно говорити про кіно, про «Білу Пустелю», про мою юність і старість, про справи інтимні і справи громадські. Немає на світі різниці між усім цим, немає важливого і мізернішого. Все мені близьке, і повірте мені, що я не стану витрачати дорогоцінної крихти часу на зайве. Я п'ю останні роки, як краплі старого незабутнього вина, не знаючи, коли йому вийде край. (...)

І, нарешті, починають іти картини, що в їхньому творенні я брав неабияку участь. Я впізнаю декорації, я знаю, як вони виглядають з іншого боку, і я знаю, скільки разів сварився за них архітект із режисером. Я ніби переживаю все. Я можу, заплющивши очі, описувати кожне місце цих чотирьох десятків картин.

Мій розум хоче згадувати! Але я хитрю з ним, я – стара людина. Мені цього тільки й треба, та я ще трохи не поспішаю. Потім я вимикаю екран, вимикаю телефон, світло над головою і віддаюся думкам, повернувшись до кани.

## II

До кінофабрики я приїхав молодий і простий, як солдат з булавою маршала в ранці. Я, підскакуючи, ходив по місті, дивувався з моря і забивав голову різною романтикою. Я, наприклад, уявляв себе представником громадськості, і громадськість я малював Фемідою з терезами в руках. На одну з шаль мені ніяк не терпілось покласти хоч морського камінця на мою користь. (...)

Мене вражала набридливість моря. Де б ви не йшли, воно завше синіло між будинками в кінці вулиці. Тротуари – з квадратових плит чорного каменю. По ньому слизько ходити. Я з півроку зневажливо топтав тротуари, доки взнав від Професора, що цей камінь привезено з Італії і що це – закам'яніла лава Везувія.

Тепер мені видно нікчемність мешканців міста. За них я мовчати... Вони тільки бруднили берег. Інша справа – вантажники, моряки й рибалки. Особливо останні. Скільки прекрасних вечорів розмовляли вони зі мною за чверткою горілки, огірками й скумбрією! Скільки разів вивертав я шлунок, перехилившись через борт шаланди, коли вітер бив у парус, аж над клівером опинявся раптом обрій, а за шаландою волочилася нитка хазяйського самодура. Це значило – «ходити на скумбрію».

Опинившись біля моря, починаєш відчувати нудьгу. Хочеться лягати і ходити без шапки. Кортить почухатись ногою і подивитись у бінокль, чи грає скумбрія. Навіть



у справах негайних і цілком конфіденційних хочеться зайти до берегової печери – темної й вогкої.

\* \* \*

(...) В кіно я не був новий. Я знав уже всі тайни кіновиробництва ще до мого приїзду на фабрику. Я придивлявся і оцінював людей, з якими мені доводилося спільно йти. Про Директора я розповім далі докладніш. Він зробився потім моїм приятелем. Він працював на фабриці, доки пішов командувати полком проти поляків. Це було в час війн сорокових років. Тоді ж він і поліг під Варшавою, поклавши всіх бійців під час штурму. Дехто казав, що його врятували, але чому ж він не написав мені нічого? Я не можу цьому вірити. Його певно пригріла земля Варшави.

– Ти візьми їх усіх в руки, – сказав він мені, зиркаючи на мене з-під лоба, – так візьми, щоб і не писнули. Розбалувалися, гади!

Розмова йшла про режисерів, яких я мусив узяти. Їх було семеро. Вони були за тих часів диктаторами фабрики. Вони ними залишилися і до наших днів, незважаючи на всі дотепні міркування про колективну постановку фільму, про колективне оформлення кадрів і про колективний монтаж.

– Значить, ти редактор. Піди сідай, напиши собі конституцію і принеси, побалакаємо. Михайль тепер не хоче нічого, – почув я від Директора.

Михайль – мій колишній метр. А загалом – він ватажок лівих поетів нашої Країни. Футурист, що йому завше не хватало якоїсь дрібниці, щоб бути велетнем. Я його любив, коли когось цікавить моє відношення до нього. Він приходив щодня на фабрику, викурював незмінну люльку, ішов подивитись на море і зникав, залишаючи запах «kapsten'a» з люльки. (...)

Його присутність на фабриці я відчував, як бадьорий мотив, не настирливий та безтурботний. Біля тебе стоїть хтось, посвистуючи, вирішує світові проблеми, а ти можеш за ним, не відриваючись, робити й робити. Він незабаром поїхав у відпустку і до фабрики вже більше не повертався, залишивши мене самого на всі режисерські групи.

Я пішов писати конституцію і писав її з тиждень.

III

Зала першого в Республіці оперного театру вся в червоному оксамиті. (...)

... Речитативну мелодію починає оркестр. Гобої м'яко тремтять, їх підтримують кларнети і покриває, вібруючи звуками, поважна труба – баритон. Я починаю любити людину, що, стоячи попереду мене, керує чудесними звуками. Мелодія самотності, пустельного вітру, нездійснених бажань і кочової романтики. Летить вона на темну сцену від оркестру і запливає до всіх кутків. Звуки пливуть і хитаються. Тоді в ці звуки вбігає людина. Вона біжить, підносячи якусь дудку до рота. Я знаю, що не ця паперова штука може давати звуки, що я чую. Людина танцює, легко пересуваючись по сцені, споріднена зі звуками й слухняна. Це Іосиф Прекрасний. Він сідає на згористу землю й грає, ще тримаючи дудку. Наче дзвенить у пустелі навколо нього вітер, перекочується пісок, і вівці десь пасуться, подаючи голос з-під гори. (...)

Вистава продовжується. Іосифа знаходять брати. Вітання й лагідність до меншого брата, ніжність рук і розмов. Але це не шкодить їм продати Іосифа єгиптянам, коли ті з'являються з-за куліс. Продаж закінчено, Іосиф пручається, просить милосердя в братів і з болем бачить, як потроху одвертаються брати. Сцена порожня. Пробігають одна за одною неспокійні тіні. Вони біжать по пустелі і чують, як женуться за ними любов до брата і совість. Стріла летить ліниво – джа-а-іpp! Тьма. Бігають прожектори, немає братів і стоїть над сценою розпачливий зойк оркестру.

Я видихаю повітря. Завіса. Оплески і вигуки. Зала починає жити, кашляти, розмовляти й ходити. Я не встаю з крісла, де я сиджу, і передчуваю щось надзвичайне, що має зі мною трапитись. От буває так іноді, коли серце повне вщерть і чекає лише уст, що надпили б трохи його радості. Знаєш, що в твоєму житті має

статись якась зміна, близько коло тебе пройшла жінка і десь ходить, ти дихаєш її повітрям. Чутливе чекання висить у повітрі, як димок або серпанок.

Я посміхаюся тепер сам до себе, дійшовши до цього місця згадок. Над каною стоїть у мене побільшена картка жінки в купальному костюмі. Жінка сидить на чорному камені. Через ріжок іде напис: «Милому, ідеальному другові з Генуї». Я дивлюся на знайоме обличчя, мудро (це вам, молоді, здається, що мудро) посміхаюся, бо я знаю більше, ніж скажу, більше, ніж ви знатимете. І повертаюся до зали оперного театру, де вже пройшов антракт і знов погасло світло.

Танки при дворі фараона. Мені ввижаються маси народу, що носять важке каміння на будови, колосся гойдається на сонці і, наче жовта сонячна ласкавість, – ці звуки. Знайома Іосифова мелодія виходить над усе, та ось він і сам починає цнотливий танок. Його бачить Тайах – фараонова жінка. Тайах придивляється до вродливого юнака. Тайах виходить із групою наперед. Танцюють усі, але її одну бачить око. Вона показує в танку любовну досвідченість. Повнокровна жінка зійшла з єгипетських земель до Іосифа і до захопленого театру. (...)

Тайах танцює в захопленні. Вона показує Іосифові свою любов і силу. Одіж на ній лише підкреслює довершеність жіночих форм. Її обличчя блідне навіть крізь пудру. Найвища статева насолода танку сходить на неї. Вона – в нестямі. А хори інших танцюристів завиваються навкруги. Соромливий Іосиф захищається мляво. Падає на коліна і ниць. Падає на землю і Тайах. Вона котиться по землі, повзе. Нестямна жага жене її. Раптом завертілася, закружляла сцена. І, врочисто ступаючи, Тайах виходить на середину. Вона несе фараонові одіж Іосифа. Гримлять тривожно фанфари й барабани. Що він наробив, цей Іосиф? Він посмів думати про обійми царської дружини? Ганьба йому, красивому! Візьміть його на щити й винесіть геть! Похмуро стоять колони, коливаються луки і якісь щити. Наче знову колосиста нива. Піраміді – рости вгору з шершавого каменя! Кінець виставі, що показала спокушеного Іосифа! (...)

\* \* \*

Зрозумійте психологію старості, юначе. Народивши вашого батька, ми все життя вважали себе старшим і розумнішим за нього. Вас ми констатували як першу пересторогу і нагадування про Потойбічне. Звичайно, ми з вами серйозно рахуватися не могли. Ми навіть вороже дивимось на вас, бо ви нас женете до могили. Ви випиваєте наше погасання, красуетесь і ростете. У цьому – закон існування. Пам'ятайте тільки, що ви теж будете такими, як ми, – стережіться вимовити поспішне слово. (...)

Я не виходив кілька днів з монтажною кімнати. Одну з чергових картин було закінчено, режисер показав її дирекції, а зараз ми сидимо з ним удвох серед рулонів плівки і скорочуємо. До речі, я – автор сценарія.

Я сиджу біля монтажного столу, а високий режисер ходить по кімнаті. Одною рукою я рухаю моталку, продивляючись частину фільму на руках.

– Ви, я бачу, знаєте монтаж і вмієте тримати в руках плівку, – каже режисер, – але ви не дозволили б, коли хтось почав би виправляти вашу роботу? Правда ж ні? Можете не відповідати, я бачу відповідь.

Моя мовчанка надає йому сміливості. Це його перша картина, це мій перший сценарій. Автор з режисером зійшлися, таким чином, вирішити свої взаємини. Ми обоє могли бути об'єктивними, могли розмовляти тактовно, логічно. Тоді питання це – режисер і автор, – стояло дуже гостро. Багато списів було поламано прихильниками одної й другої групи. Але до згоди тоді ще не прийшли. Власне не до згоди, а до розуміння законів кінематографії. Нам це дивно навіть згадувати тепер – невже сценаристи не знали, для чого вони пишуть? Невже їм не ясна була механіка ставлення їхніх сценаріїв? Невже... та те, що зрозуміле є тепер, – тоді набирало

великої гостроти, було прекрасним демагогічним способом для зриву роботи і зміни кінокабінетів.

Починаю я здалека і щиро.

– Творчість, – кажу я, – поняття егоїстичне і навіть егоцентричне у своїй глибокій суті. (Нині я інакше думаю!) Коли я робив сценарій, мені здавалося, що його можна з початку й до кінця записати в Біблію або вирубати зубилом на мармурі. Коли я скінчив писати, він мені здався трохи нудним. А через тиждень я вже ненавидів його, як свою майбутню смерть. (Нині я інакше думаю!) Я виносив його в собі, як кобила – лоша. Зразу вона певна, що її син буде благородним скакуном і завше буде ходити в шовковій попоні. Коли лоша родитиметься – їй буде просто не до думок. А потім вона його забуде. Є інакші автори, але я вважаю себе за пересічного автора. Тепер дивіться, що ви зробили з моїм лошам. Ви вкрили його попоною на 2800 метрів. Ви нагодували його шоколадним вівсом. Ви вифарбували його в червоний колір і – о, небо! – ви одірвали йому голову і хочете приростити її в іншому місці. (...)

– Коли режисер ставить сценарій, – кажу я, – він мусить твердо засвоїти основну авторську думку, тему, проблему. Це не торкається сценаріїв, де немає таких інгредієнтів. Засвоївши і погодившись, режисер починає думати. Треба йому дати часу для думання. Бо коли його погнати, він буде ставити не думавши, значить картина вийде без думок. Думання може відбуватися в різній формі. Не обов'язково, щоб режисер приходив на фабрику щодня і, сідаючи від 8 до 4 до столу, думав. Він може піти до знайомої дівчини, випити з нею пляшку доброго вина і цілувати її, як свою. Ввесь час свідомо й несвідомо у нього стоятиме в голові ідея сценарію. Коли він повертатиметься додому, йому по дорозі трапиться цікава, рухлива тінь од ліхтаря, що його похитує вітер. Режисер вийме книжку і запише дещо, що не має зв'язку ні з ліхтарем, ні з вітром, ні з дівчиною. Просто, ми ще мало вивчили закони нашого думання.

– Ідея сценарію мусить стояти перед очима. Режисер проглядає всі кадри. Деякі він викидає – вони затьмарюють або шкодять ідеї. Деякі він переставляє на інше місце – там вони з кращими сусідами краще йому служать. Деякі він вигадує – вони звучать в унісон з іншими, зміцнюють його ідею. Вона вже стала його – ця ідея сценарію!

– Тоді режисер береться до провідників ідеї – до героїв. Він мусить їх знати так, як не знає навіть батько дитину. Пам'ятає, що вони «так» себе тримають у сценарії тому, що вони перед сценарним життям жили «так і так», а після сценарного життя житимуть «так, так і так», помруть з такої-то причини і в певнім оточенні.

Режисер лякається. Хіба можна все передбачити в людським житті? Це буде сухар, а не людина! Я пояснюю думку і заспокоюю співбесідника. Він не так одразу зрозумів – здалося йому, що я захоплююся трафаретними, а не живими людьми.

– Я з вами погоджуюсь, – каже режисер, – та коли я неправильно зрозумів авторську думку в сценарії? Невже ви за те, щоб до мене приїздив автор – (я на вас не натякаю, вибачте), – він замовчав на секунду, – приїздив автор і контролював би щодня все те, що я знімаю? По-перше, – він не знає ще ремества, щоб мені перешкоджати робити кадри. По-друге, – режисер я, а не він, і, навіть погодившись із його трактовкою кадру, я зроблю так, як я розумію, і він нічого не може змінити. По-третє, – хіба автор знає, як буде звучати той чи інший кадр поруч із другими, коли я його поставлю на призначене місце? Ви не розумієте, що побачити кадр там, де йому призначено стояти – ціла наука і навіть не кожний режисер це уміє. Що ж авторові залишиться робити? Посваритись зі мною та й поїхати? Чи що інше? (...)

Режисер, я бачу, починає ставитися до мене прихильно. Я користуюсь моментом і вирізаю з картини цілу сцену на декілька метрів. Режисер злякано на мене зиркає, але я не чую заперечень. Продовжую крутити ручку моталки.

– Я, пам'ятаєте, приїздив до вас, як автор, – монотонно дзирчить моталка, – місяців зо два ходив до вас у павільйон, коли ви знімали. Але я радий зараз похвастатись, що другого ж дня я вже знав, хто я. Ви розуміли мій задум правильно, а з вашим виконанням я не погоджувався. Я почав гостро ненавидіти головного актора, актрису мені хотілось напоїти п'яною, щоб її трохи розвезло і щоб вона сміливіше ходила по кімнаті. Дядька героя я б вимочив у солоній воді, щоб у нього шкіра на обличчі загубила сліди масажів. Невідому дівчину з вулиці я зробив би романтичною і примусив би триматись цю повію так, як тримається порядна жінка. Я не згодний був ні з чим. Мені здавалося, що ви навмисне, на зло мені це робите.

У високого режисера обличчя починає нуднішати. Він дивиться на монтажний стіл так, ніби там лежить його дитина, а я їй ллю на живіт холодну воду.

– Чому ж ви про це мені не казали, – видушує він із себе, – я міг би де в чому погодитись.

– Я вам казав спочатку. Потім я зрозумів своє місце і сидів у павільйоні, примусивши себе забути, що це мій твір так скальпують, і шукав собі веселих думок над домовиною мого створіння. Іноді я прокидався і видумував для вас кадри і точки зйомки – пам'ятаєте, ви не раз використовували це. Я ходив по павільйону лише для того, щоб бачити, як можна те, що написано в кадрі, переводити на плівку. І я, дякую вам, – багато бачив. (...)

– Тепер права автора виступають на перше місце. Саме тепер, коли ви кінчили знімати і змонтували картину. Тепер я бачу все, що вийшло, мені видно, де моя думка і де її немає. Тепер я можу з вами й сваритися за те чи друге місце в картині. Я навіть мушу сваритися, бо чого вартий творець (майстер – як хочете), коли він не сміє піднести голосу в оборону свого виробу. Він сміє, він мусить!

– Наприклад, оця сцена... – (я довго тлумачу непотрібність сцени, вислуховую зауваження, що на сцену витрачені гроші, час, плівку, енергію; я запевняю, що на першому місці є якість картини, а не бухгалтерія і т. і.)... – Але заспокойтесь, – закінчую я, – я не хочу підносити свого голосу, я сваритися не буду.

Режисер здивовано дивиться.

– Я тепер чиновник на фабриці і перейду від авторських сентиментів до чиновницької твердості. Ви не погоджуєтесь викинути цю сцену?

Мовчанка.

– Тоді ми підемо зараз до директора – хай він нас розсудить.

Я гашу електрику на монтажному столі, і тоді ми обоє помічаємо, що на дворі вечір чи ніч. Директор уже поїхав з фабрики додому. Ми закриваємо монтажну й виходимо на вулицю.

Завтра ми епізод цей, звичайно, викинемо. Директор буде на моєму боці. Режисер зразу сердитиметься, та, побачивши картину потім, змінить свою думку. Коли ж картину ухвалить преса й громадськість, – режисер мене почне поважати. Я за свій смак не боюсь і знаю, що це буде.

Стоїмо кілька хвилин. Море – воно урчить і гуде. «Чого ви сваритесь, чудаки? Все, – хлюп-хлюп, – дурниці. Потопило я сьогодні човна з такими дурнями. Ша-шуу! Які ви смішні!» Перед морем завше себе почуваш ніби винуватим за те, що мало живеш. За те, що малий такий. За гнів і хвилювання.

– Підемо вже?

Ми йдемо територією фабрики, виходимо на вулицю й чекаємо трамвая. Ми розмовляємо.

\* \* \*

(...) Професор переходить з павільйону в павільйон. Я штовхаю актора, що близько мене стоїть, він нас знайомить. І ось я вже йду з Професором.

– Ви давно приїхали? – каже він мені.

– Та недавно.

– А надовго?

– Не знаю. Працювати.

Знімальної групи тепер немає – такої, як була колись. Тепер є так звана «режисерія фільму». Один режисер і в нього від десяти до двадцяти помічників. Перший помічник – оператор, другий – художник, третій – організатор і т. і. ... (див. «Популярний підручник організації», видання кінофабрики «Об'єднаних Націй»). Винайдена плівка найвищої чутливості і колосальної світлосили об'єктиви в знімальних апаратах – звели нанівець неймовірну витрату освітлювальної енергії фабрики. Нині знімають без штучного освітлення. Теперішня «режисерія фільму» не знає зовсім освітлювачів і всіх неприємностей, що з ними зв'язані. Тепер у нас актор живе в декораціях під час усього ставлення картини – не треба костюмерів і реkwізиторів до режисерської групи. Зайві також гримери, бо чутлива плівка заборонила грим. Можна лише деформувати обличчя і залишатися таким під час усієї роботи над фільмом. Отже, тепер вищезгадані категорії робітників до складу «режисерії фільму» не входять. Через це одно – нині легше жити на світі.

Тепер послухаємо розмову режисера, оператора й Професора, щоб уявити собі склад знімальної групи і ті зміни в методах роботи, що сталися. Режисер говорить трохи в ніс.

– Я не розумію, – каже режисер, – при чому тут я. Я не мо-о-жу (він трохи розтягує слова, коли говорить) робити в таких умовах. Декорація мала бути на 8 годину ранку, а тепер уже обід. У мене акто-о-ри скаржаться. Грим псується. Помреж мій десь забіг і на очі не показується. Я тридцять ро-оків працюю, а такого не бачив.

Оператор хватає за руки Професора.

– Ну, я не можу. Вірите мені, що я не можу? Ніяк отой куток не можна освітлити! Дивіться: ось тут у мене будуть стояки, тут дві трисотки, тут угорі мух повісимо, у вікно – прожектор. Тепер дивіться, – оператор достає спеціальне кобальтове скло, яке обезбарвлює декорацію, і дивіться, ніби запаливши всю зазначену освітлювальну апаратуру, – дивіться, там цілком чорний кут.

Професор сердиться.

– Я вже вам три рази будував. Я не винний, що ви так швидко думки змінюєте. Станьте сюди, подивіться, – Професор витягає й собі скло, – бачите, звідси коли зніматимете, все буде гаразд?

– Ні, я хочу ставити апарат тут.

– Це, дядю, я вам не дозволю, – Професор, коли сердиться, говорить «дядя», – я будував декорацію, розраховуючи її на певну точку зйомки. Я вам не буду щохвилини перебудовувати. Ви ж самі дали згоду на таку точку і підписали ескіз?

Режисер явно ненавидить декорацію. Він ходить, мацаючи все руками, бурчить щось і лається. Мужичькі свити погано виглядають на екрані. Стіни оці сірі й нужденні – дерево й глина. Чому б на них не наліпити веселеньких шпалерів?

– Ми будемо знімати із сіткою, – вирішує режисер, – воно буде красиво, і нерізка наводка на фокус дасть пригніченість.

– Буде красивенький кадр, – каже оператор, – я не буду брати стелі.

– Як ви не будете, – спокійно зауважує Професор, – нащо ж я виробляв і вимальовував дрібниці? Можна було поставити лише стіни і навіть не фарбувати їх та не мазати.

Розмова має нахил перейти до стін директорського кабінету, де закінчуються завше подібні розмови. Та на сцені з'являється хазяїн знімальної групи – адміністратор. Він налітає на режисера:

– Ви мене зарізати хочете! Призначено зняти сьогодні двадцять кадрів, а ви ще й не починали? Через дві години починає третя група – на станції амперажу не вистачить. Рекwзиторе! Костюмере! Помрежу! Давайте сюди акторів! (...)

Ми з Професором виходимо надвір. Нам не хочеться нічого говорити.

- Да-а, – кажу я.
- Мистецтво, – каже Професор.
- І ми розходимось.

#### IV

Хай простить тому небо, хто підозрює мене в постійному ухилянні вбік із широкої дороги. Я ніколи не любив ходити по дорогах. Тому я й люблю море, що на ньому кожна дорога нова і кожне місце – дорога.

(...) Свою власну характеристику я почну з того моменту, коли я складаю конституцію, що їй підлягав би я сам, керуючи художньою роботою на кінофабриці. Складати для себе закони – неприємна річ. Добре було Мойсеєві одержати їх на горі. Я їх проглядав і зробив висновок, що вони лише формулювали те, що вже існувало тоді на землі. Ці закони були в мозкових клітинах людей. Вони тисячоліття переливалися з кров'ю по жилах. Їх породила в голові перша ж проллята кров і перший передсмертний зойк.

Я забув зазначити, що я сиджу на березі моря. Купатися – холодно, та я відчуваю екзальтацію й від морських пахощів. А пахне море, треба сказати, знаменито. По-перше, – гнилою морською травою, йодом, гіркою сіллю, холодним етером. Солодка млость останнього особливо п'янить. Тіло застигає в нірвані, ніби отруєне морською диявольщиною. Здається, що тіло не може вже знати болю й нівечення. Лежу на камінцях, обнімаю всі краї, слухаю, вдихаю в себе берегову гніль. (...)

І як було всім зрозуміти, що в мене одна наречена, наречена з коліски, про яку я думав, мабуть, і тоді, коли не вмів ще говорити. Наречена, для якої я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу і за неї підставляв під мечі важкий щит. Сімдесят років стою я на землі, пройшли передо мною покоління чужих і рідних людей, і всім я з гордістю дивився у вічі, боронячи життя й честь моєї нареченої. Її коси, як струмені, розлились по землі, її руки, як благословіння, лягли на поля, її серце палає, як серце землі, посилаючи жагучу кров на нові й нові шляхи. Для неї я був сміливий і упертий, ради неї я хотів бути в першій лаві бійців за її розквіт. Для неї я полюбив море, поставив на гербі якір, залізний важкий якір, що його приймають усі моря світу, і колишеться над ним могутній корабель. Культура нації – звать її. (...)

Я сидів над морем і раптом оглядівся, де я є. Позбирав свою конституцію з камінців, по яких розвіяв її вітер, пішов переплигувати з каменя на камінь, подерся по горі й перебрів бур'яни.

\* \* \*

Директор ходив, похитуючись і припадаючи то на одну, то на другу ногу, як моряк, – до речі, він і був колись моряком. Його корабель плавав лише в одному морі, бо коли він служив у флоті, саме відбувалася війна, вихід у інші моря охороняли турки, і їхній крейсер «Ісмет» наводив жах і збуджував паніку у флоті. Несподівано з'являючись, він, як демон, налітав на туманні береги і громив важкими набоями далекі поля і форти. Матрос малював собі велетенського командира невловимого крейсера. Залізні руки турка гнули залізні перила, коли він настирливо вдивлявся в горизонт, ведучи закованого в панцир гіганта. Щохвилі «Ісмет» міг полетіти від міни в повітря, та заворожив його командир – колосальний велет. (...)

«Як аргонавти ті колись», – співаю я про себе, закінчивши читати пункти, навіяні морем. І другу страву вже з'їдено. Директор мовчки думає. Пам'ять у нього гарна – кожне слово в голові.

– Роботи багато, – каже він, коли ми виходимо з їдальні, – тільки розбалувались вони всі. Халтуру розводять.

Я не можу говорити від авторського задоволення. Мого проекта блискуче прийнято!

- Ти, може, думаєш, що в рукавичках працюватимеш? – каже він далі.

Ми заходимо до зали переглядів, продовжуючи розмову. Це – невелика кімната, в якій певно завісився не один бідолаха, бо й тепер вона навіває думки про самогубство. Вона з тих кімнат, до яких нудно заходити й радісно виходити. Стільців немає. Дві-три лави стоять на брудній долівці. В кутку піч, що ніколи не топиться. Ми сідаємо.

– Лінії я одразу не братиму, – кажу я тихо, – бо тут, де справа торкається творчості, я не можу замінити собою всіх творців фільму. Я хочу заслужити в них повагу і авторитет.

Механік за стіною пускає апарат. Апарат деренчить і шумить, заглушаючи розмову. На екрані миготять шматки чергових зйомок якоїсь режисерської групи. Директор робить зауваження про роботу оператора, хтось позад нас це нотує. Я мовчу, дивлячись на екран. Я вступаю до смуги повсякденних інтересів, приїздів на фабрику ранком, проглядів, розмов, директив, сварок, монтажів – усього того, з чого складається все наше життя, коли викреслити з нього неділі та весни.

У

– Любий Сев, – хочеться мені почати, – нарешті й про вас ітиме мова. У мене на стіні висить портрет – ваш дід у білій полотняній сорочці і в полотняних штанах, босий і без шапки. Він стоїть у садку, спираючись на палицю. Йому не менше дев'яноста. Але він стоїть так, як ви стояли колись у Місті, у нього буйне волосся й рівні плечі. Він з однаковою гордістю стоятиме серед велетенських машин, він стоятиме на палубі океанського корабля, що йде у невідомі країни, він стоятиме з однаковою гордістю і серед неміряного степу, спираючись на палицю. Бо в ньому є одвічне обличчя Людини, суворі риси завойовника, серце мандрівника і творця.

– Любий Сев, – кортить мені казати, – я пам'ятаю й досі ваше сприймання життя. Жінку треба вміти понести на руках. Не боятися ніколи помилок, бо той, хто боїться, – швидко старіє, і в нього холоне голова. Йому годі шукати повноти життя, йому досить тої молодості, що залишилася в нього позаду, а тої молодості, що є попереду і є навкруги, – він не бачить. (...)

Моє перебування в Місті вступало до нової фази. Мені сьогодні сказали, що приїхав Сев. Я його не бачив. Художник Сев – мій перший друг. Прийшовши режисером до кіно, він поставив невеличку комедію і блискуче провалився. За це він дозволив собі відпуск на кілька місяців. Тепер він знову повернувся до Міста і буде ставити ще одну картину.

Я піднімався по східцях на третій поверх готелю. Горіли електричні лампи. Був вечір, що не віщував мені нічого особливого, ніяких подій. Весело підскакуючи, я майже вибіг нагору і там раптом зупинився, пригадуючи, до кого йду.

– До високого режисера, – відповів я сам собі, поновлюючи рух по паркету коридорів третього поверху. Ми умовилися з ним порозмовляти увечері про його сценарій – той, що він почав ставити. Отже, я йшов, як веселий журавель. Моя печінка почувала себе добре, і жовч не виливалася куди їй не треба. Я був розігрітий, як віск, своїми планами, майбутніми успіхами, романтичністю натури, тишою коридору, і відбиток чужих пальців залишився б на моїй шкірі, коли б хтось спробував узяти мене за руку.

Постукав до кімнати. Тиша. Ще постукав. Двоє голосів – жіночий і чоловічий відповіли мені разом: «Можна». Я переступив поріг кімнати й одразу нікого не побачив. Праворуч під стіною на столі стояла лампа з абажуром і темною матерією на останньому. Від цього вся кімната стояла темною, задушливою і чужою, як вулиця незнайомого міста. В одчинені вікна долітала музика ресторану, перериваючись і глухнучи, коли там раптом зачиняли двері. Потім знов лунала, вирвавшись в щілину. Запах жінки примусив мене глибше зітхнути, набираючи повітря.

– Добри вечір, – сказав я.

Мені відповіли не зразу, очевидячки чекаючи когось іншого замість мене. Хтось біля вікна палив цигарку, і вогник її раптом збільшився, зробивши потім в темряві траєкторію яскравої зірки. З ліжка до мене озвався високий режисер:

– Засвітіть, будь ласка, горішне світло. (...)

Режисер одразу скочив з ліжка і простяг руку. «Дуже радий бачити. Уже гадав, що не прийдете. Сідайте, будь ласка, знімайте вашу куртку і почувайте себе вільно».

Я роздягтися відмовився.

– Дякую, – сказав я, – але ми сьогодні, очевидячки, не встигнемо побалакати, я ще маю побачення з моїм товаришем, що вчора приїхав до Міста.

– Із Севом? – запитала жінка.

– Дозвольте вас познайомити, – заметушився високий режисер, – це так би мовити моє начальство з фабрики – редактор, а це моя приятелька і землячка.

Землячка, не встаючи з місця, простягла мені руку. Я її взяв – безвольну, трохи холодну й гладеньку. Жінка мені рішуче не сподобалась. Мені стало чомусь досадно.

– Із Севом, – відповів я, – а ви його хіба знаєте?

– Я Сева знаю, – жінка викинула у вікно сигарету і встала із стільця, – учора мене ось він познайомив.

Вона почала ходити по хаті. Я одразу став забувати своє незадоволення. З нею мені захотілося погуляти по вулицях, міцно притиснувши до себе її лікоть. Вона трималася так, ніби їй шлейф несли пажі. Розмовляючи з високим режисером, я відчував на собі погляд, крайки моїх вух червоніли.

– До побачення, – закінчив я розмову, – завтра умовимось. До побачення, товаришко.

Я вийшов з кімнати, почувши за собою, коли зачиняв двері: «Хочете чаю, Тайах?» Це мене вразило, і я навіть не в той бік коридору відразу повернув. Потім я почав згадувати, перебирати прізвища і знайомих. Замислившись, я набрів на Сева, що мешкав за кілька номерів далі в коридорі, і виходив кудись із своєї кімнати.

– Сев, Сев, – закричав я, – ви це чи не ви?

– Це я, – відповів Сев, простягаючи мені долоню.

Ми довго стояли, трясучи руки, як це завжди роблять і вороги, і друзі. Перші, щоб замаскувати ворожість, а другі – щоб заховати дружню теплоту.

– От ми і зустрілися, – кажу я, – а наче зовсім недавно ми з вами жили в одній кімнаті. Скільки це вже часу пройшло?

Ми установили точно, скільки пройшло часу, і це нас ані порадувало, ані засмутило. Що нам час, коли його є під нами й вище нас цілі гори?

– Провалили картину, Сев? – сміюся я.

– Іще й як провалив. З музикою й барабанами, – регочеться мій друг, і луна йде коридорами, як у лісі. – Зате я тепер не провалю і не злякаюсь.

Стоїмо ми в коридорі довго, заходимо до кімнати і там знову стоїмо. Розмова наша мало має змісту, але хіба не досить того, що ми чуємо одне одного, бачимо і сміємось, як малі, не знати з чого?

– Сев, а хороше море, чорт його забери?

– Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами. Обов'язково над ним мусить літати чайка, що квилить-проквилляє, буревісники, що чують бурю, і кораблі з білими лоскутами парусів. Ідуть вони обов'язково вперед, море тоді уявляєш калюжею, яка гордиться з того, що по ній плаває білогрудий корабель.

– А матрос бронзовий і делікатний, – кажу я в тон, – він возить обов'язково привіти і закохується десь в смагляву дочку Індії, нудьгуючи за нею і простоюючи вахту мрійним чудаком. Керманічі всі бадьорі і сміливі, бачать рифи, як акули...

– Дайте ж мені договорити, – сердиться Сева, – я відповідаю на ваше запитання про море.



Він запалив цигарку і став біля трюмо.

– Море, – це розпутна красива жінка, яка хвилює більше за всіх цнотливих голубок. Ця жінка лише збуджує жагу, вашу шалену пристрасть. Як перша знана жінка, воно ввижається вдень і вночі. Задовольняє один подув пристрасті, але викликає два інших. Ви бачите, що вона брудна, оця ваша любов, вона іноді дурна й жорстока, але ніяка красуня у світі не дасть вам стільки насолоди, бо вона є і залишається першою жінкою, першою любов'ю.

Він промовчав.

– Море зовсім не синє, і чайка квилить над ним тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось. На кораблях брудні, сірі, обвітрені паруси і саме цей факт мені хвилює кров. Кораблі на морі поспішають перебігти свій шлях, щоб їх не захватив у дорозі шторм. Вони бояться моря, і їхній гордий вигляд походить від поспішності. Вони жагуче бояться, а ходять, бовтаються, перелітають з хвилі на хвилю, вірніш – хвиля підкочує під них свої піняві боки. Навкруги чорне страшне море, безодня води і гніву. Воно іноді поманить ласкавою синьою фарбою, іноді воно з небом зійдеться і почне чарувати. А натура його зрадлива, зовуча й сувора.

Я хочу теж докласти своїх міркувань.

– Матрос возить не привіти лише, – кажу я, – а й важуче золоте зерно, багатство й ситість, руду й метал. Обважніє трюм, як шлунок у бджоли, коли вона повертається з поля. Над морями летить бджола простим шляхом. У трюмі пересипається зерно, гурчить метал і чути, як за ілюмінатором проноситься вода. На вахті хочеться спати, і обважніли після робочого дня руки. Море, Сев, не забавка.

Сев одходить від трюмо. Виявляється, що він одягав там комірця і поправляв на собі краватку. Це мене зацікавлює, бо в нас ніколи не було люстерка, і ми все робили помацки. Мушу признатися, що це був перший і останній раз, коли Сев користався трюмо для таких дрібниць, як комірці і краватка.

– Де ви були? – раптом згадав він про нашу зустріч в коридорі.

Я сказав.

– То чого ж ви звідти втекли так швидко?

– Там якась дівчина, і вона мені не... подобається. А взагалі я не хочу їм перешкоджати.

– Тайах її звать?

– Я чув це ім'я, але при чому тут «Іосиф Прекрасний»? Там є така цариця, що спокушає.

– Оце вона там і є. (...)

\* \* \*

Ми сидимо всі гуртом на ліжкові: я, Тайах і Сев. Навпроти нас ходить високий режисер, а на канапі сидить кінооператор в окулярах.

Я відчуваю біля себе тепле плече жінки, вона чудово пахне – якийсь солодкий, тремтячий запах, як звук віоліни. Мені хочеться сказати їй якусь приємність, показати себе веселим, і цікавим, і... красивим.

– Ви танцювали як єгиптянка – наче жагуча пристрасть текла у вас.

Тайах весело сміється і лукаво поглядає на мене і на Сева. Вона дуже стримана і холодна взагалі, а коли сміється – робиться близькою. Для всіх людей в неї холодний погляд і професійна усмішка балерини – одним ротом, білими зубами.

– А взагалі ви нагадуєте прекрасну мавпочку, – додає Сев серйозно, – вона гризе горішок на дереві і влучає нас звідти горішком.

– Монкі (Monkey), – інформую я, – так звучить це англійською мовою. (...)

Інтимна темінь обгорнула кімнату. Оператор присунув ближче до нас канапу. Високий режисер сів і собі.

– Ви якісь дивні люди, – сказала Тайах, – нічого подібного я не бачила у себе на півночі. Я почуваю вашу молодість, як морське повітря.

На мою руку обережно лягла її рука і так залишилась. Я почав ворухити пальцями, помалу пестити жіночу руку. Тайах нахилилася до мене і я нахилився до неї. Її волосся лоскотало мені вухо. (...)

– Чи довго ми так сидітимемо? – питає наче з далекого далека голос оператора.

– Мені непогано, – каже Сев, – та мене вдома чекає вже певно помічник, з яким я розроблюю сценарій.

Я нахилиюся до Сева і пропоную йому свої послуги. А через те, що між нами сидить Тайах, вона відхиляється трохи назад, коли я розмовляю із Севом над її коліньми. Я під сурдинку кажу Севу кілька зайвих слів, що не мають зв'язку з моєю пропозицією. Вони передають моє сприймання Тайах. Вона й собі хоче слухати і нахилиється до наших голів. Її груди торкаються тоді моєї руки. Я не воруху ліктем, щоб залишити враження випадковості. Я чую пульсацію крові на шкірі руки.

Троє голів укупі, три перемішаних дихання, троє рук разом (Сев поклав і свою руку на наші), сутінь кімнати, до якої увійшла жінка повноправною серединою. (...)

## VI

(...) Ми сідаємо. Човен похитується на хвилі. Я сказав кілька слів про ранок і сьогоднішню неділю.

– В неділю моя голова найбільше працює, – говорить Сев. – Я за неділю багато придумав кадрів для картини. Нікуди я не поспішаю, ніхто мене не викликає на фабрику телефоном, я працюю, як каторжний.

– Дубок з Кафи? – сказав мій сусіда.

– З Олешок. Бачиш парус? – відповів сусіда Сева.

Дубок похитувався серед гавані на якорі. Він був цілком безлюдний. На щоглах лише блоки вгорі порушували оголеність дерева. Паруси змотано. Бугшприт, завжди такий граціозний, тепер обріс парусом, що лежить на ньому, як нарост на дереві. Ми об'їхали дубок з корми. За кормою на тросі прив'язано маленького пузатого човника. Він має таку ж форму, як дубок, так пофарбований – і здається малим дитинчам, рибинкою великого кита – дубка. Дубок називається «Тамара». (...)

– Сев, як може країна жити без моря? Які перспективи є у Швейцарії? Коли б я там жив, я певно повісився б на вершечку першої-ліпшої гори. Їхня молодь з нудьги дряпається по скелях, одморожує носи і ставить собі рекорди. А нудно ж як! Сьогодні виліз на гору, завтра подерся на вищу, а людей навкруги немає, внизу під ногами бовваніє вся країна, димляться долини, блищать ріки, на згір'ях, як мох, ліси. Вони сидять у норі. Люди деруться на гори і ніяк не можуть їх перелізти. Вони ще роблять годинники, точно розподіляють чужий час, думають, що годинники дадуть їм втіху й молодість. У вас є годинник, Сев?

– Зроду його не мав.

– Мені годинник нагадує фараонову тощу корову, що не може ніколи наїстися.

Біля нас рибалка спіймав бичка. Ми сиділи обличчям до вільного моря, де мало сходити сонце і підійматися перед нами на Місто. Далекий берег ліворуч вимальовується вже, наче виходячи з долини нічних тіней. Сев розповідає про жінку, що ніколи не бачила, як сходить сонце, і проте була гарної вроди. Жінка мене цікавить, я розпитую про ознаки її краси. Саме в цей час починає сходити сонце. Воно витикається з-за води й одразу ж відбивається в морі. Через це воно весь час кругле і лише збільшується і збільшується. Тепер воно відривається від води. На ньому наче ворухить хтось блискуче решето. Кричать позад нас мартини. Кричать, кружляючи над водою і падаючи часом на воду за рибою. Сонце б'є у вічі. Ми спочатку терпимо, кліпаємо очима, а далі повертаємось до сонця спинами і зітхаємо, почувавши, як тепло на нас лежать промені сонця.

– Я відчуваю, що мій мозок наче холодною водою пополоскано. Це добре. Ви думали про мій сценарій?

– У вас щодня новий сценарій, Сев.

– А ідея?

– Я кажу – новий для темного ока. А саме я за таке не вважаю. Ваш сценарій має ідею, що її не можна цілком сказати словами. Мене завжди дратували всі оті скорочувателі чужих думок, вульгарні конкретизатори. Вашу ж конкретність треба назвати егоконкретністю, бо її треба формулювати лише вашими словами, до неї треба ще вашої усмішки, ваших манер і вашої веселості. Конкретність і діалектичність матеріалістичних ідей треба вміти бачити на ваших полотнах і у вашім фільмові. (...)

– Я розповім вам, яких я люблю людей, – починає Сев, тримаючи цигарку в зубах і шукаючи сірників. – Був у нас на селі один дід. Біля ста років йому було. Кремезний, важкий дід, що забув уже рахувати онуків та правнуків, а синів геть усіх поховав. Став недобачати старий, і вигнали його правнуки, бо не міг він городу доглянути та за свій хліб відплатити. Оселився старий в землянці над рікою. На даху в нього зимою вовки ночували, влітку – трава росла, і жив дід так, ніби збирався свою сотню років іще раз переглянути. На лови він їздив удень і вночі, риба йому йшла до рук, як приворожена. Так він проживав – цей сліпий дід. Такі в ньому сильні були інстинкти боротьби, що він, сліпий, викинутий із життя, боровся за нього, як мавпа, що з неї пішли ми всі. У нього стало б сили й інстинкту боротьби на те, щоб зі своєї печери пройти знову ті десятки тисяч років, які відрізняли його від пароплавів на ріці. Він міг би ще й одружитися для повноти доказу, та несподівано його розірвали вовки на другій сотні літ життя. (...)

Під нами море. Сев сидить на носі шаланди з ниткою самодура в руці. Це той же самолів – тільки замість приманки – на гачках цесарчине пір'я. Я допомагаю хазяїнові тримати клівер-шкот і навіть забираю шкот від паруса. Ми пливемо, правуючи косо на хвилі, експлуатуючи вітер, і пливемо просто на вітер. Це приємно. Рибальство так захоплює Сева, що він приказує до кожної скумбрії, що потрапляє на дно шаланди.

Вітер міцніє. «Сьогодні буде шторм», – каже рибалка. Його просолений ніс втягує в себе повітря, наче п'яниця запах горілки. «Буде шторм на десять балів», – каже рибалка. Він кладе шаланду майже зовсім на лівий борт, переносячи парус і повертаючи шаланду до хвильоріза.

\* \* \*

(...) Ми розмовляли про жінок, і про Тайах зокрема. «Вона, – казали її подруги, – змінила свій характер в Місті. Кількарічне кидання від одного чоловіка до іншого, жадібні дотики до всього забороненого – десь ніби загубилося, і не впізнати колишньої Тайах». «Я така жадібна до всього, – говорила остання, – я, мабуть, вродилася авантюрицею. Батько мій італієць, мати слов'янка. Я не можу всидіти на місці. Та з вами я ніби потрапила до лагуни. Мені хочеться тихо пливти, говорити неголосно і сміятися з того, що сонце світить і летять промені на сад. Ніхто, ніхто так не ставився до мене у світі!»

– Вона звикла до рук, що простягалися її обняти. Замацане тіло відпочиває зараз і відновлює кінчики чулих нервів. Прийде час, коли ця жінка буде відчувати себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх залишаться в ній, як згадка про давню читану, недозволену книгу. Вона відродиться для нового життя.

– А ми їй допоможемо в цьому, Сев. Яка це достойна річ приголубити людину. Людське ставлення піднімає дух і дає силу рукам. Товариське оточення, безкорисна мета...

– Ви ж її любите, редакторе!

– А ви її кохаєте, Сев!

– Коли б вона була тут і чула наші зізнання!

– Ми її любимо обоє однаково. Вона – втомилася любити. Хай же це не пошкодить їй народжуватися на світ. (...)

Ми рушили йти додому і зустріли в порту Тайах. Вона тримала капелюх в руках, і її золоте волосся куйовдив вітер. Одежі на ній наче зовсім не було – так вітер дмухав на легку тканину. Ми взяли усі за руки і потягли Тайах за собою на мол. Це було веселе біснування. Ми щось кричали, вибігши на мол, і були, як паруси, що кожної хвилини можуть знятися в повітря і попливти один за одним у радісну морську безвість. Тайах щось співала, але хрипливі нотки почувалися в її голосі, немов хотіло прорватися ридання. Вона кинулась мені на шю і жагуче поцілувала в губи, притулившись всім тілом. Потім вона поцілувала Сева.

– Я, мабуть, сплю, – сіла вона на камінь, – дружочок, візьми мене за голову.

Сев почав фантазувати про далекі острови, про голих чорних королів і високі зелені пальми, що ревуть і гойдаються від шторму на піщаному березі. Дружочок, цебто я, намалював картину життя на цьому спеченому острові, картину сходу сонця, коли воно вертикально підіймається на пекуче небо, і заходу – коли сонце падає, одразу утворюючи чорну ніч тропіків, де немає сутінків і вечірніх тіней. Халупа на похилому березі, яка тремтить од вітру, і мево свічки, що раз у раз б'ється по стінах, і хазяї, не знати чого викинуті до цієї пустелі і забуті людьми.

Тайах слухала й мовчала. Лише поглядала на нас радісно, і забута усмішка, професійна усмішка балерини, набувала іншої виразності. Ми помітили, що в театрі у неї не раз з'являлася така ж усмішка. Під час танку, коли траплялися перерви й переходи, вона любила зайвий раз упевнитися, що ми сидимо в залі – я чи Сев. Ми й сиділи, у нас було одне місце, де вона завше знаходила нас. Вона не любила танцювати, і танцювала холодно, коли не було в театрі знайомих. Їй здавалося тоді, що вся публіка чужа, як купа каміння, розкиданого по залі. Треба було їй когось, хто репрезентував би глядачів. Зате нам вона танцювала так, що ми захиналися з гордості. Тоді викликала її захоплена зала безліч разів, і вона підходила до рампи, усміхаючися нам і кладучи руку на серце. Нам заздрило все людське море. (...)

Ми побачили, як хвиля несе щось на собі. Крізь туман ми розгляділи щоглу чи якийсь брус, подібний до неї. На один кінець ніби хтось кинув купу мокрої одежі. На щоглі лежить рукав, а з нього виглядає рука. Голова людини притулилася до дерева, і довге волосся розчісує вода. Передній кінець щогли йшов над водою, як простягнута з глибини моря рука велетня.

Сев полетів у воду і, не вмючи плавати, стояв по пояс у воді і чекав доки щогла наблизиться до нього. Я вагався, знаючи, що вода холодна, але щогла, підпливши до берега, почала битися об камінь, струсила із себе у воду заляклого вершника, разів зо два збила Сева з ніг і могла потрощити йому кості. Я плигнув у воду й собі, скинувши туфлі й штани.

Екземпляр людини, що її викинуло море, був навдивовиж живучий. Ми його трусили й ламали, волочили по піску й садовили на землю, терли, гойдали й вибирали в нього з рота пісок і траву – доки він, нарешті, прийшов до пам'яті. Його думки були далеко, дуже далеко, він проговорив кілька слів ніби румунською мовою і знов загубив пам'ять. Ми почали кутати його в піджаки. Він розплющив каламутні очі і ми злякалися – такі вони в нього були сині. Ми не відривалися від зусиль його розуму вимовити ще щось, що дало б нам ключ, хто він є – цей бурлака з моря. Англійська фраза: «Води, ради Бога, води» – нас збентежила. Румун чи англієць? Ми відрядили Тайах за спиртом.

«Де я?» – запитав незнайомий німецькою мовою, підводячись на лікоть. Його почало страшно нудити. Ми не перешкоджали йому. Потім віднесли його в затишок і зняли весь одяг. Це був прекрасний екземпляр мужчини. Обличчя обвітрене й мужнє, а тіло радувало очі чистими лініями. Ми викрутили його одяг так, що в ньому не залишилося і краплі води, і заходилися розтирати незнайомого горілкою, що її принесла Тайах. Потім ми напоїли нашого пацієнта цією ж рідиною просто з пляшки.

Зусилля наших шістьох рух, щира робота Тайах і наша, горілка в роті і шлункові – зробили своє діло. Незнайомий остаточно прокинувся і засоромився, відчувши себе голим серед нашої компанії. У Тайах горіли очі. Вона не могла відірвати погляду від тіла цього матроса – ми знайшли якір на його руці.

– Прекрасний початок для майбутнього фільму, – сказав Сев, подаючи незнайомому його одяг. Той одягся, і я запримітив, як поступово розчаровувалися очі Тайах, коли брудне матроське лахміття покрило прекрасні форми мужчины.

Тепер перед нами стояв блідий матрос, чорнявий і смаглявий, із затьмареними синіми очима, страшенно змучений попередньою мандрівкою на щоглі. Чорнява борідка пробивалася на щелепах, обличчя приємне, хоч і некрасиве. Вражав погляд, що завше був скерований в обличчя співбесідника.

– Початок добрий, – сказав я, ляскаючи матроса легенько по спині, – bist du Deutsch, Mench?

Матрос оглянув нас усіх такими радими очима, ніби ми давали йому гетьманські клейноди при світлі рампи. Він сів на землю від слабості і простягав до нас руки як божевільний. Далі він цілував землю і пророблював інші формальності, що їх завели мандрівники, повертаючися на рідну землю.

– Братіки ви мої рідні! – нарешті почули ми його національність.

Потім матрос затремтів несподівано і випив з пляшки решту горілки. Він уперше злякано на нас подивився.

– Мене сьогодні розстріляють? – запитав він і зараз же знепритомнів від усього пережитого. Далі його непритомність перейшла в тихий міцний сон. – Я Богдан, – пропищав він, коли ми його підняли нести. (...)

– А ми знайшли в морі людину, – похвалилася Тайах, – матроса, красивого хлопця.

– Ви завше щось для себе знайдете, тільки не одразу йому закручіть голову. Не забудьте, що матроси нездатні прив'язатися надовго. Кожен порт милий їм лише доти, доки не кликав їх гудок на борт. У кращому разі він подарує вам мавпочку або сергу зі свого власного вуха.

Ми промовчали.

– Одначе вас не задовольнить жоден мрійник і романтик. Вам треба сильної руки, пошерхлої руки моряка і його посолених вуст із запахом горілки й міцного матроського тютюну.

– Фе, Професоре, які у вас думки про мене! Невже я подібна на дівку з пристані?

– Тим гірше, що не подібні.

– Мене тягнуть обрії. Я почуваю себе молодою і наївною. Мені хочеться завше бути у вагоні потяга. Професоре, напророкуйте мені щось цікавіше за матроса. Навіть за цього, гарного.

– Хай буде так, як буде. Так, як ви захочете.

Ми вийшли від Професора, зогріті теплом цієї людини. Тихі вулиці Міста були повні штормового вітру. Він проходив площами, як господар. Море билося десь об берег скажено й грізно. Я зазиравав у безкінечно лагідні очі Тайах. На перехрестях вулиць ми зупинилися, бо вітер наче танцював навкруги нас. Ми цілувалися, не звертаючи уваги на прохожих, і йшли до іншого перехрестя. Там цілувалися знову, і я свистів з насолодою в пальці. Але вітер свистів дужче.

– Заходь, дружочок, – каже Тайах, коли ми рівняємося з її готелем, – це ж останній вечір. Завтра я від'їжджаю до Генуї. Доки ми знову побачимося, пройнуть місяці.

Проходячи коридорами готелю, ми помічаємо на дверях Сева записку: «Повіз Богдана до лікарні. Повернуся пізно». Ми пишемо нижче: «На добраніч» і заходимо до кімнати Тайах. Кімната молодої, привабливої жінки завше нагадує каюту. Тільки в

ілюмінатор може литися таке свіже повітря! Каюту застелено килимом, на стінах пурпуровий шовк, блакитний газ повис на люстрі, високе ліжко виглядає затишно – справжня койка. Вона може приспати натомлену людину.

Ми сиділи, загубивши розуміння власності рук. Ми хилилися одне до одного, як дуб і лоза, і кожне з нас було то дубом, то лозою.

– Там умирає моя тітка, – сказала Тайях, – а в Мілані живе батьків брат. Поїдемо зі мною, дружочок?

Я промимрив щось, лінуючись відповідати, і поніс Тайях по кімнаті, не відчуваючи її ваги. Вона злякалася і здригнулася, шукаючи моїх очей і допитливо глянувши в них. Потім засміялася і, як воркотлива кішка, проказала мені на вухо: «А я думала...»

– Що думала?

– Що й ти такий, як вони.

– Тепер не думаєш?

Замість відповіді вона почала кружляти мене по кімнаті, доки не заморилася вкінець. Я попрощався й вийшов, почувачи, що неймовірний тягар узяв на себе такими відносинами. «Не загуби Богдана», – крикнула вона з дверей. Губи мої були червоні і ніби не мої, коли я вийшов на вулицю. В обличчя мені ударив вітер, штормовий вихор. (...)

## VII

Починаються приготування до зйомок фільма Сева. Він шукає корабель, придатний до зйомок. Йому не потрібен звичайний дубок “Тамара”, він хоче щось краще, щось величніше. Тим часом на кінофабриці стається прикрий випадок – під час зйомок помирає дитина. Директор роздратований. Назначений день від’їзду Тайях.

## VIII

Лист Майка татові. Майк не застав тата вдома. Він, щоб зігрітись, спалив одну з книжок, що стояла у батька на столі. А ще ненароком розтрощив один стілець. Щоб вгамуватись, він узявся до читання рукопису (мемуарів). Зауважує, що думками батько ще дуже молодий. Йому страшенно подобається історія з Севом і Тайях. Невже вона його мати? Навіть дивно про таке думати. Значить з Севом тато мав ворогувати? Чи Тайях помирила їх? Врешті, море. Воно всюди! Воно хлюпочеться на кожній сторінці і поза ними. Книга просто повна морем! І це чудово. А Богдан? Чи це не той, якому встановлено пам’ятник на бульварі? Цікаво все-таки чим закінчиться ця історія. Останній розділ Майку особливо сподобався. Нехай тато продовжує писати так, як написав його. А тепер пора прощатись.

## IX

Богдан розповідав свою історію. Його витягли після чергового бунту. І дивним є те, що цього разу (а бунтував він часто) він постав проти шлюбу. Богдан працював у румунського рибалки. Його покохала дочка цього рибалки Ганка. Врешті Богдан ніколи не відмовлявся від жіночої уваги, тому вони скоро почали проводити час разом. Та згодом Ганка набридла йому. Він сказав, що одружений і мусить скоро вертатись додому. Тому після цієї розмови Ганка скинула його з човна. Так його й знайшли редактор з товаришами.

До румунського рибалки він потрапив ось яким чином. Він був у Таборі. Сам туди прийшов, бо знав, що всіх табірних відправлять додому. Та перед цим Богдан провів декілька місяців у таборі. Коли їх відправили додому, то пливли вони старим бригом. Було страшенно нудно й важко. Богдан мав на кораблі власного ворога – безвухого китаєця. Окрім цього він помітив, що на нього з каюти позирає молода капітанова дочка. Богдан зробив усе, щоб сподобатись їй. Врешті вона вийшла до нього. Розговорившись, вона зізналась, що вони плывуть не додому. Матроси на кораблі підняли бунт, за головного був Богдан. Він взяв в заручники капітанову дочку

й погрожував капітану, вимагаючи повернути додому. Та під час бунту капітан втік, залишивши дочку. Матроси вже мали вертати додому самотужки, як у їхній корабель поцілів з гармати інший. Бриг почав тонути. Богдан врятувався разом з дівчиною. Декілька днів вони дрейфували в морі. Так його й знайшов румунський рибалка. Дівчина, мабуть, загинула.

Лист від Тайях. Вона пише, що почуває себе чудово в Італії. Тітка видужала й вони щодня виходять у море на човні. Вона танцювала двічі й отримала чимало подяк і оплесків. Тут вона почуває рівновагу й спокій, навіть якусь апатію. Вона передає привіт Севові й дуже рада за його фільм. Можливо вони ще побачаться, та вона непевна. Бажає редакторові успіхів і надсилає листівку з Генуї.

#### X

Великою компанією сиділи в кав'ярні: Сев, редактор, Богдан, хазяїн кав'ярні, рибалка, хазяїн трамбака й шхуни, троє дівчат: Поля, Муха, Стелла. Хазяїн кав'ярні запропонував розповісти про своє минуле. Та першим взяв слово Богдан. Почались розмови про майбутній корабель для зйомок у фільмі Сева. Думали де взяти саме такого, як уявлялось Севові. Кожен висував свої пропозиції. Хазяїн кав'ярні приніс кави. Сев почав змальовувати картини з фільму. Він уявляв морську школу на високому березі. Одного дня юнаки з цієї школи побачили в далині бухти як один корабель потопив іншого. Вони швидко поспішили на поміч. Першим урятували моряка з дівчиною (себто, Богдана). Богдан підхоплює оповідь і починає свою (моряка) історію. Він народився, забравши життя своєї матері. Усе життя він намагався втопитися, та це йому щоразу не вдавалося. Малим він ледь не втопився в калюжі. Підлітком зробився моряком. Він дуже потерпав від безвухого китайця, тому вирішив втекти з корабля. На Філіппінах він хотів залізти на інший корабель, але його вдарили по голові й він упав у воду. Прокинувся він на кораблі, що йшов на південь.. Нарешті дібрались острова Пао... В цей момент хазяїн кав'ярні попередив дівчат, щоб ті забирались. Прийшла міліція перевіряти документи. У Богдана їх не було, тому його забрали з собою.

#### XI

Лист від Тайях. Пише спочатку з Мілана, а потім з Берліну. Розповідає про одну пригоду, яку може довірити лише йому, оповідачеві. Вона подорожувала околицями Мілана з своїм другом, гарним і до останнього дурним. Та от вона побачила того, від кого в неї швидше забилося серце. Це був якийсь гарний італієць. Вона довго не зводила з нього очей, була біля нього впродовж усієї екскурсії й він звернув на неї свою увагу. Вона відіслала геть свого друга й залишилась зі своїм італійцем. Вони гуляли собором Дуомо й вирішили зустрітись пізніше ввечері. Та вона випадково переплутала слова й замість італійського вдома сказала українське. Вочевидь він подумав, що вона має на увазі зустріч біля собору Дуомо. Вона поїхала на таксі шукати його біля собору, та було надто пізно. Вони так і не зустрілись. Ця пригода надзвичайно схвилювала Тайях. Вона більше нікому не розповість про неї, тільки редактору.

#### XII

Редактора викликав до себе Директор. Сьогодні приїздить комісар закордонних справ, а завтра вранці на крейсері – турецький міністр. Буде нарада. Потрібно все зафільмувати і долучити плівку до угоди, що її буде укладено. Почались приготування.

Редактор повідомив Директору, що вони будуватимуть для фільма Сева власний корабель. Директорові ця ідея не сподобалась і він запропонував узяти щось у морської школи, та в них всі човни були зайняті.

Ввечері компанія знову зібралась у кав'ярні. Розповідав хазяїн корабля. Коли він був молодим, то кохав одну дівчину, дочку контрабандиста. Та одного разу її підстрілили. Вона покликала його до себе й разом вони провели останні миті її

життя. Після цього він пішов в монастир. Він був там наймолодшим, тож уся важка робота дісталась йому. Спочатку йому було добре і спокійно, та згодом туга взяла його. Він почав думати про втечу й одного дня таки втік морем.

Наступною стала розповідати Поля. Коли вона була дівчиною, то кохала чоловіка з військовополонених. Вони були разом довго й вона вже хотіла мати від нього дитину. Він зізнався, що у себе на батьківщині сидів у в'язниці, а до полону пішов за власним бажанням. З часом він почав тужити за своїм домом і згодом втік, залишивши Полю саму. Рибалка, послухавши її історію, вилаяв її. Сев вимагав рибалку попросити в Полі пробачення, але той затявся. За це Сев і хазяїн трамбака побили рибалку й викинули геть. Виходивши з кав'ярні редактор з Севом помітили Богдана. Виявилось, що його випустили й він напився так, що ледве доліз до кав'ярні.

### XIII

Зустріч комісара закордонних справ і турецького міністра пройшла успішно. Редактор керував процесом зйомки. Все було знято саме так, як було заплановано. У перерві між зйомками він приїхав на кінофабрику, перевірів відзняту плівку, зустрівся з Севом. Богдан попередив редактора, що Сев може бути небезпечним через ревності до Тайях. Пізніше, вдень, редактор зустрівся з Тайях і повідомив, що сьогодні увесь день зайнятий і буде вільний тільки після десятої. Після цього продовжились зйомки.

Увечері редактор повністю був зайнятий монтажем. Нарешті фільм був готовий і редактор особисто доставив його адміністратору кінофабрики. Увечері редактор поїхав до Професора. Він також застерігав його, але від Тайях – йому не подобалась ця дівчина і він вважав її вертихвісткою. Професор порадив редактору декілька книг з кораблебудування – йому вони зараз якраз згодяться. Додому редактор повертався через порт. Він помітив дві фігури, що йшли за ним. Перша напала на нього з ножом. Він встиг вкусити нападника за руку, та цим тільки ще більше розлютував його. Відчув, що його поранено в бік. Побачив, що друга фігура – то Богдан і він кинувся на нападника.

### XIV

Професор написав розлогий опис того, як потрібно робити корабель. Він вказав все до дрібниць. Особливу увагу він приділяв дереву, з якого потрібно було робити корабель. Зауважував, що потрібно підібрати деревину, зрубану восени чи взимку, але ніяк не навесні – тоді дерева саме пускають сік і стають непридатними для корабля. Професор вказав, що потрібно брати сосну й дуба, трохи додати тисового дерева й бука. Указав, як потрібно робити мачти. Додав, що необхідно зробити з горіхового дерева майстра корабля – сильного вовка, хитрого лиса чи дужого ведмедя, того, хто вказуватиме кораблю путь.

### XV

Редактор приходить до тями в палаті. Поряд лежить Богдан – одержав два поранення. Він одразу ж кидає підозри на Сева – мовляв, він приревнував і вирішив попередити конкурента. Редактор все заперечує. Він не вірить, що його кращий друг здатен на таке. Богдан говорить, що це легко можна перевірити. По-перше, нападник – лівша. По-друге, редактор вкусив його за руку, а значить повинен лишитись шрам. Приходять міліціонери й запитують чи є якісь підозріння. Редактор наказує очима Богдану мовчати. Приходить Тайях. Їй прикро через те, що сталось з редактором. Богдан намагається її “вколоти”, вказати на її вину, але редактор змушує його мовчати. Приходить Сев. Виявляється, що він лівша. Богдан тріумфує. Тепер він не сумнівається, що нападник Сев. Редактор не може в це повірити й втішає себе думкою, що йому майже байдуже до цього. Сев розповідає ще один епізод зі свого фільму. Сев з Тайях в цирку. Дівчина захоплено спостерігає за тваринами й гімнастами. Проте на душі в неї тяжко. Вона ділиться своїми почуттями з Севом.



## XVI

Будують корабель для зйомок. Робота кипить. За усім наглядає Професор. Приходить Тайях і просить дозволу в Професора, що саме спостерігає за будівництвом, побути на кораблі й послухати море. Лист від сина Генрі, письменника. Йому страшенно подобається Богдан, він вважає його великим оптимістом. Дівчина ж – одна на мільйон. Іншої такої немає. Здається, вона повинна бути з Богданом. Нехай вони наприкінці твору візмуться за руки або поцілуються, так, нехай краще поцілуються. Море у творі неперевершене! Його чути всюди, і це надзвичайно прекрасно. Особливо ж подобається Генрі записи Професора щодо будови корабля. Вони настільки захопливі! Ну що ж, пора прощатись.

## XVII

Корабель для зйомок спущено на воду. Редактор з Богданом не застали цього моменту, але тепер вигрівались на палубі. До них приєднався Сев. Він радо привітав друзів. Богдан попросив принести колоду з горіхового дерева – хотів вирізьбити з нього майстра корабля. Та за діло взявся Сев. Він різьбив недовго, оскільки згадав, що його чекають на кінофабриці. Скоро після Сева прийшла Тайях, а Богдан заходився різьбити майстра корабля. Тайях запитала його що саме він різьбить. Богдан відповів, що матимуть найкращого майстра корабля і почав розповідати історію. Коли він був біля острова Пао, то познайомився з молодю яванкою, дочкою вождя. Її звали Баджін. Вона була першим коханням Богдана. Одного вечора вони лишились удвох, та Богдан почув якесь шарудіння на кораблі свого господаря й пішов перевірити. Виявилось, що безвухий китаєць намагався його спалити. Богдан почав битися зі своїм давнім ворогом, але китаєць хитрістю мало не заманив його в вогонь. На допомогу прийшла Баджін. Разом вони викинули катаяця за борт, а вогонь погасили. Після цієї історії Тайях сказала, що чує дим. Чоловіки вмовляли її, що це лише здається, враження від історії впливають. Але вона все одно пішла в трюм перевірити. Якраз в цей момент прибігла Поля і повідомила, що дізналась про те, що в трюмі закладено ґніт, який, догорівши, має спалити весь корабель. Разом жінки знайшли його й погасили. Минуло ще трохи часу. Корабель був готовий. Богдан вирізав з дерева майстра корабля – свою бронзову Баджін.

## XVIII

Святкували завершення корабля. Виголошували тости. Посеред загальної веселості Сев запропонував Тайях обрати когось одного. Вона не хотіла обирати й вирішила просто піти. Вона попрощалась з Севом та редактором і пішла геть.

Сев з редактором піднялись на палубу подихати повітрям. Тут редактор і перевіряв чи є у нього на руці шрам. Але ніякого шраму не було. Вони стояли й насолоджувались ніччю, коли почули як хтось вдирається на корабель. То був рибалка, якого побили за лайку над Полею. З розмови з його спільником редактор зрозумів, що саме він напав на нього й Богдана. Та тепер вони з Севом застали нападників зненацька. Почалася бійка. Редактор бився з одним, а Сев з іншим. Розбили ліхтаря і на палубі стало зовсім темно. Врешті нападників було викинути за борт. Прийшов Богдан. Він був веселий. У темряві не помітив побиття Сева й редактора. Він увесь час провів з Тайях. Чути було як вони сміялись. Богдан помітив, що розбився ліхтар і поліз в трюм по новий.

## XIX

На цьому оповідач завершує свої мемуари. Осінь і зиму переносив він свої спогади на папір. Тепер літо, йому варто відпочити. До нього приходить син Генрі, щоб дочитати його мемуари. У цей момент з радіотелефону чути Майка, він співає пісню про капітана. Так зібралася вся родина.



## ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ (2 лютого 1901 – 3 листопада 1937)

Коли б хтось із читачів оцих моїх спогадів та запитав мене, кого з молодих українських письменників двадцятих-тридцятих років я вважаю найбільш інтелектуально заглибленим, душевно тонким або, по-простому кажучи, найбільш інтелігентним, то я б ні на хвилину не задумався і відказав: «Валер'яна Підмогильного».

Юрій Смолич

### МІСТО

(Скорочено)

*Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина – людина їсть і п'є: як тварина – вона множитья і як тварина – викидає; як янгол – вона має розум, як янгол – ходить просто і як янгол – священною мовою розмовляє.*

Талмуд. Трактат Авот

*Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?*

А. Франс. Таїс

### ЧАСТИНА ПЕРША

I

Здавалось, далі пливати нема куди.

Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зелено-жовтими передосінними берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок. (...)

Коли розігнувся від поручнів, побачив коло себе Надійку. Не чув, як вона підійшла, і зрадив, хоч і не кликав її. Він тихо взяв її за руку. Вона здригнулась, не підводячи голови, дивилась на віяловидну хвилю, що гнав своїм носом пароплав.

Вони жили в одному селі, але досі були мало знайомі. Тобто він знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю. Кілька разів навіть бачив її в сільбуді, де відав бібліотекою. Але тут вони здибалися ніби вперше, і спільність долі зблизила їх. Вона, як і він, їхала вчитися до великого міста, в них обох у кишнях були командировки, а перед ними – нове життя. Вони разом переходили кордон майбутнього.

Щоправда, їй було трохи певніше – вона ж хвалилась, що батьки достачатимуть харч, а він мав тільки надію на стипендію; вона їхала на помешкання до подруг, а в нього був тільки лист від дядька до знайомого крамаря; у неї і вдача була жвавіша, а він був зосереджений і ніби млявий. За свої двадцять п'ять років він був підпасичем-приймаком, потім просто хлопцем, далі повстанцем і наприкінці секретарем сільбюро Спілки робземлісу. Тільки одну перевагу проти неї мав – був здібний і не боявся іспиту. За цей день на пароплаві він встиг розтлумачити їй багацько темних сторінок

соціальних наук, і вона зачаровано слухала його принадний голос. Одійшовши від нього на мить, вже почувала раптову нудьгу й нові, ще не з'ясовані економічні проблеми. А коли він починав викладати їх, їй хотілось, щоб хлопець розповів щось інше, про свої сподівання, про те, як він жив ті роки, коли вони ще не зналися.

(...) На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий на обличчі. Молоді м'які волосинки, неголені вже тиждень, надавали йому неохайного вигляду. Але брови мав густі, очі великі, сірі, чоло широке, губи чутливі. Темне волосся він одкидав назад, як багато хто з селяків і дехто тепер з поетів.

Степан тримав свою руку на теплих Надійчиних пальцях і замислено дивився на річку, піщані круті береги й самотні дерева на них. Раптом Надійка випросталась і, махнувши рукою, промовила:

– А вже Київ близько.

Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб досягнути своєї здавна викохуваної мрії. Невже Київ справді близько? Він збентежився і спитав:

– А де ж Левко?

Вони оглянулись і побачили на кормі гурт селян, що розташувались там із обідом. На розгорнутій свитці перед ними лежав хліб, цибуля і сало. Левко, студент-сільськогосподарник з їхнього ж села, теж сидів коло них і живився. Він був лагідний і грубший, ніж дозволяв його зріст, отже, з нього був би колись ідеальний панотець, а тепер – зразковий агроном. Сам з діда-прадіда селяк, він чудово вмів би допомогти селянинові чи то казанню, чи науковими порадами. Учився він дуже акуратно, ходив завжди в чумарці й над усе любив полювання. За два роки голодного перебивання в місті цілком виробив і оформив основний закон людського існування. З поширеного за революції гасла: «хто не робить, той не їсть» він вивів собі категоричну тезу: «хто не їсть, той не робить» і прикладав її до всякого випадку й нагоди. (...)

Наперекір розумові й усім попереднім розрахункам, безнадійні думки, спочатку ніби питання, почали опановувати хлопця. Ну, навіщо було сюди забиватись? Що буде далі, як він житиме? Він пропаде, він старцем вертатиме додому. Чом було не їхати до свого окружного міста на педкурси? До чого ці хлоп'ячі вигадки з інститутом і Києвом? І хлопець стояв коло невеличкої подільської книгарні, що здавалась йому сліпучою, немов вагаючись, чи не вертати на пристань.

«Я притомився з дороги», – подумав він.

На рахунок цієї притоми він і поклав ту обважнілість м'язів та неохоту рухатись, що його тут обняла. Але почував він себе посланцем, що виконує надзвичайно важливе, тільки чуже доручення. Свої давні бажання він раптом відчув, як сторонній примус, і скорився йому не без глухої відрази. Він пішов далі під владою своїх побляклих на мить, але чіпких мрій.

На Нижньому Валу одшукав тридцять сьомий номер, зайшов хвірткою на подвір'я і постукав на ганку в глухі, поїдені червою двері. За хвилину йому відчинив чоловік у жилетці, з куцою борідкою і сивиною в волоссі. Це й був рибник Лука Демидович Гнідий, що за часів революції та міських злиднів був зробив рідне Степанове село Теревені центром своїх крамообмінних операцій, завжди спляючись у хаті його дядька. Тепер рибник мав поквитатись за ці вигоди, хоч роки ті вже минули, та й були зовсім не такі, щоб їх приємно згадувати. Він трохи злякано глянув на Степана поверх окулярів, потім неспокійно розірвав конверт, переглянув листа й мовчки пішов, читаючи його, до хати. (...)

Раптом хтось на ганку гукнув його на ім'я, і хлопець здригнув, ніби спіймався на злочині. Гнідий кликав його.

«Я тут житиму», – подумав Степан, і ця думка здалася йому чудною, як тополя, що він зараз побачив.

Але Гнідий повів його не до хати, а в глиб подвір'я, до сарая. Степан ішов позаду й дивився йому в спину. Крамар був трохи згорблений і тонкий у ногах. Він був невисокий, але худі ноги його здавались довгими й негнучкими. І Степан подумав: як легко переламати такі ноги!

Коло сарая Гнідий одімкнув замка, одчинив двері й промовив:

– Отут перебудете.

Степан зазирнув йому через плече в невеличку комірку. Це була маленька столярня. Коло стіни стояв верстат, на полицях уздовж лежало начиння. Навпроти темніло крихітне вікно. Линув дух стружок і свіжого дерева. Хлопець так здивувався на своє приміщення, що навіть перепитав:

– Оце тут?

Гнідий, дзенькаючи ключами, повернув до нього окуляри:

– Вам же ненадовго? (...)

Степан ліг у своїй кімнаті на верстат, з насолодою вбираючи пахучий дим, що п'янив його. Він мріяв, заплющивши очі, і доходив висновку, що все гаразд. Те, що він у хліву, здавалось йому вже тільки комічним. Він двічі стукнув кулаком у стіну до корів, засміявся й розплющив очі. Над коминном у віконці стояв ясний молодик.

## II

(...) Степан підвівся й почав шукати відповідного об'єкта на вправи. Схопивши лаву, він кілька разів підкинув її, посміхаючись на свою спритність та пружність своїх м'язів. Поставивши її, він ще не був задоволений. Любовно помацавши свої біцепси, підплигнув, схопився край низької бантини й почав підійматися на руках, дедалі швидше, з більшим напруженням і завзяттям. І коли, зрештою, сплигнув на землю, червоний від натуги й задоволення, то, повернувшись до дверей, побачив жінку з дійницею в руці. Вона дивилась на нього злякано й стурбовано.

– Це я тут спав, – пробурмотів хлопець. – Мені дозволили.

Вона мовчала. Степан почував себе трохи ніяково – не тому, що був без френча й натільна сорочка йому повисмикувалась від рвучких рухів з-під очкура, як льоля в малого, – він мав одягу тільки за оборону від холоду, але сам розумів, що його фізкультура а даному разі вийшла з належних їй меж, обернувшись у пустощі, не гідні ні його поважності, ні становища. Та ще й ця доярка буде, може, плескати язиком, що він пробував вилізти на горище й щось украсти! Він одкинув назад волосся й хотів, вважаючи розмову за скінчену, братись до сніданку, але вона зайшла в його кабінет, глянула на його речі й поставила доли відро з молоком.

– Твердо було спати? – сумно, якимось стомлено спитала вона, помацавши рукою верстат.

– Н-да, – невдоволено пробурчав Степан. Все-таки вона не йшла. Що їй, власне, треба? Що це за оглядини такі пильні й підозріливі? Він недвозначно похмурився.

– Я хазяйка тут, – нарешті пояснила жінка. – Молока трохи налити?

Хазяйка! Сама корови доїть? А, профспілка кусається з прислугою! Звичайно, від доярки, свого брата, Степан узяв би молоко, але добродійства від хазяйки йому не треба!

– Я не хочу молока, – відповів він. Проте хазяйка, не чекаючи відповіді, вже наливала йому казаночок.

– Умитись у дворі можна, там кран єсть, – додала вона, забираючи відро.

Степан дивився їй услід. У неї була товста, округла спина – роздобріла на довільних харчах! Він сердито надів френча й застібнувся. Нарізвавши сала та хліба, почав снідати, міркуючи про іспити. Нема чого йому боятися! Математика – він чудово її знав. Щоб перевірити себе, згадав формули площин всіх фігур, квадратів рівняння, відносини тригонометричних, функцій. І хоч несвідомо пригадував те, що знав найкраще, йому приємна була ясність свого знання. Про соціальні науки він

навіть не думав – стільки доповідей на селі прочитано і щодня кілька газет. Плюс соціальне походження, ревітаж і професійна робота! На фронті науки він був зовсім не зле озброєний.

Оглянувши свої документи, він теж лишився вдоволений. Все було в порядку. Купкою папірців лежало все його життя за останні п'ять років – повстанство за гетьмана, боротьба з білими бандами, культурна й професійна робота. Він навіть охоче прочитав дещо. Чого тільки не було! Був полон і втеча з-під розстрілу. Були мітинги, агітація, резолюції, боротьба з темрявою і самогоном. І як гарно бачити все це в штампах, печатках, рівних рядках друкарської машинки й незграбних кривульках півнеписьменних рук! (...)

В Палаці праці Степан ледве знайшов серед сотень кімнат потрібний йому відділ робземлісу. Як він вважав своє діло за дуже пильне, то вирішив удатись безпосередньо до голови управи. Йому довелося зачекати, але він не дуже журився – передусім була ще тільки десята година, по-друге, чекав він, сидючи на лаві поруч інших одвідувачів, як рівний з рівними. Попросивши в сусіди свіжу газету, він, не гаючи часу, ознайомився з новинами міжнародного становища, оцінював їх, як сприятливі для Союзу Республік, і перейшов до відділу «Життя села». Його він прочитав захоплено. Дізнавшись, що в с. Глухарях з вимоги сільради змінено непутящого агронома, Степан з жалем подумав:

– І в нас треба було б. Так у нас же люди, як пень.

Він ретельно прочитав про крадіжку в кооперативі с. Кіндратівки, про боротьбу з самогоном по Кагарлицькому районі, про зразковий злучний пункт у містечку Радомишлі. Кожен рядок і цифру він порівнював до фактів свого села і дійшов кінцем висновку, що в них загалом не гірше, ніж у людей.

«Культурних сил треба нам, от що», – міркував Степан. І йому приємно було, що він тільки тимчасово, на три роки, покинув свої стріхи, щоб вернутися потім при повній зброї на боротьбу і з самогоном, і з крадіжками, і з недіяльністю місцевої влади.

Зрештою, дійшла йому черга до голови управи. Степан переступив поріг, трохи побоюючись, чи не побачить надто чуже обличчя в кріслі коло столу, м'які меблі й застелену килимом підлогу. Це ж як-не-як, а в Києві! Але заспокоївся з першого погляду. Обстава в кабінеті голови управи мало чим різнилась від умеблювання кімнати рай-бюро, що правила разом за кабінет усьому районному урядові Спільки, Хіба що канапа коло стіни – про такі розкоші в районі годі було й марити, та на неї і місця, мабуть, гулящого не стало б.

Сам голова управи був чоловік без ніяких викрутасів, але він дуже здивувався, вислухавши Степана. Хіба він, сам активний робітник Спільки в районному масштабі, не знає, куди за такими справами треба звертатись? Треба насамперед зареєструватись, як командировочному, і взятись на облік у профспілчанській біржі праці. На все це єсть певний, усім відомий розпорядок, і не можна ж, зрештою, марно гаяти свій час і час зайнятої людини! (...)

На вулиці йому спала раптова думка. Що коли зайти в яку велику установу? Може, там якраз випадково, потрібен молодий кмітливий рахівник чи реєстратор? Просто зайти й спитати. Це ж не гріх. Скажуть немає, то й піде.

А раптом пощастить? Ця думка схвилювала його. В душі йому жила міцна надія на свою долю, бо кожному властиво вважати себе за цілком виключне явище під сонцем і місяцем. Він звернув до ганку під великою вивіскою «Державне видавництво України» і швидким кроком зійшов на другий поверх. В першій кімнаті на канапці розмовляло кілька молодиків, в кутку стукотіла машинка, попід стінами височіли шафи з книжками. Степан, спинившись на хвилину, пішов далі, вдаючи неуважного, щоб його не затримали передчасно. Очима він шукав таблички з написом

«завідувач» і побачив її аж у третій кімнаті. Він уже взявся руками за двері, коли чоловік, що сидів близько над рукописами, раптом сказав:

– Завідувача немає. А в чім. справа, товаришу?

Степан трохи зняковів, пробурчав невиразно «діло є» і так само неуважно пішов назад. Біля виходу він почув слова, сказані, очевидно, про нього:

– Мабуть, торбу віршів приносив.

І потім сміх. На дверях він обернувся й побачив того, хто це сказав, – один з молодиків, що сиділи на канапці, чорний, у сірій широкій сорочці з вузьким паском. Ідучи вниз сходами, хлопець здивовано обмірковував ці слова:

«Які вірші? До чого тут вірші?»

Проте завзятість не покидала його. І хоч у другій установі йому теж не пощастило потрапити керівника, а в третій він на власні очі побачив у першій же кімнаті спис скорочених – і він зайшов ще й до четвертої. Директор був у кабінеті й прийняв його.

Тут були м'які меблі й величезний, масивний годинник на стіні, але сам директор був молодий і не хоха. Доля справді посміхалась хлопцеві. Директор запросив його сідати і вислухав до кінця. Тоді, закуривши, промовив:

– Я сам це на собі пізнав. Адже я – червоний директор. Притягати робітничо-селянську молодь до праці – це наше найголовніше завдання. Тільки цим можна оздоровити наш апарат. Ми знаємо, що тільки молодим рукам під силу збудувати соціалізм. Навідайтесь так місяців через два-три... (...)

Тільки терпінням та працею можна чогось досягти. І мрії про можливість наскоком здобути місце в міській машині зараз здавались йому самому дитячими. Він тлумачив сам собі – треба скласти іспита, добути стипендію й учитись, а решта все прикладеться. Є студентські організації, артілі, їдальні. А для цього треба бути студентом. І треба пам'ятати – таких, як ти, – тисячі!

В коридорах інституту був такий тиск, що Степан мимоволі розгубився. Потрапивши в могутній людський струмінь, він дав себе вести невідомо куди й нащо. Коли струмінь спинився коло якоїсь аудиторії, тільки тоді він спромігся спитати, де ж саме відбуватимуться іспити. Виявилось, що це тут і робитиметься, що незабаром оце мають починати. Але не встиг Степан заспокоїтись, як сусіда спитав його:

– А ви, товаришу, вже пройшли приймальну комісію? Приймальну комісію? Ні, такого Степан не чув. Треба пройти? Та де ж вона? Третій поверх?

Щосили розпихаючи іспитників, хлопець вибився на площинку й побіг на третій поверх. Ну що як він спізнився, як комісія вже закрилась? От і нашукав посади! Червоний від сорому й хвилювання, він зайшов у кімнату комісії – ні, вони була ще на місці, його записали під числом сто двадцять три.

Через чотири години Степан пройшов приймальну комісію і дістав призначення на іспит післязавтра. Голодний і розчарований, він мляво простував додому. Він прекрасно розумів, що приймальна комісія потрібна й що за один день не можна переіспитувати всіх п'ятсот командированих до ВИШу. Але логічні міркування не збуджували в ньому найменшого співчуття. Він починав розуміти, що розпорядок гарний тільки тоді, коли його сам до себе з доброї волі прикладаєш, і що це річ дуже прикра, коли його прикладають до тебе інші. Він був притомлений, Порожній завтрашній день лякав його. (...)

### III

(...) Відразу він згадав про Надійку. Так, ніби спогад про неї затаївся був у ньому і, раптом розцвів у пристрасних поривах його самотини. Вона, ніби жартуючи, сховалась від нього і тепер вийшла з похоронку, запашна й сміюча. Колишній дотик її руки живущим огнем проймав йому кров. Він згадував їхню зустріч на пароплаві, її слова і шукав у них бажаної запоруки. Кожен погляд і усміх її осявав тепер йому душу, торуючи в ній плутані стежки кохання.

– Ви такий знаючий! Ви одержите стипендію! Так, так! Він здібний і міцний. Він уміє бути упертим. Там, де перешкоди не збити натиском плеча, там точитиме її шашелем. Дні, місяці й роки! Хай тільки вона схилиться до нього – вони вдвох переможцями ввійдуть у браму міста!

– Надійка, – шепотів він.

Саме ім'я її було надією, і він повторював його, як символ перемоги.

Хлопець швидко вертав додому, обнятий єдиною думкою про свою раптову коханку. Вона стерла йому всі турботи, як справжня чарівниця, бо стала найважливішим, що треба здобути. Бажання побачити її було таке пристрасне, що він збирався до неї зразу ж піти.

Вдома, коли трусив свого френча й начищав попльованою торбинкою чоботи, його почало обіймати вагання. Тому правда, що Надійка була люба з ним на пароплаві й запрошувала приходити. Але ж вона була дуже весела – чи не знак це того, що в неї вже єсть коханий? Він швидко спростував цю страшну думку – адже ж Надійка, як і він, вперше в цьому місті. А може, за ці два вечори, побувши тут, вона здибала когось і покохала? Що кохання повстає вміть, він сам був тому дізнавець. Зрештою, може, він і подобався їй, але тепер, безпритульний, чим він міг її чуття зміцнити? Ось прийде він до неї, жалюгідний селяк серед галасливого міста... І що скаже, що він принесе? Він хоче опертися на неї, а жінки самі прагнуть опори.

Степан довго розважав, сидячи на лаві, і вирішив піти тільки по тому, як складе іспита. Він прийде до коханої студентом, а не сільським хлопчаком, і скаже: ось що я зміг і я вартий! Він заспокоївся, але вдома вже сидіти не міг, – тому зібрався навідати Левка.

На щастя, застав його вдома. Перше, що вразило хлопця, – це абсолютний порядок в убогій студентській хаті. Обстава її зовсім не була пишна – невеличка мальована скриня, простий стіл, розкладне ліжко, два стільці й саморобна етажерка на стіні. Але стіл був накритий сірим чистим папером, книжки лежали на ньому рівними купками, скриня застелена червоно-чорною картатою плахтою, вікно вквітчане мереженим рушником, і постеля до ладу прибранна. Над нею висіла найбільша і найцінніша прикраса, гордість господарева – дубельтівка й шкіряна набійниця. Дбайлива рука, затишок і спокій почувались у стрункій лінії портретів на стіні, теж уквітчаних рушниками – Шевченко, Франко і Ленін. Заздрість і турбота огорнули хлопця, коли він побачив це охайне житло. (...)

Левко посміхнувся. Вистраждана ця хата! Півтора року тому він дістав її за ордером, і хазяї зустріли його, як того звіра. Не давали води, вбиральню замикали. Двоє тут стареньких – з учителів. Він латинську викладав колись по гімназіях, а тепер її скоротили, в архіві служить за три червінці. А потім помалу обзнайомились, і тепер – друзяки. Чай разом п'ють, і коли зварити треба що, теж можна. Хороші люди, хоч і старосвітські.

– Та зараз побачиш їх, – сказав він. – Ось чай будемо пити.

Степан почав одмовлятися – він же не голодний! – та студент не слухав його, поволі надів сорочку і, не підперезуючись, вплив із кімнати.

– Ну от! Якраз чай єсть... Ходімо, – вдоволено проголосив він. (...)

Левко познайомив його з господарями. Андрій Венедович був бадьорий дідок, геть оброслий на обличчі сивиною. В його рухах і поклонах була врочистість і самоповага. А дружині його бракувало зубів, тому привітальних слів її Степан не розчув. Ця згорблена жінка з висохлим обличчям та тремтячими руками запросила своєю незрозумілою мовою сідати й почала обережно розливати чай.

Андрій Венедович похвалив Степана за його намір учитись, але висловив незадоволення з теперішньої навчальної системи і з того, що від освітніх справ усунено старих, досвідчених педагогів. (...)

– Я старий, але бадьорий, – виголошував дід. – Мені не страшно смерті. Бо дух мій класично ясний і спокійний...

У Левковій кімнаті Степан сказав:

– Ну й дід же... дебелий!

– Він трохи психічний з тією мовою, – відповів студент, – а чоловік з нього добрячий. І допомогти може – розумний дід, усе знає.

Уже на відході Степан спитав:

– Ну, а мова латинська, хіба вона кому потрібна?

– Дідькові вона потрібна, – засміявся Левко. – Сказано про неї – мертва мова.

Він провів товариша аж на сходи, кликав його заходити, коли схоче, – за ділом або й так.

#### IV

Сходячи вниз вул. Леніна до Хрещатика, Степан багато що передумав. Побачення з Левком його зміцнило. Він казав собі, що путь Левкова – його путь, і на долю товаришеву мимоволі заздрило. Годі щось краще уявити, як таку чепурненьку кімнату! Тихо, уперто працює в ній Левко, складе всі потрібні іспити, дістане свідоцтво й вернеться на село новою, культурною людиною. І разом з собою привезе туди нове життя. Так мусить робити й він. Степан виразно почував зараз всю важливість своїх обов'язків, що чуття їх був утратив на мить, ступивши на чужий ґрунт міста. Він згадував, як виряджали його у районі, і цей спогад війнував на нього далеким теплом. Як він міг хоч на хвилинку забути товаришів, що там лишилися без надії вирватися з глушини? Він посміхнувся їм замість привіту.

Радісним було йому й перше знайомство з міськими людьми. Перший – сухорлявий крамар, що його він міг би двома пальцями придушити, другий – півбожевільний учитель, прогнаний від школи із своєю мовою та витребеньками. Про першого хлопець не давав собі праці багато думати, – дрібний непманчик, що жінка його вранці корови доїть, а ввечері надіває шовкову сукню і п'є чай у знайомих. А сам він – боягуз, що драглями тремтить за свій будиночок та крамницю, де все його життя і сподіванки. Степан з насолодою розкривав сам собі духовну порожнечу господаря хліва, де він мусив тим часом жити замість кімнати, що існувала в його уяві, як чиста ідея. Що могло бути в душі того крамаря, крім копійок та оселедців? Що може крамар почувати? Він живе, поки йому жити дають. Дивак, бур'ян, сміття, що зникає без сліду й згадки. (...)

#### V

(...) З усіх запропонованих на іспиті тем він відразу спинився на «Змичці міста й села». Писав швидко і вільно, наперед скомпонувавши в голові план викладу. Всі свої тези розвинув широко, освітлюючи разом економічну й культурну потребу спілки, її завдання і бажані наслідки. Сільський культурник, що з марксівської науки твердо засвоїв конечність економічних передумов, прокинувся в ньому цілком. Процес писання зовсім захопив його; перечитуючи свої речення, він мимоволі забував, що пише їх для іспиту. «Змичка міста й села – це міцна запорука майбутніх міст-садів», – кінчив він і здав працю на годину раніше, ніж мав би право зробити це за терміном. Заходив вечір, і хлопець, поблукавши трохи по Шевченківському бульвару, вирішив таки навідати Надійку, що спинилась у подруг недалеко критого ринку. (...)

Ще за дверима кімнати Степан почув чоловічі голоси, і серце його трохи підупало. Йому відразу були зараз веселі люди, та й з Надійкою він міг поговорити тільки на самоті. Але рятунку не було, і він розчинив двері. Справа виглядала далеко гірше, ніж він міг собі уявити, – тут був цілий бенкет з пляшкою на столі, що круг нього на присунутих ліжках сиділо три господині й троє гостей. Побачивши трьох хлопців – до пари дівчатам, – Степан мимоволі похолов, але за мить пізнав серед них Левка й збагнув ситуацію: ті двоє – кавалери Нюсі й Ганнусі, Левко просто прийшов на частування, а Надійка вільна, вільна для нього, бо ж вона перша



схопилась з-за столу й привітала його. Він познайомився з хлопцями й теж сів. Їсти й пити хлопець категорично відмовився, хоч не обідав сьогодні й був голодний. Але їсти коштом чужих хлопців, – бо вони ж безперечно влаштували цю бесіду, – йому не дозволяв гонор. Левко – це інша справа. Він сидів у кутку, мов весільний батько, мало витрачав слів, бо рот його весь час працював, посміхався й прихильно поглядав на товариство, якого душею були два парубки, що виявляли перед своїми дамами весь свій розум і дотеп. (...)

Прощаючись, він сказав їй:

– Завтра прийду.

– Приходь, – відповіла вона, і її тихе «ти» сповнило його чарівним теплом.

На вулиці, попрощавшись з хлопцями, він оглянувся на невеличкий будинок.

– Я завтра прийду, Надійко, – шепотів він. – Чекай мене, Надійко.

Він швидко пішов додому, поглинений чуттям, що в ньому сподівався знайти заспокоєння й певність.

## VI

– Добре. Дуже добре, – промовив професор.

Степан вийшов з іспитової зали. За дверима його обступили цікаві юнаки, що чекали ще своєї черги. Ну, як? Що питали? Які дали задачі? Чи ріжуть?

Іспита складено. Завтра і його ім'я з'явиться під склом, де виставляють списки прийнятих. На три роки ці стіни стануть йому притулком. Треба клопотатись про стипендію. Треба написати про свій успіх на село товаришам. своїх чотирьох попередників. (...)

Хлопець пішов до Надійки, силкуючись добрати причин свого невдоволення та смутку, хоч це шукання рідко коли приводить до справжнього рушія думок та чуття. Людина дурить себе частіше, ніж має змогу сказати собі правду, бо є непомітні, – та ще на зацікавлене око! – дрібнісінькі чинники, що спричиняють аж надто важливі процеси в душі, так само, як від невидних бацил залежить фізичний стан тіла.

– Мені смутно, – думав він, – бо я хочу бачити Надійку. Мені важко, бо я покохав її.

І знову її ім'я, що він прошепотів, відгукнулось йому щасливою луною з темних коридорів його думок. Вона була йому сонцем, що раптом кидає промінь крізь розколину хмар; він раз у раз губив її і знаходив.

До кімнати він не схотів заходити, хоч там тільки Ганнуся цокотіла своєю машинкою. Надійка запнула хусточкою, і вони пішли в сірій сутіні близького вечора. Дівчина теж склала іспити до свого механічного технікуму і весело розповідала Степанові, що мало-мало не зрізалась на політграмоті:

– ...а він і питає тоді – кудлатий такий, – що таке Раднарком? А Раднарком і ВУЦВІК я добре знаю. Рада Народних Комісарів, кажу й дивлюсь – а що далі питатиме? А голова Раднаркому, питає, хто в нас? І я ж його добре знала та зопалу: Чубатий. Так і лягли всі. А він Чубар!

Степан радісно посміхнувся.

– Надійко, як гарно, що ми вдвох! – промовив він. Вона кинула на нього іскристий погляд, що манить і обіцяє тим більше, чим безневинніший сам. Кохання бриніло в кожній нотці її збудженого сміху, її наука починалась через тиждень, і вона мусила з'їздити додому по решту речей та харчі. Дізнавшись, що в нього теж тиждень гулящий, вона таємниче промовила:

– Поїдемо разом, правда? Я виходитиму до тебе під верби, що коло нашого городу.

– Не можу я, Надійко, – хмуро відповів він. – Про стипендію клопотатимусь. Вона вмить посмутніла.

– Я не побачу тебе так довго... Степан взяв її за руку.

– Ти ж приїдеш, Надійко.

Він полюбив її ім'я і повторював його. (...)

– Ти любиш мене, Степанку? – раптом спитала вона.

– Надюню, – прошепотів він у нудзі, – Надюсю, я люблю тебе...

Він оповив їй рукою стан, і вона, припавши головою до плеча, тремтіла від далекої вільгості води й теплої вогкості очей. Він тихо гладив їй волосся, сам погноблений чуттям, що лишає по собі пустиню.

Вранці Степан вийшов до неї на пристань і довго махав кашкетом її хустині. Вона повезла з собою його привітання селу, кілька доручень і листа до одного з товаришів по роботі. (...)

Одного вечора до нього підійшов сам господар, тонконогий крамар, привітався і навіть сів коло нього на чурака. Дивлячись убік крізь свої окуляри, він спитав хлопця:

– Ну що, знайшли собі квартиру?

Степан цілком припускав можливість цієї неприємної розмови і мав готову відповідь – через тиждень він вибереться. Дістане стипендію, це напевно, і вибереться. Крамар мугикнув. Його пропозиція була така: хай Степан лишається в них, спатиме в кухні, – там є ліжко, – матиме обід і на сніданок та вечерю щось, а зате доглядатиме корови, наноситиме до хати води – кран був тільки надворі, – та настанчатиме взимку дрова. Більше нічого. На цих умовах крамар згоджувався його законно заявити як небожа. Коли дійшла Степанові черга відповідати, він трохи подумав, більше з самоповаги, бо думати, властиво, не було про що: він умить зміркував, що матиме харч і тепле помешкання, а стипендія лишатиметься йому на одягу й книжки. Робота не важка. Щось краще годі й уявити. Хлопець поважно відповів:

– Тоді я останусь. Гнідий підвівся.

– Так перебирайтесь, – сказав він.

Через півгодини Степан покинув свій хлів і оселився в невеличкій кухні, де під стіною коло плитки стояло ліжко, а над ним клацав дешевий дерев'яний годинник. Господиня назвалась Тамарою Василівною, видала йому гасову лампу, склянку молока, хліба й шматок печені, яким він і відсвяткував свої входи. Матрац на ліжку видався йому після верстата царським пуховиком, а вранці він почав уже виконувати свої нові обов'язки коровника, водочерпія та дроворуба.

## VII

У неділю, коли мала вернутись Надійка, Степан зробив надвечір генеральний огляд своєї одягу, попришивав непевні гудзики голкою, яку звук при собі мати за довгий час парубкування, витрусив френча й витер чоботи торбинкою. Костюм свій він носив уже третій рік, сукно на ньому злиняло від сонця, але це було міцне офіцерське сукно, що не дасть дірок ще років зо три. Потім ретельно поголився перед маленьким кривим дзеркалом, що висіло в кухні, бо останній тиждень став зовсім бородатий. Почуваючи себе свіжим, молодим і вродливим після цієї операції, хлопець бадьоро вийшов з хати, простуючи до критого ринку. (...)

Надійка справді приїхала, але в дівчат були ті ж самі гості, – інструктор і молоденький Яша, – тому поговорити з нею не було жодної змоги, якщо він не хотів зрадити свого почуття перед цими глузівниками. Степан пригноблено закурив свою легку цигарку, але Надійка так палко на нього глянула, передаючи відписа від сільського товариша, що він умить просвітлів, поринаючи у м'яке літепло, і насолодно подумав, ховаючи листа до кишені:

– Люба Надійка! Кохана, єдина Надійка! Яша, що був у курсі всіх об'яв та афіш, запропонував піти сьогодні на літературну вечірку, що відбудеться в залі Національної бібліотеки заходами культкомісії місцевому ВУАН. Яша не пам'ятав, яка саме літорганізація виступатиме, але запевняв, що вхід вільний і що на кожній літвечірці можна досхочу наплескатись і нареготатись.

– Це чудаки, – казав він, – є такі, що вже з вусами. Надійка спробувала послатись на свою втому, щоб лишитись із Степаном, але Яша категорично заявив:

– Обридне ще цілуватись.

І всі пішли на літвечірку. (...)

Серед цього літературного beau-mondey Степан постеріг того молодика, що сказав щось про вірші на його адресу, коли він промишляв за посадою в державному видавництві, і хоч спогад про це зовсім був-таки досить прикрий, він зацікавився юнаком і спитав у Яші, хто то.

– А це Вигорський, – відповів той. – Поет такий. Нічого вірші пише.

Це була перша вечірка поточного літературного сезону, тому аудиторія зібралась численна і ввійти до зали було зовсім не так вільно, як написано в афіші. Традиція прилюдних літвечірок, породження тих часів, коли паперу не вистачало навіть на цигарки і мистецтву дано було гасло виходити на вулицю, тому й література мусила стати видовиськом, а літератор – читцем-декламатором, – ця традиція вмирає перед нашими очима, і ми спокійно можемо промовити «амінь» над її труною. Література – це зрештою, книжка, а не дикція, і виконувати її прилюдно так само чудно, як і читати без рояля музичні твори. (...)

Тему собі він уже обрав – напише оповідання про свою стару, пощерблену бритву, що немилосердно скубе його, коли він робить свій туалет. (...)

### VIII

Упоравши корови й виконавши геть усі господарські обов'язки за певним, уже виробленим регламентом, Степан прочитав своє оповідання й лишився цілком задоволений. Прекрасне оповідання. Глибоке й розумне. І він його написав! Хлопець закохано гортав сторінки – речовий доказ своєї талановитості й запоруку майбутньої слави. виправивши дещо з огріхів і начисто переписавши свій твір, він замислився над його дальшою долею. Передусім треба його підписати, зв'язати його з собою певним ім'ям. Йому відомо було, що дехто з письменників прибирає собі інше ім'я, так званий псевдонім чи псевдомін, мов ті ченці, що відмовляються світу й самих себе з усіма ознаками. Так зробив, наприклад, Олесь, але Степанові цей шлях був відразний. Насамперед його прізвище зовсім не таке, щоб його соромитись, воно навіть сучасне, коли хочете, а по-друге, навіщо критись? Хай усі знають, що Степан Радченко пише оповідання, що він письменник, виступає в Академії і дістає оплески. Хай у сільбуді буде його книжка, і товариші, що він покинув, хай дивуються й заздять йому!

Але, взявшись підписуватись, він завагався – коли прізвище було йому зовсім до вподоби, то саме ім'я – Степан його трохи збентежило. Надто воно було не тільки просте, а й заяложене якесь, і грубе. Хлопець довго міркував, вагаючись між бажанням зберегти себе цілком у підписі й зробити його гучним та блискучим. Він перебрав силу імен, шукаючи гідного наступника, і раптом йому спала в голову чудова думка трохи переінакшити своє власне ім'я, надати йому потрібної урочистості, змінивши одну тільки букву та наголос. Він наважився, підписався і став із Степана – Стефаном, діставши собі нове хрещення. (...)

Будинок, де жив великий критик, був теж великий і мав два флігелі в дворі. Покладаючись на своє чуття, Степан зійшов на п'ятий поверх першого будинку, але останнє помешкання в ньому мало дванадцятий номер, замість потрібного вісімнадцятого. Тоді він, розпитавши в дворі, пішов у другий флігель, починаючи вже хвилюватись. Ударивши кулаком у двері, він почав чекати, і серце його кидалось багато голосніше, ніж він постукав. Він постукав ще раз, сам злякавшись своєї настирливості.

– Кого вам? – спитала жіноча постать, відчинивши.

– Вибачте, що я турбую вас... – почав Степан, не пізнаючи свого голосу. – Я хочу бачити... – Він запнувся, забувши прізвище. – Я хочу бачити... критика...

– Критика? – здивувалась жінка, тримаючи рукою на грудях капризний капот.

– Цебто він статті пише, – тлумачив хлопець, знемагаючи під вагою хреста... – Михайла...

– Михайла Демидовича Світозарова? Професора? – полегшено сказала жінка, впускаючи його. – Да, да, це тут. Сюди.

Вона повела темним коридором хлопця, що тремтів, як молодий злодій, вперше полізши вночі грабувати помешкання.

– Міша, до тебе хтось.

Хлопець зайшов у кімнату, де коло вікна за столом серед купи книжок сидів сам великий критик і писав, не підводячи голови. Степан спинився край килима, що лежав на підлозі, і боязко майнув очима по великих книжкових шафах, що тяглися вздовж стін. Побожний трепет пройняв його холодком у цьому святилищі, і він ладен був стояти так годину, дві, без кінця, почувавши щось величне й млосне.

Нарешті великий критик кінчив переливати свою думку на папір і запитливо глянув на хлопця, якого погляд цей торкнувся страшним штихом.

– Вибачте, – сказав він, уклоняючись, – ви товариш Михайло Світозаров?

Сам свідомий недоцільності такого питання, він постарався хоч у міру змоги ковтнути маловідповідне слово «товариш».

– Я Світозаров. А в чому річ?

– Я ось написав оповідання... – почав хлопець, але спинився, побачивши на обличчі в критика неприємну гримасу.

– Мені ніколи, – відповів критик. – Я зайнятий. Ця зневажлива відповідь прикула Степана до місця. В тоскному холоді, що оповив його, він зрозумів тільки одне – слухати його не хочуть.

Як він не ворушився, то критик визнав за потрібне повторити, підкреслюючи склади:

– Я зай-ня-т-ий.

– До побачення, – глухо промовив Степан.

Вийшовши з двору, він пішов перед себе незнайомими вулицями, несучи на серці нестерпучий гніт безсилої люті. Ніколи ще не був він такий принижений та знищений. Зухвалі слова того книжного хробака лягли на нього ганебними плювками. Ну хай йому ніколи, але ж призначив би час! Хай зовсім одмовиться, але мусить порадити, куди вдатись! Та й яке має він право так казати? О, його до крові стібнув той пихуватий тон, той панський тон діди́ча від літератури! (...)

Степан встав, добув свій твір і порвав його на шматки.

– Будь ти прокляте, – сказав він.

Він рушив до Надійки, хоч йому однаково було, бачити її чи ні. Але він пішов би до неї після перемоги, тож вирішив іти й після поразки. Вона радісно зустріла його в своїй хустині на розі вулиці, бо виглядала його, гуляючи.

Вона відхилила голову, його побачивши, і пристрасно засміялась, але він холодно до неї привітався:

– Здрастуй, Надійко.

Вони пішли до Царського саду, і дівчина, сміючись, щасливо розповідала про перший день лекцій у технікумі. Він зціпив губи. В його інституті теж, певно, лекції почались. Ну і хай починаються! Він замкнувся враз у собі й похмуро визирав на світ крізь добровільні ґратки. Сміх Надійчин був йому нестерпучий, її веселість ображала його. Раптом відраза зайнялась в ньому до дівчини, і це чуття було йому приємне.

– А що пише Семен? – спитала Надійка, ще не почувавши його настрою.

– Нічого не пише, – відповів він. Та й справді, він цього не знав, бо листа від сільського приятеля ще не прочитав.

Надійка здивовано на нього глянула.

– Ти чудний сьогодні, Степанку, – несміливо промовила вона.

Він нічого не відповів, і вони мовчки дійшли до підгір'я Царського саду. Ця мовчанка ображала дівчину, і вона спинилась, стримуючи сльози.

– Я піду додому, коли ти мене не любиш... Степан шарпнув її за руку.

– Люблю. Ходімо.

Він почував свою над нею владу і хотів, щоб вона корилась. Вся прикрість його на ній зосереджувалась, і він, може, вдарив би її, коли б вона надумала сперечатись. Але вона покійно пішла. (...)

– Степанку, – спитала вона, схилиючись до хлопця, – чого ти такий... сердитий?

Він зненацька обійняв її, і притиснув до себе її груди з пристрастю, роз'ятреною злобою та приниженням. І за це міцне сповиття вона ладна була забути йому всю попередню неувагу. Схопивши руками його голову, вона хотіла пригорнути її до себе й поцілувати, але він нерухомо здушував, знесилював її обіймами. Тоді дівчина уперлась йому руками в плечі, силууючись відштовхнути, але мусила їх відкинути, застогнавши з болю й задушення, раптом відчувши, що він бгає і гне її, що коліна їй ламляться і хмарна смуга неба пливе перед очима. І раптом упала навзнаки, холонучи від лоскотних дотиків повітря й трави до оголених стегон, придушена німим тягарем його тіла, що, пручнувшись, подвоїло її і пронизало.

Потім вони сиділи на лавці над річкою, що нечутно бігла вниз, коливаючи вогники фарватеру. Проринаючи крізь хмари та лист, на заході білий місяць сховався, що на воду клав холодні лелітки.

Бажання курити мучило Степана, і він рвав між пальцями порожню обгортку від легких цигарок.

– Чого ти мовчиш? – спитав він Надійку, підкинувши вгору шматки.

Вона тужно оповила його і припала обличчям йому до колін.

– Ти ж любиш мене? – пробурмотіла вона. Він підвів її й відсторонив.

– Люблю. Нащо питати?

Тоді вона голосно заплакала, захлинаючись і хрипучи, немов стримувана повинь сліз відразу випорскнула з її очей руїницьким потоком. Степан озирнувся навкруги.

– Не плач, – суворо сказав він. Вона ридала, втративши в сльозах свідомість і волю.

– Я кажу тобі – перестань, – мовив він ще раз, шарпнувши її за руку.

Вона спинилась, але здушений зойк знову вирвався в неї і оскаженів його.

– Я піду, коли так, – сказав він, підвівшись. – Ти винна! – крикнув він. – Ти, ти винувата! І пішов геть, повний туги та гніву.

## IX

(...) Ввечері, лежачи на своєму ліжку, стомлений від дров та думок, він раптом згадав про листа, що відписав йому сільський товариш, – він же й досі не прочитав його! Хлопець видобув його з кишені, де він потерся вже, як за давнє свідощтво. Повідомивши про стан справ, товариш писав йому: «...все думається, що ти поїхав на час і сьогодні-завтра вернешся. Звикли до тебе. Робота помалу йде, та знаєш наших хлопців? Поки за вуздечку ведеш, то й добре. А тут ще й Олексу Петровича забирають у округ. Аж дивно – що де кращого в нас є, те од нас тікає. Та й подумати – тільки лихо тут людей держить. Сидиш, як окаяний. А коли хто їде, так повіриш, такий сум бере, що хоч плач. Почнеш часом думати – женитися пора, та й думати не хочеться. Ти кажеш, що на Різдво приїдеш, поговоримо. Тільки я так думаю, що ти не приїдеш. Що в тебе тут, жінка чи дитина? Попервах тільки скучно. Роботи там багато, цікавої роботи, а нас забудеш скоро, нові товариші підуть. От ти тільки пиши...».

Кожне слово цього листа його ранило своєю простою, разючою правдивістю. І жодного слова він не міг заперечити. Тримаючи в руках листа, хлопець заплющив очі й шепотів:

– Я не приїду, ніколи не приїду. (...)

І тоді невиразним болем, як нудота, як страшний сон, зринув спогад, що він так шалено гнобив його, стирив, витравлював його сліди в свідомості, аж поки обернув його в непомітний рубець, що тільки іноді кров'ю' сочив, – спогад про Надійку. Ця дівчина, що ще недавно так його вабила, враз стала його кошмаром, його кохання виявилось фальшованим папірцем, втрученим серед метушні, і він викинув геть цей непотріб, лютуючи і себе маючи за обдуреного. Вона ж була від села, що зблякло в ньому, була дрібним епізодом того зруху, що його охопив, хоч болючим, тяжким, мало виправдним. Що з нею? Він зціплював зуби й зухвало шепотів:

– Не я, так другий. (...)

Біля крамниці готового одягу Степан роздивлявся на костюми з таким виглядом, ніби йому тільки треба було вибрати котрийсь собі до лица, з гарного матеріалу та добре пошитий. Налички з цінами аж ніяк не турбували вродливого хлопця – надто бо незмірні були вони з його фінансовими спроможностями, і він міг вибрати найдорожче, бо не міг купити й найдешевшого. Йому вільно було уявляти себе неподільним власником цих скарбів, що зробили б його кращим за того світового артиста, талановитішим за скрипаля й спритнішим за циркового акробата; він цілком собі до вподоби міг міняти щомить костюми, приміряти капелюхи й краватки, добирати хусточок і шарпеток, бо жоден закон не забороняє користуватись чужим майном у власній уяві. І хлопець усвідомлював ту мить чудесну вагу одягу, що давно перестала вже бути способом прикривати тіло, прибравши ширшого й благороднішого завдання – прикрашати та поліпшувати його. Він, може, створив би щось геніальне, коли б одягти його ту мить в англійську сорочку з комірцем, куці вузькі штани й гостроносі черевики, але не створив нічого, бо й на час не кидала його гірка думка, що нічого за склом йому не належить і належати не може. Він зітхав, але стояв далі, поринаючи очима в сукна та шовк, як нирець у хвилі, сподіваючись здобути перли, а саме жабуриння витягаючи. (...)

## Х

Єдиною розрадою Степанові цими днями тяжких іспитів було знайомство з сином Гнідих, Максимом, – тим молодиком, що зичливо почастивав його цигаркою під час його злидених входин у міське життя. Цей юнак, мало що старший від Степана літами, був лагідний на вдачу, мрійливий, спокійний, мав тихий голос і якусь глибоку сердечну усмішку. В його мові й поставі вчувалась довершена рівновага людини, що своїм життям задоволена й легко несе на плечах свою долю. Саме цей спокій і вабив Степана до хазяйського сина, якого спочатку він зневажливо охрестив паничком. Сам спантеличений, він інстинктивно поривався до всього певного і потай заздирив на красну Максимову долю.

Максим теж був до селяка прихильний і дбайливий. До речі, він два роки тому скінчив інститут, що Степан тільки збирався починати. І хоч згадки за науку були зараз хлопцеві майже прикрі, він мусив розмовляти про програми та слухати спомини про різних професорів і різні випадки студентського життя.

– Ви служите де? – спитав його якимось Степан.

– В шкітресті, – відповів Максим. – З мене непоганий бухгалтер. А для цього треба природжених здібностей, ви не думайте!

– Яких саме?

– Точності передусім. І, коли хочете, певного зречення. Це особливий світ... Тому й бухгалтерів справжніх мало.

Степан похитав головою. Маючи жваву фантазію й хист розуміти все відразу та всім перейматись, він раптом відчув той безгомінний світ рахунків та квитків, де строкатість життя вкладається в одноманітні, наперед вироблені формули, де цифри заступають події й людей. Він зітхнув, сам несвідомо прагнучи до безтурботного спокою паперів.

– І багато платять? – спитав хлопець після звичайної в їхніх розмовах паузи.

– Шістнадцятий розряд і двадцять п'ять відсотків. .. Виходить щось карбованців із сто сорок.

Степан ледве стримав свій подив. Уже сто карбованців здавались йому сумою, що далі неї найпалкіші бажання його не могли сягати, а сто та ще й сорок було йому справжнім дивом і незмірним достатком. І він наївно запитав:

– Так чому ж ви не женитесь? Максима це питання видимо зникло. Повагавшись мить, він невиразно відповів:

– Це бачите, справа... складна. Та чи й потрібна? Отак виросте хлопець і думає, що женитись обов'язково... Традиція така єсть. ..

Він засміявся й раптом додав:

– А книжки, коли хочете, можу вам дати. Я всі зберіг з інституту. Тепер, правда, нові пішли. (...)

Він посадовив хлопця коло столу до письма й запалив на ньому лампку під червоним абажуром, погасивши електрику вгорі. Тіні лягли по кутках кімнати, і Степан, одвівши погляд від світлого кола на столі, втопив його в морок, що всім речам і словам надає якогось глибшого змісту. Максим сів проти нього.

– Потім, – провадив він, – у дійсності ніколи не буває так, як написано в книзі. Ви посміхаєтесь, а це правда. І це ви теж колись зрозумієте. Я ж не кажу – «не буває того», тільки не буває так. В книжці все зібрано, підточено, припасовано й підмальовано. В дійсності єсть так, як єсть, а в книжці – як мусило б бути. І скажіть – що цікавіше? От ви приходите до фотографа й кажете: «Сфотографуйте мене, щоб я на картці був красунь». Ви посилаєте картку знайомим, таким, що давно вже вас не бачили й не побачать, може. Хіба для них, по-вашому, краще, якби ви з'явилися самі? Я не кажу, що ви потвора, це до прикладу. Закуріть.

Він посунув до хлопця шкіряний, портсигар.

– От іще куди гроші йдуть – люблю гарний тютюн. Знаєте, за військового комунізму всі махорку брали, аби курити. Я – ні. Таких цигарок ви рідко де надібаєте. Це витриманий тютюн, припахчений опієм...

– Воно ж шкодить, – зауважив Степан, закурюючи.

– Все шкодить! Дихати теж шкідливо, бо ви спалюєте кров. Не дихайте, може, довше проживете! Ви думаєте – не буду робити того, що шкодить, то більше житиму. А ви подумайте так: робитиму те, що шкодить, може, жити приємніше буде.

– І без опію жити цікаво, – сказав Степан. – Тут, у місті, я вам скажу, гроші потрібні, посада. О, якби гроші! А опій.. . це вже кому жити нема чим... хто порожній сам, кволий...

– Чудово! Маєте здоровий розум! – відповів Максим. – Людську силу, думаєте, на силомір можна зміряти? А повноту життя – на кілограми? Ви наївний! Коли ви згадали за одруження, так я й подумав – наївний.

– Так, по-вашому, всі наївні, хто жениться?

– Не ті наївні, а хто думає, що женитись треба. О, ті, хто жениться, зовсім не наївні! Це нещасні, коли хочете знати. Ви бачили за все життя хоч одне щасливе подружжя? Тільки по щирості! Ні? І я теж. Як вам подобається така організація? Хочете, я вам щось покажу? – запитав він таємниче. – Тільки це – секрет.

Він видобув із шухляди коробочок і відкрив його. Там на оксамиті лежала пласка золота каблучка з кількома дрібними брильєнтами круг великого рубіна.

– Вам подобається? – збуджено казав він. – Знаєте, кому я подарую? Мамі. Сьогодні мамин день народження. Не думайте, що в нас гості будуть! У нас нема звичаю святкувати іменини чи там народження. Ми так тихо живемо, ніхто в нас не буває, – ви звернули увагу?

Степан несміливо взяв у руку коштовність і роздивлявся па неї, поклавши на долоню. Брильєнти, міняючись, кидали іскри в рубін, і він, поглинувши їх, займався тьмяним, кривавим сяйвом.

– Дуже гарно, – сказав він, обережно поклавши каблучку в скриньку.

– Ви хотіли б подарувати таке своїй мамі, правда? – вів Максим. – Та, я знаю, що ви сирота. Хочете, я вам ще щось скажу? Ми прийняли вас тільки тому, що ви сирота. У нас не люблять чужих, ми так звикли самі. І знаєте, не прийняли б вас нізащо. Та коли я прочитав у тому листі, що у вас батьків немає, я зразу висловився, щоб вас притулили. У кого матері немає, тому треба допомогти.

– Спасибі, – пробурмотів хлопець, почувавши від цього викритого добродійства теплінь, сором і прикрий біль.

– Ну, я ображаюсь. Мені вже шкода, що я сказав вам про це. А я справді думав за вас. І вигадав доручити вам наше господарство. Це ж, правда, краще, ніж вам по бурсах тинятись? І мамі, до речі, допомога. Тільки ви не дякуйте, ради Бога, і забудьте, забудьте про це! (...)

Вранці Степан, здебільшого під впливом принесених учора книжок, що стали йому живим докором, вирішив, що дурня клеїти годі, і, взявши паперу та олівець, вирушив нарешті до інституту. Але вигляд вулиці та людей, зокрема гучні дзвони по церквах, наявно переконали його, що сьогодні неділя. Він зовсім загубив лічбу дням, і це насмішило його страшенно.

– От тюхтій! – подумав він про себе. – Ну завтра вже починаю вчитись.

Але на одну добу він помилився, на собі самому дізнавши, що понеділок день надзвичайно важкий і починати з нього діло не годиться. Бо в неділю вночі йому трапилась несподівана пригода, одна з тих, що кладуть на формування людини незбиті сліди й під попелом інших нашарувань зберігають свою жаринку, мов огник ліхтаря, що позначає рішучі повороти кривої людського розвою.

Ввечері Степан посадив себе уважно читати вступ до статистики, науки на диво проникливої, що непомільно обчислює, скільки кожен має шансів потрапити під трамвай, захворіти на холеру або стати генієм. Але до цих повчальних розділів хлопець ще не дійшов, і коли дерев'яний годинник, окраса його кабінету, показав десяту, відчув право спитати й отак розв'язати всі питання минулого дня.

Він заснув і прокинувся від тихого шелесту коло ліжка. Розплющив зненацька очі, побачив у темряві, що сіріла коло єдиного вікна, білу постать, величезну в мороку перед очима, повними сну. Він схопився й здушено спитав:

– А хто це?

Злодій? Примара? Сон?

Але постать мовчки насувалася, і хлопець не пізнав, а якось зразу догадався – це хазяйка. Що сталося? Пожежа? Нагла смерть? Але не встигши ще нічого спитати, відчув дотик гарячої руки до обличчя, до шиї, до грудей. Потім двох рук. Уривчасте, немов стримуване дихання ближчало до нього, нахилилось, спинилось і лягло йому на уста сухою, жагучою печаткою. Руки жінки оповили його стан, і до грудей йому торкнувся теплий, тремтячий м'якуш. Охоплений нестямним жахом, Степан пручнувся й притулився до стіни, ладний злитися з нею і зникнути геть.

– Що це ви? Що це ви? – бубонів він, захилинаючись. Все тіло здерев'яніло йому від напруження, страх скрутив йому руки в задубілі обрубки. Він дихав рвучко й голосно, але холодним, терпким повітрям.

Вона тихо пішла геть, і Степан, мов крізь сон, почув, як легенько рипнули двері. Життя потроху верталось до нього, серце втішалось, він поворухнувся й несміливо витягся на ліжку горілиць. Ноги йому ще тремтіли, і струмки крові дзвонили в ушах. Поволі він усвідомлював подію після тваринного жаху, що пройняв і струсонув його.

– Та що ж це? Як же так? – маячив хлопець, соваючи руками.

Разом з усвідомленням йому відроджувався на устах поцілунок, що він урвав, притиск грудей і сласне оповиття голих рук. Голих! Як пізно він це зрозумів! Все ж тіло її, роз'ятрене, здатливе тіло, було відділене від нього лише тканиною сорочки. І він відштовхнув його, як боягуз, замість зануритись у нього, замість спізнати в його



глибинах таємну, виснажливу теплінь! Що спиноло його? Гріх? Почуття провини перед кимсь, гризота? Що важить для нього цей чіпкий мотлох, ці прикрі, на шляхах розкидані шпичаки, дурна мораль забобонів? Ні, тільки хлоп'ячий ляк – іншого пояснення він не міг добрати. (...)

Вранці Степан, знервований і невиспаний, похмуро тинявся по подвір'ї, нудився, запалював все нові цигарки, виснажуючи запаси своєї махорки. Хоч був уже будень і інститут був відкритий для його ревності, самий спогад про нього нагонив на хлопця страшенну відразу. Що там інститут! Проти пригоди минулої ночі це була річ проста й легко досяжна. А бажання тієї жінки, що про неї ще вчора вдень він і помислити не зважився б, перетворилося вже в пекучу спрагу, присмачилось непоборною цікавістю і стало, зрештою, дратівливим питанням його власного самолюбства. Тільки-но він уявляв собі, що ця жінка може йому не належати, лють проймала його й зводила на уста найобразливіші слова. Розпусниця. Бахурка. Навіть повія.

А проте він ладен був би благувати її навколішках, коли б вона хоч раз посміхнулася йому, коли б подала йому хоч найменший знак. Але, здибаючись з ним у кухні, вона була така, як учора, позавчора, тиждень, два тому, найдрібнішим рухом не зраджуючи своєї вночішньої візити. Це здавалось йому безоднею облуди, глибиною зіпсутості розбещеної самиці. Вона ж приходила. Певна річ. Так чому кирпу гне? Невідомо. Прийде чи ні? Хлопець чудово розумів, що образив її своєю поведінкою, що треба щось сказати чи зробити, але що, але як – він не знав, не зважувався, боячись собі пошкодити й невдалим заходом все вкрай зруйнувати, замість направити.

Тихо, зовсім нечутно прийшов він до кухні, де Тамара Василівна поралась із обідом. Вона стояла спиною до дверей, і хлопець зайшов непомітно. Скутий свідомістю свого приниження і разом охоплений тужною, якоюсь жебрацькою пристрасстю, він пожирав очима лінії її спини й ніг то з благанням, то з нестерпучою жагою. І коли вона обернулася та побачила його, він постеріг на обличчі її муку й ворожість, що, зринувши на мить, сховались під виразом непорушного спокою. Але з нього досить було й одного погляду в її душу.

– Приходьте сьогодні, приходьте, – прошепотів він аж надто тихо, хоч ніхто сторонній не міг його слів підслухати, бо вранці нікого вдома не бувало. Жоден м'язень не ворухнувся їй на обличчі під його пильним поглядом. Вона одвернулася, а Степан вискочив із хати, люто грюкнувши дверима.

Він не приходив додому обідати, не без певної надії підкреслити цим свою розпуку, вернувся вже зовсім поночі, проблукавши цілий день коло Дніпра, і зразу вклався спати, знову натякаючи на своє чекання. Години тяглися йому нескінченними вічностями; стелі й усій будівлі сумирного крамаря загрожувала щомить нагла руїна від вибухів його нетерплячки, і коли вона нарешті прийшла, хлопець прийняв її з усім палом юнацької пристрасі й того велетенського запасу сил, що приніс із собою на місто.

## XI

(...) Ті чудні стосунки, що нав'язалися між ним та господинею, аж ніяк йому не заважали. Вдень він якось забував за них, бо сама Тамара Василівна своїм поведженням рішуче окреслила їхні денні стосунки. Жодних натяків. Жодних вільностей. Тільки справи, тільки офіційно! І Степан теж не зважувався цих меж порушувати. Зрештою йому подобалась така стриманість у своїй несподіваній подрузі. Вона мов боялась світла, що роз'їдає таємницю, як кислота, і їхні побачення завжди зберігали чар несподіванки. Це була своєрідна, кумедна, але приємна романтика кухні, юнака й злочинної мами, півсентиментальний хатній роман, освячений незмінною ніччю та стукотом дешевого годинника на стіні, роман з раптовою зав'язкою, жагучим змістом і нудним закінченням. А проте часом з якоїсь

дрібниці, з руху чи слова він раптом відчував у своїй одвідувачці приховану чесноту, що збуджувала в ньому повагу й похитувала його першу думку про неї, як про розпутницю, що весь вік крутила з чоловіками. Тоді лячний неспокій обнімав його, і зв'язок цей, що він так просто пояснював, починав здаватись йому геть незрозумілим. Він питав, прикидаючись страшенно наївним, – чому, чого, через що, з якої причини?

– Бо ти моя маленька любов, – казала вона.

А він не зважувався казати їй «ти» і називав «мусінькою», як вона й порадила.

(...) В інституті Степан простував велетенськими кроками. Поруч науки він дедалі більш висувався в громадському житті студентства, що в масі своїй того часу було байдуже й неймовірливе до колективізму через печатку обов'язковості, що на громадськості лежала. Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам. У всякому разі для тих, у кого громадська жилка органічна й від зовнішніх обставин не залежить, тодішнє студентство було неоранім, хоч і малородючим полем. Після кількох виступів на загальностудентських зборах Степана обрано на секретаря студентського бюро спілки робземліс і на члена інститутського бюро КУБУЧу. Він став страшенно заклопотаний, страшенно діловий, насилу вміщаючи в добу всі обов'язки перед собою та громадою.

На вечірці, що організував КУБУЧ у актовій залі інституту на користь незаможних студентів, ухвалили, крім виступу запрошених артистів, улаштувати й живу газету, і Степанові спало на думку запропонувати увазі редколегії своє оповідання «Бритва», що валялось у нього чернеткою без видимої мети. Діставши ухвалу, хлопець трохи почистив та підгострив її для масового гоління і виступив із своїм виробом перед аудиторією.

Тільки перший момент він хвилювався, потім раптом заспокоївся і, почувуючи, як уважнішають слухачі, остаточно спіймав темп читання і мірно, опукло довів його до кінця, без зайвих піднесень та пауз, діставши стільки ж оплесків, що й запрошений із опери тенор. Ба більше – щось кинуло йому навіть квітку, що, не долетівши помосту, сумно впала на підлогу, але він не визнав за потрібне підняти цей перший лавр із вікна своєї майбутньої слави.

Взагалі він до успіху свого поставився дуже неприхильно, і коли один з учасників живої газети студент останнього курсу Борис Задорожній палко похвалив його і почав розпитувати, чи ще він щось написав, хлопець похмуро відповів:

– Нема часу на ці дурниці.

– Даремно, – сказав Задорожній. – Що нас чекає, коли кінчимо? Заженуть на завод, у контору – і край. Обростай мохом. А оповідання писати – хороша річ! Я, от тільки хвилина гуляща, так і читаю щось.

Степан заперечував. Оповідання – це пусте, розвага. Без них можна жити. І між ними виникла маленька дискусія про письменство, якого Степан був одвертим ворогом, а Борис – великим прихильником. (...)

Одного вечора, коли Степан зосереджено вправлявся на переказах валюти й вираховував, скільки золотих карбованців буде в індійській рупії, якщо відомо, що фунтів стерлінгів у ній стількись, коли він такий далекий був від біжучої миті й оточення, до його кухні зайшов Максим у дуже піднесеному настрої.

– Я маю з вами поговорити, – сухо промовив він. Голос йому тремтів, зморшки па чолі нервово ворушились, і Степана охопило передчуття чогось страшенно гидкого. Він тоскно догадувався, про що буде мова.

– Ви – нічний злодій, – сказав Максим, ставши проти нього край столу.

– Що?

– Ви нічний злодій, – тупо проказав Максим, упираючись руками в стола. – Ви злодій.

Степан підвівся, наляканий його тихим, стиснутим голосом.

– Про що це ви?

Але Максим зненацька хитнувся і, піднісши руку, якимось хапливо, стурбовано вдарив хлопця просто в обличчя, від поспіху влучивши не в щоку, а в самий рот. Це був удар по губах, не міцний, але глибоко образливий, і Степан відчув його, як ляск батога по голому тілу. Його обличчя почервоніло, як рана, він увесь спалахнув, пересмикнувся, кинувся просто, перекидаючи ногою стола, й повалив Максима на ліжко.

Якийсь час він товк його кулаками, грудьми, головою, нестямлячись від скаженої люті. Потім облишив і розігнувся, блимаючи очима, щоб розігнати з-перед них червоні кружала. Одкинув назад розпатлане волосся і, хитаючись, натяг шинелю та кашкета й вийшов із хати. Пішов геть, розхристаний, розбризкуючи калюжі, тремтячи від гніву і образи. Ця наволоч ударила його в обличчя! Може, до герцю покликав би? На шаблях? На пістолях? Ач, який лицар об'явився своєї мами! (...)

Вибігши вмить звиклою дорогою на Хрещатик, Степан мусив спинитися й поміркувати про свою найближчу ночівлю. Властиво, вибирати не було з чого, і Степан подався до Бориса на Львівську вулицю за Сінний базар. Швидка хода зморила й трохи заспокоїла його. Тіло йому починало щеміти від пережитого зруху, і він нервово позіхнув з притоми. Йому довелось довго стукати, бо було пізенько, і хоч Борис десь вартував комори, його до кімнати пустили як звичайного гостя. Відсутність господаря його порадувала, і до ранку він сподівався вигадати достатню причину своєї візити. Знайшовши шмат хліба, повечеряв і зразу ж ліг спати, кленучи Максима, що розбив йому життя.

Вранці Степан пішов до інституту і тільки ввечері побачився з Борисом, мусивши знову до нього вертатись, бо подітись не мав куди. Настрій у нього був найчорніший, цілий день ходив він тумою, але товаришеві весело заявив, що до хазяїв його раптом багато родичів наїхало, і він мусив поступитись на час ліжком.

– То ти зовсім у мене осідай, – сказав Борис. – Я ж, знаєш, мало вдома ночую. Собаче життя, але краще, ніж зовсім подихати з голоду. Я вже пробував – дуже неприємно.

Але Степан благородно відмовився, замість хапатись за таку вигідну пропозицію. Бо весь час його не покидала потайна сподіванка, що все якось обійдеться і він якось повернеться до рідного кубла. Як? Не знав! Велике «може» жило в нім, глибока віра в свою долю, що досі не була до нього занадто сувора. Невже мусінька сама носитиме воду? Таке варварство не вміщалося у його голові. Або цей Максим, будь він тричі проклятий, вправлятиме корови? Але мусив визнати, що господарство Гнідих квітнуло без нього, отже, квітнутиме й далі. Мусінька поплаче й знайде собі зручнішого коханця. Ці думки нагнали на нього глибокий смуток. Він вирішив чекати. Чого? Може, мусінька й написала б йому листа, так не знала адреси. А їй писати не зважувався, навіть соромився, бо ж як не крути, а він відступив з поля бою, хоч і переможцем.

Два дні його гризла глуха туга за мусінькою, найбільше тому, що був з нею силоміць розлучений. Він зрештою терпіти не міг, коли щось не по його робилося. Але ще через два дні помирився з становищем і, певно, в Бориса лишився б, якби не нова прикрість, що знову його плани зруйнувала.

Якось увечері Борис, збираючись на варту, звернув увагу на його невеселий вигляд.

– Ти запрацювався, Стефочко, – сказав він йому. – Навіть паровий казан лопається від перегріву, а він же чавунний! Ще Маркс сказав, що робочий чоловік должен спочивати.

– Я й сам бачу, – сказав Степан, – що зарвався з роботою.

– Найкращий спочинок – це жіноче товариство, або по-нашому вечорниці. Мене недавно водили, і я тебе поведу – тільки треба півпляшки і чогось їстівного, наприклад, ковбаси. Ходити не дуже далеко, як на наші ноги, всього до критого ринку. Там є хата не хата, хлів не хлів, казна-що, словом, зате дівчат п'ятеро...

– П'ятеро? – спитав Степан.

– Аж п'ятеро. Але одна – боже мій! Суца Беатриса! Таке біляве, тихе, а тиха вода, кажуть, береги рве. Як її? Наталка? Ні... Настунька? Теж ні. Тільки умова – це моя.

– Та бери їх усіх! – понуро сказав Степан. – Єсть мені час до дівчат! (...)

## XII

Це був перший ранок, коли найретельніший студент інституту Степан Радченко не з'явився на лекції. Понурий і замислений, ішов він вул. Революції на Нижній Вал по свої речі, щоб забрати з того дому, що дав йому притулок, решту ознак свого перебування. Він обрав для цього саме ранок, бо в цей час мусінька була вдома сама. Хоч гнів проти Максима в ньому вже геть перегорів, а сам Гнідий навряд чи спромігся б щось йому сказати – він взагалі відігравав у цій дивацькій родині роль статиста, – проте хлопцеві було б прикро навіть їх побачити. Та й їм, певно, невесело було б з ним здибатись, а він не любив чинити людям неприємності.

(...) Коли мусінька вийшла, хлопець жадібно глянув їй в обличчя, шукаючи на ній ознаки радості, щастя від своєї появи. А воно було спокійне, як завжди вдень, тільки стомлене трохи і зблідле. Тоді він, не вітаючись, суворо сказав:

– По речі прийшов.

Вона посміхнулася, і ця посмішка довершила його роздратування.

– Не хочу вам заважати! – крикнув він. – Мабуть, обрид я вам, і Максима ви самі наслали, щоб здихатись мене!

– Максим поїхав, – сказала вона.

– Поїхав?!

– Від нас... Він житиме сам. Жах пройняв Степана.

– Він сказав: «Мамо, обіцяй, що проженеш того пройдисвіта, тоді я лишуся, і все буде, як раніше». Я сказала «Він не пройдисвіт...»

Степан кинувся до неї, схопив її руки й палко цілував.

– Ні, ні, мусінько, я пройдисвіт! – сказав він. – Я поганий, мене треба прогнати. Я люблю вас, мусінько, простіть мене!

Вона мляво відповіла:

– Простити? Тебе? За що?

Він цілував їй шию, куточки губ, очі, чоло, припадаючи до цих знайомих місць, пригортаючи її побожно й сласно. І вона, мов прокинувшись, оповила йому шию, відхилила йому голову й глянула йому в вічі диким поглядом пристрасті. (...)

## XIII

(...) Після цього професор написав йому листика до голови лекторського бюро в справах українізації, пообіцяв ще й сам побалакати з цією видатною людиною й додав, стискаючи Степанові руку:

– Сподіваюсь, що ви там із студента зробитеся лектором.

Другого дня вранці Степан уже з'явився перед українізаційний ареопаг, де його піддано під чи взято на іспит залежно від мовних переконань кожного з членів. І після того, як із зізнання підсудного точно встановлено, що *ablativus auctoris* в українській мові ніким, ніде й ніколи не може бути вживаний, що для переведення розвантаження мови дієслівні речівники мусять бути старанно й невхильно обходжувані; після того, як він, вгорі названий і зазначений, виявив цілковите розуміння, чому людина ходить по вулицях у справах на адресу з наказу за

основними правилами мови, його висвячено на лицаря українізації першого розряду з оплатою академічної години один карбованець вісімдесят копійок.

Записуючи його адресу й видаючи йому посвідку, елегантський секретар лекторського бюро приємно сказав йому:

– Сподіваюсь, товаришу, що ви за тиждень-два дістанете призначення в установу й зможете, – додав він, мило посміхаючись, – перемінити свій френч на щось відповідніше. Все лихо українців у тім, що вони кепсько одягаються. (...)

Лекторське бюро його не підмануло, і за півтора тижні він дістав листовну пропозицію прийняти гурток в житлоспілці від лектора т. Ланського, що заявив бажання той гурток покинути. Вночі Степан поділився своєю радістю з мусінкою, але та поставилась до неї не зовсім прихильно.

– Навіщо тобі ці лекції? – сказала вона. – Хіба тобі чогось бракує?

– Але ж майже два карбованці за сорок п'ять хвилин!

– Через них ти свої лекції закинеш, – сказала вона. – Ці два карбованці коштуватимуть тобі інституту.

– Ніколи, – відповів він і, почувачи в її словах якусь глибшу підозру, прикро додав: – Чи ж мені вік коровам хвосту крутити?

– Так, – зітхнула вона. – Твоя правда. Він мовчав, курич і зненацька промовив:

– Я стомився. Ввечері голова в мене болить.

– Болить? Оця розумненька голівка? Ні, моє купецьке щастя, це серце твоє нудиться і тужить. Скільки йому ще битись! Але мусінка тебе не стримуватиме, коли стане непотрібна, ніколи...

– Мусінко, ви ображаєте мене! – сказав він. – Я вас ніколи не забуду.

– О, ти вже ніби прощаєшся! Це ж останні слова, що кажуть – я вас не забуду. У тебе душа – грифельна дошка: досить пальцем повести, щоб стерти написане.

Він волів би краще слухати ремство, ніж теплу гіркоту її слів, що хвилювали його якраз своєю правдивістю. І, бажаючи довести їй і собі неможливість розлуки, він обійняв її в пориві силуваної пристрасті, намагаючись наприкінці відтворити пал їхніх перших побачень. (...)

Призначеної години він здивався в канцелярії житлоспілки з своїм попередником тов. Ланським, пильно на нього глянув і здивовано спитав:

– А хіба ви не поет Вигорський?

– Це правда, – невдоволено буркнув той, – але все-таки я Ланський з діда-прадіда.

Потім вони поговорили про діло. Виявилось, що поет лишав Степанові свою групу в досить занедбаному стані. Він не міг навіть точно означити, на чому саме слухачі його спинились.

– Взагалі я не вірю, щоб наука могла бути корисна, – закінчив він. – Особливо в моєму викладанні.

– Гаразд, повторимо, – сказав Степан. – Але скажіть мені, коли це не секрет, навіщо ви псевдонім прибрали? Не розумію! Справжнє прізвище у вас чудове.

– Це зовсім не секрет, – відповів поет. – Бачите, спочатку я підписував свої вірші власним прізвищем, і їх ніхто не хотів друкувати. Потім вигдав псевдонім, і вони пішли.

– Невже це може бути?

– Може. Крім того, якщо хочете, ще й інша причина була, внутрішнього порядку. Це надто велика відповідальність – підписуватись власним ім'ям. Це немов зобов'язання жити й думати так, як пишемо.

– Хіба це неможливо?

– Можливо, але нудно.

Степан запропонував йому цигарки.

– Ні, я не курю, – сказав поет. – Пиво п'ю, це правда.

Новий костюм надавав хлопцеві незвичної, йому самому незрозумілої сміливості.

– Товаришу, – мовив він, – а я теж пишу.

– Невже? – сумно запитав поет. – Що ж ви пишете, коли це вже факт?

Степан весело розповів йому не тільки про свої оповідання, але й про пригоду в критика, що здавалася йому тепер приємним жартом.

– А, знаю його, – сказав поет. – Маленька оса, що силкується боляче кусатись. Коли хочете, то дайте мені ваші оповідання, обіцяю бути уважним. Тільки принесіть їх сьогодні ввечері – Михайлівський провулок, 12, 24. Я завтра їду й заберу їх.

– Ідете? Куди?

– Маршрут ще не вироблено... Маю триста карбованців і постараюсь заїхати якнайдалше і якнайдовше. Це дурне місто вже досить обридло мені...

– Обридло?!

– А вам ще ні? Почекайте, воно себе покаже. А наше зокрема. Знаєте, що таке наше місто? Історична здохлятина. Віками тхне. Так і хочеться його провітрити.

Але дзвінок, привіщаючи кінець урядової праці, урвав їхню розмову, що Степанові видалась вельми цікавою. Вони зайшли вдвох до великої кімнати, де відбувались після праці лекції. Службовці сиділи роєм коло зсунутих столів проти чималого шматка лінолеуму, що правив за класну дошку. Поет пішов, познайомивши його із слухачами, а Степан, коло столу ставши, голосно, певно й захоплено, як соловей уперше співаючи, прочитав лекцію про користь української мови взагалі й зокрема.

#### XIV

(...) Вся ця біганина й напруженість праці, може, й виснажила б його, коли б він не вирішив остаточно перемінити помешкання, розкривши собі отак нові перспективи, яких наявність була йому найкращим збудним середком. Це рішення вмить розвіяло йому весняний сум й змінило його ставлення до корів та мусіньки – знаючи, що незабаром звільниться від них назавжди, він почав виявляти до них ласкавість господаря, якого обридлий гість взявся вже за капелюха. Тим часом він розпитував товаришів про кімнати й оглядав декотрі, але всі вони були зв'язані з ремонтом або відчипним, а він грошей не хотів витрачати, чудово розуміючи, що однаково не спроможен зараз оплатити помешкання, яке б його смакові й гідності цілком відповідало, і тому волів узяти до кращих часів щось гірше, ніж по-дурному витрачатись на посереднє.

На кінець червня інститут завмер зовсім. Остання екзаменаційна сесія вже кінчилась, коридори спорожніли, і тільки купки студентів виправляли собі відпускові посвідки. Але Степан ще часто одвідував його, затримуваний громадськими справами. В маленькій кімнатці КУБУЧу й застав його якимось Борисом Задорожнім, його приятель, з яким він останній час уникав зустрічі.

– А, ось де ти зарився! – скрикнув Борис. – Чому зник так раптом?

– Діла, – відповів хлопець, показуючи на кошториси.

– Діла ділами, а товаришів забувати не слід... Пам'ятаєш, у Шевченка – хто товаришів забуває, того Бог карає?.. Ну добре, що знайшов тебе.

– Ти мене шукав?

– Безперечно. Бачиш, я кінчив інститут...

– Мені ще два роки, – зітхнув Степан. – Кажуть, що ще один накинуто.

– Я п'ять років страждав, і то нічого. Але така справа – я вибираюсь із своєї кімнати й шукаю порядної людини...

– Мені кімнати до зарізу треба!

– А ти ще дивуєшся, що я шукав тебе! Чмок пана в ручку! Тільки не думай, що я на стаж їду – по науковій часті пішов, при кафедрі лишаюсь. А кімнату собі знайшов велику, сонячну...

– Везе ж тобі!

– Та мусить же бути нагорода за мої страждання! Але ти, Стефочко, найголовнішого не знаєш – я женюся.

– На тій самій?..

– На тій самій, білявій... Ох, я не можу про це спокійно говорити! Сам розумієш – любов...

Степан радісно обійняв його, почувавши дивне полегшення, ніби з пліч йому звалився тягар, що він весь час на собі ніс.

«От, якби ще й мусіньку заміж віддати», – подумав він.

Ввечері вони оформили справу, і Степан сказав товаришеві:

– У моїх хазяїв мені так було неспокійно – раз у раз гості, гармидер, сили нема терпіти. Ти дуже мені пособив. Спасибі тобі, Борисе.

Той палко стиснув йому руку.

– Це така дрібниця, не дякуй, – схвильовано відповів він, кинувши свій жартівливий тон. – Мені за радість тепер зробити щось приємне. Я даю копійку жебракові, і мені гарно... Просто хоч дякуй ще й йому за те, що взяв!

– Щось ти слиниш, друже, – зауважив хлопець.

– Може... бо закоханий упень. Ти не смійся – кохання є! Починаю вірити, брат, у вічне кохання, їй-богу!

Борис дав йому свою нову адресу й просив зайти так тижнів через два, коли він влаштується вже подружньо.

«Ну, це небезпечно», – подумав хлопець, а вголос додав:

– Я завтра ж перебираюсь.

На прощання вони, трохи повагавшись, поцілувались. (...)

Дійсно, коли він, ніби жартома, оголосив новину, вона розітнулася над Тамарою Василівною громовим ударом. На мить вона якось принишкла, і хлопець злякався, чи вона, бува, не зомліла. От була б морока!

Аж ось вона зашепотіла так тихо, що він ледве розбирав її слова:

– Ти підеш... Я згодна... Я знала... Перед тобою ще все. Лишися тільки до осені... Восени ти підеш... Падатиме лист. Будуть тихі вечори... Тоді ти підеш... Хай це буде маленька жертва – перед тобою ж усе... Життя, щастя, молодість! Перед тобою все... Я прошу крихітку... Це так важко? Ти такий скупий? Ти не хочеш корови порати? Ну, візьмемо робітника... Переходь до кімнати... Що ти хочеш? Ну, не до осені... На один місяць! На тиждень! На один день, тільки не зараз, не зараз!

Він дав їй висловитись і сказав, повиваючи свій голос жалем і смутком, силкуючись виявити глибоке співчуття до її горя:

– Справа так з кімнатою повернулася... Мусінько, я ж приходитиму до вас...

Вона раптом відкинула його руку, що простяглась її обійняти.

– Ти ще й брехун! – промовила вона вголос. – Ти хочеш мене дурити? Я взяла його з вулиці, як байстря, а воно мені милостиню подає!

Хоч яке непевне було його становище, а слова ці він прийняв як страшенну образу. Він – байстря? Склав максимум, перейшов на другий курс інституту, має громадське навантаження, пише оповідання, якими зацікавився відомий поет, – і він байстря! Та чи не досить йому панькатись із цією бабою? Але не встиг він добрати відповіді, свого вщербленого самолюбства гідної, як Тамара Василівна погладила йому голову.

– Не сердься, Степанку, – сказала вона так покійно, що він міг задовольнитись, – боляче мені... Але все це дурниці. Завтра підеш. Завтра, через тиждень, через два – однаково це треба пережити! О, любенький, ти навіть не розумієш, що тут

переживати! Підеш собі, свистячи, і гаразд! Я теж не плакатиму. Плаче той, хто сподівається розради. А я самотня. Максим пішов. І ніколи не вернеться.

Вона тихо засміялась, потягуючись.

– Пам'ятаєш, я розповідала тобі про себе?

– А що?

Він радий був слухати ще раз про все її життя спочатку, аби про завтрішню розлуку вона не згадувала, хоч у даний момент оповідання її заздалегodi здавались йому малоцікавими.

– Тоді не сказала тобі головного... Я нікого не любила.

Він не втямив гаразд, у чім річ.

– Тебе я полюбила першого, – вела вона. – Раніш я не сміла... через сина. Як я ненавиділа його іноді! Ти ж не знаєш, Яка я була гарна... Одежа пекла мені тіло, я спала без сорочки, вона жалила мене. Це було страшенно давно. І от прийшов ти...

Вона тихо поцілувала його в чоло.

– Я не вірила в Бога... тобто колись вірила. А коли побачила тебе, знову почала молитись. Дарма! Я прийшла до тебе, як сновида. Ти відіпхнув мене – я пішла. Покликав – я прийшла. Воля моя зломилась.

Вона стиснула йому руки.

– Завтра ти підеш і йтимеш довго-довго. Минатимеш багатьох людей. Мені теж, може, лишаться довгі дні, тільки не зустріну я вже нікого. Багацько порожніх днів, якщо я спатиму ночі. Зриватиму їх, як листки з календаря, і з другого боку їх не буде написано нічого. Потім прийде смерть. Це страшно. Скажи ж що-небудь!

Він стенився. Було в її словах щось невимовно важке й безнадійне. Вони знову стали ледве чутним шепотом, що відсував його в незмірну далечінь, вони падали йому в душу краплями теплої олії, розм'якшуючи там усі затужавілості, розгладжуючи всі зморшки та бганки, збуджуючи в ній спокійну, радісну чулість.

– Що, мусінько, – сказав він задумано. – Кажіть ви, я мушу мовчати. Нічого я не знаю. Не знаю, що буде зі мною. Але одно я зрозумів – живемо ми не так, як хочемо, й... мусимо робити іншим боляче. Це я зрозумів. Іноді буває гарно, як зараз. Затишно, тихо. Те, що ви зробили для мене, ніхто вже не зробить. Мусінько, ви це знаєте, я мало думав про вас, коли ви біля мене були, але завжди згадуватиму, коли вас не буде.

Вона вдячно, пестливо поцілувала його, але відсторонила, коли він, збадьоривши, хотів відповісти їй не самим поцілунком.

– Не треба красти в самих себе, любенький! Вона обняла його й почала колисати, щось нечутно приспівуючи, присипляючи тихими дотиками уст до очей і чола, і хлопець непомітно заснув, знесилений подіями й теплом власної добротливості. (...)

## ЧАСТИНА ДРУГА

### I

(...) Вперше позбувшись злиднів і гнітючого матеріального неспокою, хлопець був тим часом із свого побуту задоволений, трохи засліплено почувуючи себе жвавим деревцем, що може на всякому ґрунті прищепитись. За селянським звичаєм він на літо знову склав кількадесят карбованців, а сам жив просто, випивав уранці дві склянки молока, обідав у нархарчі й увечері перекушував там само без великих розкошів. В хаті не держав і кусника хліба, боячись розвести мишей та тарганів, а ще й інстинктивно здогадуючись, що вживати їжу, як і викидати її, не личить у кімнаті, де працюєш і спиш, і що цивілізація в невпинному поступові створила для цього місця громадського користування, яких вага не однаково зрозуміла для обох процесів, дарма що істотою вони рівновартні. (...)



Об одинадцятій годині цього дня, якого ранок нічого нового не віщував, стук у двері порушив його заглибленість. Сто чортів! Хто сміє турбувати його в священний час? Але це був тільки лист, що своєю появою здивував його ще більше, ніж непроханий гість. Від кого?! Знизавши плечима, хлопець розірвав конверта. Ах, це поет Вигорський, що його оповідання завіз! Він затремтів, немов ту мить остаточно розв'язувалась доля його життя й доцільність його сказаної праці. Якийсь несподіваний огонь, раптове збентеження змусило його сісти й хапливо переглянути листа, шукаючи потрібних рядків. Ось, ось вони: « – це прекрасні оповідання, безперечно...» І лист зненацька став йому нецікавий, ніби він зразу ввібрав у себе весь його зміст. (...)

Степан раptom підвівся й замислився. Потім мерщій осмикнув сорочку й вискочив на вулицю, стишивши там ходу, щоб не звертати уваги. Дорогою зайшов у кілька книгарень, але журналів там не держали. Як то можна не держати журналів? Він зневажливо йшов далі, але тільки на Володимирській йому пощастило. Який саме він журнал бажає? Геть усі, що вийшли останнього місяця. Хлопець жадібно переглянув їхні змісти й тремтячою рукою відклав два з них. Своє власне ім'я, надруковане поруч інших, так його спантеличило, що він не зразу збагнув, що з тими журналами робити. Потім, опанувавши себе, купив їх і вийшов з книгарні.

(...) Проте, шукаючи будь-якої ради на свою окремішність, Степан підійшов до столика лотереї-алеґрі, що повлаштовувала в усіх театрах комісія для допомоги дітям. Тут він мав право заговорити хоч би й за гроші, а що лотерея на користь безпритульним не тішилась надто великою увагою публіки, гарненька продавщиця зустріла хлопця вельми ласково. Квитка? Будь ласка, двадцять копійок. Степан глянув на вино, цукерки, пудру, ножики, шкатулочки й такий інший дріб'язок, готовий належати кожному, хто його виграє, і витягнув із скриньки квитка, що після огляду виявився цілком порожнім.

– Ще візьму, – сказав він.

Але лотерея мала на меті допомагати дітям, а не роздавати кожному охочому по пляшці портвейну за два гривеники.

– Ще один, – не вгавав Степан.

Після четвертого порожнього квитка коло хлопця вже спинилося кілька душ, приваблені прегарним сміхом лотерейниці та постаттю невтомного добродія.

– Та, мабуть, вони всі порожні! – удаючи розпач, промовив молодий письменник після шостого квитка під сміх уже чималого стовпища, якого цікаві погляди він почував на собі з великим задоволенням.

– О, ні, вам просто не щастить... вам щастить, певно, в чомусь іншому, – лукаво відповіла лотерейниця, розливаючи перед хлопцем чари своїх поглядів від імені комісії допомоги.

З дев'ятим квитком він обернувся до глядачів почервонілим від хвилювання обличчям і, розгорнувши, високо підніс його перед себе. Задоволений регіт знявся над юрбою – цей квиток теж був порожній.

Степан переможно глянув на море голів, що скупчилось у проході, гальмуючи рух здивованої публіки, яка теж прилучалась, довідавшись, що отой високий бере вже двадцять третього квитка без жодних наслідків. Десь збоку підпливала блискуча каска пожежника.

– Я беру квитка! – пролунав зненацька жіночий голос, поки Степан у своїй кишені порпався, і маленька дівчина занурила руку в зрадливу скриньку. Вигравши соску, вона врочисто доручила її Степанові під радісний гук та оплески юрби, що поспішала вже посісти місця. Антракт кінчився.

Другий відділ симфонічного концерту хлопець слухав ще неухважніше, ніж перший. Чи то від сорому, чи від зворушення, а обличчя йому пашіло. Безглуздо було клеїти перед людьми такого дурня! І серце його гризла прикрість, то більше, що від

п'яти взятих з дому карбованців йому лишилось тільки два срібняки. Соска завдавала йому найбільше прикрості, і він тихенько кинув її під крісло. Хай їй грець! І які, зрештою, наслідки такого марнотратства?

Після концерту Степан зовсім невесело вийшов із оперового театру й спинився коло ганку закурити. Двічі знаменний день його життя кінчався без жодного піднесення.

– Дозвольте припалити, – почув він знайомий голос і побачив дівчину, що взяла разом з ним участь у лотереї.

З невідомої причини він страшенно зрадів і збентежився. Немов побачив кого давно сподіваного, з ким пов'язані найсвітліші надії. І г'речно запаливши для дівчини окремого сірника, він пішов поруч неї.

– Уже припалила, – зауважила вона, коли він звернув разом з нею на вул. Леніна.

– Я хочу подякувати вам за подарунка, – мовив Степан, трохи подумавши.

– Прошу! Ссатимете на дозвіллі.

Він глянув на неї, вражений її задерикуватим тоном. Мале на зріст – йому якраз під пахви, худеньке, в плескуватому капелюшкові. Хлопець лишився невдоволений, примірявши її до себе, а проте обережно взяв її під руку, коли довелося переходити вулицю. Вона зиркнула спідлоба на юнака, руку свою прибрала й ішла далі своїм чітким, майже військовим кроком.

– Чого ж ви мовчите? – спитала вона, звертаючи в Гімназiальний провулок.

– А як вас звати? – нерішуче спитав Степан.

– А вам яке діло? – суворо відповіла дівчина. – Мене зовуть Зоська, – додала, зласкавившись.

– Зосю... – почав Степан.

– Мене звать Зоська, Зоська, – нетерпляче урвала вона, йдучи до дверей.

Хлопець теж за нею пішов, невиразно сподіваючись, що на сходах темно і він зможе там поцілувати її, хоч цим винагородити себе за прикрості в театрі й марно потрачені гроші. Але дівчина, мов догадуючись про його бажання, промайнула бігцем кілька приступок до першого поверху й зашаруділа ключем.

– Бонжур, – сказала вона, зникаючи за дверима.

## II

(...) «Шановні товариші! Моя адреса – Київ, Львівська вул., 51, 16. Стефан Радченко». Переписавши ці рядки в двох примірниках, хлопець заадресував їх на журнали – один харківський, другий київський, – і відчув глибоке, втомне полегшення. (...)

До вечора він закінчив почате оповідання, сам дивуючись на обважнілість своєї руки. Ті сторінки, що раніш він легко писав за годину, коштували йому тепер півдоби напруженої праці з прикрими перервами, коли олівець зовсім відмовлявся йому служити. Йому доводилось усе перекреслювать, спинятись з розгону на слові, що, до речі, не пасувало, але й замінити, проте, не давалось. Мовні знання обернулись йому в безпосереднього ворога. Розум його, обтяжений набутком читання, стилями майстрів і підвищеними вимогами до фрази, раз у раз гальмував вільний лет його натхнення. Вигострене на літературних шедеврах художнє чуття викривало йому безперестань огріхи композиції, і він двічі мусив перебудувати план, відкидаючи обмислене і додаючи зовсім непередбачене. І, скінчивши, відчув злісне задоволення, як вершник, об'їздивши коня, що не раз скидав його додолу. (...)

Проте на Зоську він не брав жодних намірів і міркував навіть, що через неї йому, може, пощастить познайомитись ще з кимсь і отак розірвати вузькі пута відлюдності й уяви, що вже починали його душити. З такими думками він висякався й постукав у двері, що їх дівчина сама й відчинила.

– Вам чого? – спитала вона, з'явившись на порозі.

– Вас хотів побачити, – відповів Степан.

– Я вам цього не дозволяла, – суворо відказала вона, але за мить додала: – До мене не можна. Погуляйте, зараз вийду.

І перш ніж хлопець устиг щось промовити, замкнула двері. Степан вийшов на вулицю трохи ображений, бо ночував себе всіма сторонами – розумовою та фізичною – вартим кращої зустрічі. Отака бришка! А проте почав ходити вздовж будинків, читаючи знічев'я на дверях таблички з титулами жильців. Зоська справді не дала себе довго чекати й зійшла з ганку в жакетці й капелюшкови.

– А ось що я собі купила, – сказала вона, показуючи хлопцеві маленького стека.

– Правда, гарний? Надзвичайний!

– Надзвичайно гарний, – відповів Степан, оглянувши його.

– Але як б'ється, знаєте?

– Тільки не бийтесь, будь ласка, – сказав хлопець, бо вона замахнулась.

– Це від шпіца. У нас шпіц є. А де ж соска?

– Соску я викинув.

– Мій подарунок? Вона обурено спинилась.

– Ні, ні, – додав Степан, боячись, що вона піде. – То я жартую. Я в шухляду її сховав.

– Принесіть її мені, – сказала Зоська. – Я до стека її прироблю.

«Доведеться купити. Та їй соска й личить», – подумав хлопець, скидаючи оком на її дитячу постать.

За чверть години Степан урочисто купував квитки на перші місця до кіно, сподіваючись цією витратою покласти міцні підвалини їхнього зближення. Він цілком логічно міркував, що дівчина, щось від хлопця дістаючи, щось починає бути йому винна.

Степан з лицарською ввічливістю пропустив її перед себе до фойє і ґречно там з нею походжав, роздивляючись на плакати й виставлені кадри.

– А ось дурень, – сказала Зоська, показуючи стеком на молодця, що скакав на коні по фотографії, – в кіно треба автомобілем їздити, а він верхи, як міліціонер.

Степан зовсім пишний був, вперше за життя із справжньою дівчиною до прилюдного місця потрапивши, і тільки те прикро йому було, що товаришка його забагато стеком крутила та навколо озиралась, а на нього замало звертала уваги й поглядів. Все-таки вона мусила б глибше почувати, що сюди прийшла за його допомогою.

Але коли в залі погашено світло, а на екрані замиготіло, Степан взяв її маленьку руку й потиснув. Дівчина не відповіла, але й не відмовила, тож він хвилин за кілька поклав її руку собі на коліна й накрив долонею, з обережності вирішивши тим часом на цьому й спинитись. Після останньої частини Зоська сказала:

– Який чудовий фільм! Аполлоне, купіть квитки ще на один сеанс!

– Мене звать Стефан, – ображено відповів Степан. – Посидьте, зараз куплю.

Він хутко вернувся з квитками, потай боячись, щоб вона не втекла.

– Ах, ви божественний, – сказала Зоська. Та тільки-но фільм знову почався, вона стомлено промовила:

– Фу, яка гидота! Я хочу додому. Тут душно.

На розі своєї вулиці вона висловила ще одне бажання:

– Мені хочеться човном поїхати.

– Будь ласка, – відповів Степан. – Вечір такий тихий. Поїдемо десь далеко.

– Тільки щоб по нашій вулиці.

– Де ж тут вода?

– То зробіть її! – тоскно скрикнула дівчина. Терпець йому урвався, і він, озирнувшись крадькома, поцілував її.

- Яке нахабство! – скрикнула Зоська.
- Я люблю вас, – жалісно пробубонів Степан.
- Я вам цього не дозволяла, – якнайсуворіше відповіла вона, ідучи геть.
- Зосько, коли я вас побачу? – спитав навздогін.
- Ніколи, – сказала вона.

(...) Саме міськість і вабила його в ній, бо стати справжнім городянином було першим завданням його сходу. Він ходитиме з нею скрізь по театрах, кіно та вечірках, дістанеться з нею суто міського товариства, де його, певна річ, приймуть та вшанують.

В інституті вже, певно, розпочинались лекції, і він раз у раз обіцяв собі туди навідатись. Одного ранку, одягаючись, він уже зовсім вирішив, що це станеться саме сьогодні, але раптом спитав сам себе: «А чого я туди піду?» І не знайшов жодної відповіді. Трохи здивувався, потім дуже зрадів, захоплюючись своєю сміливістю, і цілий день почував себе переможником. Ну навіщо йому той інститут? Степан Радченко гарний і без диплома.

Фортуна посипала його з свого старого рога, що можна бачити на вивісках у пекарнях, і за тиждень він дістав відповідь із редакції харківського журналу разом з переказом на вісімдесят сім карбованців. Листа він чекав, а грошей аж ніяк не сподівався. Отже, література, виявлялось, не тільки почесна, а й вигідна річ, тобто двічі варта уваги. Хлопець залюбки розписався про одержання, радий би й без кінця розписуватись, коли б цього вимагала пошта, величезний здобуток людської культури, що не тільки дає змогу далеким людям листуватись, не тільки пересилає журнали з надрукованими оповіданнями, а ще й гроші переказує.

Лист харківського журналу був дуже цікавий. В ньому коротко, але ясно відзначено вартості його оповідань і запропоновано прислати ще, коли можна, то кілька, щоб вони могли скласти збірку розміром від трьох до шести аркушів друку. (...) Тоді він склав їх акуратно і перенумерував сторінки, загорнув у чистий папір і вивів великими гарними літерами: «Стефан Радченко. Бритва. Збірка оповідань», а потім запакував, перев'язав мотузкою, як колись звіт по сільбуду, та й здав на чудовну пошту, але жодного листа не послав, уважаючи мовчанку за найгіднішу відповідь.

### III

(...) Рябизна постатей, країн і часів, зведених на екран жезлом німого чарівника, збуджувала в молодого письменника Степана Радченка ту лоскотну суміш радості й погноблення, що опановує людину десь серед безконечного степу, коли ніч бринить неспійманими шепотами й розгортає перед очі омани. Коли в залі гасла електрика, разом з першими акордами оркестру хлопця обнімав такий настрої споглядання, і він пошепки проказував назву фільму, немов передчував у ній його зміст. Потім заглиблювався в екран із смаком дослідника, совав ногами, коли прочитаний напис довше затримувався, і часом, захоплюючись влучною чи трагічною сценою, стискував свою руку, що мала постійне перебування на колінах дівчини Зоськи, його неодмінної і незмінної супутниці. Вона тоскно шепотіла йому:

- Мені боляче, божественний!

Але в ту мить він справді, як Бог, був далекий від неї, з'єднавшись із рухомими світляними фігурками, що захоплювали його палку уяву в свої мандри, переживання й пригоди, де він чув пахощі бачених садів і постріли задимлених рушниць. Іноді, додому вернувшись, не запалював світла й у темному блисківі шибки відтворював принесені з собою образи прекрасних акторок, одягаючи тілом їхні принадні тіні. (...)

Після кількох марних спроб пройти до Зосьчиної кімнати й кількох даремних запрошень до своєї Степан мусив визнати кіно за єдине місце своїх побачень із дівчиною, побачень безнадійних, бо захоплення мистецтвом аж ніяк не могло

покрити незадоволеності його бажань. А це незадоволення їх тільки підсилювало, обертаючись для нього в тяжкий іспит. Звечора він почав довго не спати, турботно ворочався, заплющивши очі, а вранці прокидався виснажений від важких снів, де, здавалось йому, щока його починала незмірно пухнути або рука болісно здовжуватись, а часом і кошмари його мучили у вигляді мерців, що раптом залякали в суцільну масу й гойдалися перед ним у повітрі, як шибеники. Зanedбавши всю свою роботу й книжки, як спокуту відбуваючи лекції по установах, він схвильовано чекав щодня вечора, жадав його, готувався, прокидався ввечері жити, а вечір щоразу кінчався йому довгим пильнуванням та нісенітними снами.

Були, правда, й здобутки. Вона погодилась говорити з ним на «ти», але жодних висновків з цього не зробила. Крім того, вона палила й стрижена була, але й ці незаперечні, на його думку, ознаки не послужили йому ні до чого. Вона владно тримала його на віддалі і часом тільки, коли він пхивкати починав, дозволяла себе поцілувати, ніколи сама не відповідаючи.

– Я люблю тебе, – не так щиро, як пристрасно шепотів він, проводячи її звиклим шляхом з кіно до Гімназiального провулка.

– Ах, – зітхала Зоська, – ніякої любові немає. Все це люди повигадували.

Він пробував вплинути на неї логікою:

– Коли не любиш, – казав він, – тоді навіщо зі мною ходиш?

– Та ти ж платиш за мене! – дивувалась вона. Така відповідь глибоко його ображала, але він мовчав, бо мусив собі признатись, що трохи побоюється її. Вона була вередлива, і чудні, несвітські бажання її охоплювали. За один тільки вечір вона могла хотіти політати аеропланом, постріляти з гармати, бути музикою, професором, будь-яким, до речі, мореплавцем і чабаном.

– Ах, я хотіла б бути крамарем, – казала вона. – Сидиш у крамниці: «Вам чого? Перцю? На десять? Сто грамів?» Це чудово! Приходить багато-багато людей... А дітям я давала б по цукерці. Я хотіла б бути дитиною – гарнюсіньким кучерявим хлопчиком. Це так надзвичайно – сісти верхи на паличку та поганяти – но, сивий, но, буланій!

І шарпала його за руку, підплигуючи. Ці безконечні бажання виснажували її, і часом, похмуро промовчавши цілий вечір, на хлопця не дивлячись і незважаючи, вона брала на прощання його за руки й тужно казала, хвилюючи Степана своїм тихим голосом:

– Ах, божественний, які ми дурні! Всі дурні. Ти нічого не розумієш.

Він справді відмовлявся будь-що зрозуміти, крім того прикрого факту, що тендітне дівча це приворожило його до себе й посіло в його житті непорушне місце. Щовечора о сьомій він вирушав із хати й заходив по дорозі до кондитерської, де його через тиждень почали зустрічати вже з приємною посмішкою. І він сам так звик до її господаря, що йому навіть незручно було б який день цукерок не купити. Платячи гроші, він сумовито думав:

«Чого ж їй зі мною не ходити? Я воджу її в кіно і годую цукерками. Справді, я дурний. Справді, я божественний, тобто пришелепуватий». (...)

І що він за це має? Нічого, крім прикrostі й приниження. Нічим він не став, крім як жіночим пришийхвостом, цяцькою в руках шаленої дівчини. Та хоч би було за що! Хоч би він дістав ту реальну цінність, за яку жінці ще варто жертвувати! І яке безглуздя всі оці цукерки й одвідування вдвох кіно! Міщанство, інтелігентщина!

Крім того, він зубожів. Гонорар за оповідання, що з Харкова одержав, давно вже згайновано, гроші ці зникли, не лишивши навіть сліду, хоч приблизно вартого свого походження. Надмірні витрати без жалю пожирали його заробітки від лекцій, покидаючи йому копійки на обід і нічого на вечерю. Одежа його щодня втрачала на пристойності, шкарпетки були драні, білизна без гудзиків, і місяць уже не плачено за помешкання. Так, ця дівчина, зовсім випадкова й непожиточна, зруйнувала його не

тільки духовно, але й матеріально, а це принаймні однаково прикро. Годі, годі! Ніколи вже він до неї не піде. Крапка. Кінець. (...)

У нього був геніальний план. Кінчаючи писати кіносценарій, він зрозумів, що справа їхніх відносин упирається в проблему місця. Справді-бо, вона, як казала, жила в одній кімнаті вкупі з батьками, а з них і одного досить, щоб ту кімнату вкінець зіпсувати. З другого боку, він був переконаний, що жодна порядна дівчина на помешкання до хлопця погомоніти не піде. Це непристойно. З третього – осіння негода. Але був ще й четвертий, і, на щастя, спогад про нього якраз і зринув йому з купи романів, що він прочитав. Це буде по-європейському, сто чортів!

– Я голодний Зосько. Ходімо вечеряти! – сказав він.

– Я теж голодна, – призналась вона. – Але ми ніколи не вечеряємо.

Він знизив голос.

– Повечеряємо в окремому кабінеті? Вона радісно плеснула в долоні:

– Ах, окремих кабінет, це чудово!

(...) Степан сів до столу, не скидаючи пальта. Огида виникала в ньому, і красний план розв'язати проблему місця переставав йому подобатись. Навпаки. Зоська була в захваті. Все здавалось їй надзвичайним і чудовим. Вона оглянула картини, попробувала ногою, чи м'яка канапа, визирнула в коридор, погасила й засвітила електрику і зробила висновок:

– Тут дуже мило.

– Та що ти, Зосько! – здивувався хлопець.

– Я хотіла б тут завжди жити. З'явилась постать із картою страв. Вечерю замовлено, і гості поскидали пальта. Раптом у коридорі залунали бадьорі кроки кількох пар ніг, і до сусіднього кабінету з вереском та сміхом вдерлось галасливе товариство басів та сопрано. Зоська кинула додолу цигарку.

– Їм весело, – сказала вона.

– Нам теж буде весело, – відповів Степан. І справді, перша склянка вина зразу піднесла його настрій. Незвичний хміль солодко туманив йому голову, в грудях він почув хвильну теплоту, а в крижах – млюсть, Що там соромитись! До того ж він написав збірку прекрасних оповідань і закінчив кіносценарій на шість частин із прологом.

– Зосько, – спитав він, – хто я такий?

– Босяк, – відповіла вона.

Він голосно засміявся й узявся до відбивної котлети, що нічим не поступалась смаженій підошві.

Тепер очі його кидали на кімнату погляди милосердного судді, що розуміє слабості людські й уміє їх прощати. І те, що він тут сидів, п'ючи вино й жуючи котлету, було йому радісне, і в цьому він добачав величезного поступу, що його самого хвилював.

Раптом із сусіднього кабінету над криком і реготом пролунав хрип злиденного рояля.

– Ох, вальс! – скрикнула дівчина. – Ти танцюєш?

– Ні, – відповів він, наливаючи вина їй і собі.

– Треба навчитись.

Він сів поруч неї з склянкою в руці.

– Зосько, випиймо за наше кохання! Вона п'яно посміхнулась.

– За кохання, божественний!

Через хвилину вони сиділи вже на цій канапі, і хлопець, пригорнувши її, шепотів:

– Будь моя, Зосько, любенька, будь моя... Ну, Зосько, любенька...

– Як це – твоя? – спитала вона.

Він зняковів на мить, потім пробурмотів:

– Я покажу тобі.

– Покажи, – згодилась вона.

Запаморочений її згодою, вином і виттям репаного рояля за стіною, захлинаючись від близького здійснення того, що його мучило й дратувало, хлопець якнайрішучіше обійняв її. Але дівчина враз пручнулась і звинулась у кутку канапи.

– Там брудно! – крикнула вона. Цей крик спинив його, і він схилився в незграбній постаті, упираючись руками в церату. Стенаючись від сорому й нудьги, зсунувся додолу на коліна й припав головою їй до ніг.

– Прости мене, Зосько, прости, – маячив він, не зважаючи підвести голову.

Вона оповила тонкими руками його шию і, нахилившись, мовчки поцілувала його в губи.

– Ще, ще, – шепотів він, завмираючи, сліпнучи від злиття їхніх уст, від дотиків її кучерів до обличчя й насолодного забуття, що хвилию здійсвалось у ньому від кожного поцілунку.

Потім вони сіли поруч, пригорнувшись і побравшись за руки.

– Ти – гарний, – казала Зоська.

– Ти – надзвичайна, – казав він.

Він вицілював їй шию, руки, пальці в нестримній любові, покірно зазирає їй у вічі, вдячно клав їй на груди голову й гладив витке волосся, захоплений новою радістю.

– Я похожа на ту дівчину, – сказала Зоська, показуючи на картину. – Ах, я хотіла б мати кицьку й ганок у трояндах!

І вони сміялись, як діти сонячного дня. (...)

#### IV

Проблема грошей набувала дедалі загрозливіших форм. Він був напередодні банкрутства всього свого вбрання від кашкета до галош, що, послуживши йому півроку, починало виявляти ознаки страшного, хоч і природного занепаду, якого годі було вже приховати ретельним чищенням. Процес одягання, такий приємний йому колись, тепер у суцільну муку обернувся, бо вранці наявніш, ніж будь-коли, показувалась руїна його білизни, крайне зужиття черевиків та лихий блиск ліктів на піджаку, віщун майбутньої дірки. (...)

Тож він ухвалив сходити до редакції київського журналу, що його оповідання видрукував і, як він догадувався, винен був йому гонорар. Чому раніш не пішов? Тільки з сумлінності. Йому прикро було з'являтися десь перед очі, що дивитимуться на нього саме як на письменника, а гроші брати й поготів. В тому запалі, що він у свій твір поклав, було щось незмірне з грошима, безмежно їм чуже. З пошти він їх дістав, як подарунок, а особисто брати мусив, як заробіток. Але потреби, своїм звичаєм, показалися дужчими за благородні міркування, наділи йому на голову кашкета, на плечі – пальто й вирядили до редакції, що містилась у філії державного видавництва.

І – дивна річ! – редакція журналу була в тій саме кімнаті, що він спершу перейшов у френчі й чоботях, женучись за долею по приїзді до міста. Він пізнав її відразу – та сама шафа, та чорнява друкарка, дерев'яна канапа, а на ній кілька молодиків, що в них він серцем відчув своїх можливих товаришів! Вони курили, розмовляли, сміялись, не надто голосно, щоб не образити тиші в установі. Сором обійняв його за себе колишнього, за несвітську наївність свою та приниження, і тисячі спогадів, як розгорнутий альбом листівок, оповили почуття ніякової, але солодкої гордості, що на мить його охопило.

Але до столу він підійшов і назвався вже тихо, соромлячись. Його запросили сідати. Так, гонорар йому належить – сімдесят карбованців з копійками. Але чого він не з'являвся так довго? Степан збрехав перше, що на думку спало, – був хворий. Нащо? І він мусив відповісти, відповісти ще на безліч питань про себе, про те, що робить, як живе, чи давно пише. Говорив він ухильно, на кожному кроці брехав, сам від цього червоніючи.

– Ви ж принесли нам ще оповідання? – ласкаво спитав секретар.

– Ні, немає... ще не кінчив, – відповів Степан, що такого допиту не передбачав і терпів його, як торттури.

А з другого боку, й справді, – не міг же він загребти гроші в кишеню й податись! Це було б зовсім непристойно.

Потім секретар познайомив його з молодиками, що сиділи на канапі й дійсно всі були письменниками, крім одного, що був тільки кур'єром, але зовні від них нічим не різнився. Декого Степан навіть знав по творах – ці його найбільше й лякали. Але з цікавості, збудженої його ім'ям, він догадався, що оповідання його не промайнули без сліду, і в глузливо прихильних поглядах нових знайомих побачив навіть щось ніби відблиск заздощів, щось ніби невиразний виклик на змагання, що на літературному полі жорстокіше за французьку боротьбу та навіть за англійський бокс.

Тут він підпав під нові питання. Чи не має він здавати до друку збірки? Та де там збірка! А що пише? Оповідання. .. Про що? Він не міг цього разу сказати, бо нічого не писав і нічого писати не збирався. Але признатись про свою бездіяльність було б ганебно. Тим більше хтось іронічно зауважив:

– Та не бійтесь, ми теми не перехопимо. Тоді Степан оповістив:

– Пишу оповідання про ... людей.

Всі засміялись, але він був задоволений своєю відповіддю, яка його ні до чого не зобов'язувала. (...)

Ох, ця Зоська! Коли б не вона, йому не треба було б стільки грошей, отже, він не читав би тут лекцій і не мусив би здибатись із тим, хто дав йому ляпаса. Справді, ця дівчина тільки нерви йому псує! Ідучи знелюднілими вулицями в осінній тиші міста, порушуваній глухим гуркотом трамваїв, хлопець міркував то про кохання, то про образу честі, і хоч уважав обох їх за забобони, мусив визнати, проте, що вони обоє надзвичайно чіпкі.

Серед цих міркувань хтось, наздогнавши, взяв його під руку, і в млявому світлі ліхтарів він пізнав Максима.

– Вибачте, шановний учителю, – мовив він, урочисто вклоняючись, – я хотів подякувати вам за науку.

– Я ще нічого вас не навчив, – відповів Степан. Максим засміявся.

– Власне, я вивчився сам, але... завдяки вам! Вони йшли якийсь час мовчки, і Степан раптом відчув у подиху свого подорожника виразний дух алкоголю.

– Ви п'яний? – спитав він.

– А ви тверезий?

– Цілком.

– Даремно. Як сказано: веселіє Русі єсть пити. І зненацька плеснувши хлопця по плечі, він з босяцькою щирістю розповів йому, що п'є часто й багато, що пити справді весело, що п'яних більше люблять дівчата, сподіваючись кращої оплати, але помиляються в цьому, звичайно.

– А ви ще кажете, що нічого мене не навчили! Він промовив ці слова, вдаючи ображеного, але Степанові такі жарти були неприємні.

– Я цьому не причина, – грубо відповів він.

– Ні, та як же?.. Я ж колекції марок збирав! І мамі презенти робив. – Максим засміявся й переконано додав: – Не вірте Йосифам, що тікають від жінок та за книжками собі сидять і маму люблять! Вони такі тихі та чемні, але... але... права рука в них нечиста!

І коли він сказав це, страшна огида до його присутності опанувала хлопця. Це було те саме почуття фізичної відрази, що він був дізнав, побачивши тоді Максима в кабінеті, але побільшене, загострене темрявою, що сприяла його поглибленню. Забуваючи про супутника, він став думати про себе. Кому потрібна їхня зустріч? То так, що вона природна тепер, буди випадкова й колись, але хіба минуле не має



права на забуття? Невже все прикре, збираючись у житті, лишає в ньому незбитий слід, невиводні тавра, що можуть колись защеміти давнім болем випікання? Все можна забути, – казав він собі. Але забуття це зрадливе, якесь поверхове воно, бо й зараз, резонуючи на чорний тон, невпинно спливали йому згадки про кривди, що він через життя своє вчинив, їх було досить, але всі якісь ненавмисні, і він у жодному разі не міг прийняти на себе за них вину. Чому ж вони такі неприємні?

– Ви слухаєте? – спитав Максим.

– Слухаю, – відповів хлопець.

І бухгалтер знову підхопив своє оповідання чи, певніш, балаканину, що здавалась зовсім несвітською, як хлопець минув увагою її початок. Він захоплено розповідав про вигоди свого життя, про часті бенкети з дівчатами, яких принади вихваляв із п'яною мальовничістю. Зненацька він урвав свої описи, мов щось згадавши, і, змінивши голос з гультайського на таємничий, шепнув Степанові:

– Ходімо в лото. Чудесна гра, їй-богу!

– Я додому йду, – сказав Степан.

– Поспієте. Не втече. Ну, ради мене! (...)

Максим спинився на порозі коло столика, де міняли гроші на умовні бляшки, і Степан запитливо на нього глянув, певний, що бухгалтер хоче погуляти, може, навіть його коштом. Але той шепнув йому:

– Аж он, у кутку праворуч,

Хлопець підвів очі в тому напрямі й побачив коло столу жінку, одутлу й оспалу, в синій, добре знайомій йому сукні, що тепер ледве стримувала повінь її брезклого тіла. Схиливши голову, вона зосереджено пильнувала карток, отже, обличчя її він не міг роздивитись, але з постави її, з безоглядної завмерлості в увазі зрозумів, що цей стіл став їй єдиним і рідним, що в цю залу вона принесла всі рештки своєї жаги.

«Це вона? Вона?» – думав він, нудьгуючи над руїною.

Раптом після чергового викрику набрякла тінь колишньої мусіньки геть підкинулась і здушеним голосом, мов крізь зціплені на здобичі зуби, гукнула в залу:

– Годі! Кінчила!

– Дванадцять, кінчено, – бездушно оповістив кричій. І все навкруги взялося шелестким рухом та гомоном, мов заворожені в казці постаті враз прокинулися з чарівного сну під діянням таємничого слова. Перевіряли виграш.

– Завжди виграє, – злісно мовив Максим. Її голос, грубий і жадібний, незмірний з ніжністю колишніх слів, зворушив душу Степанові, як і залу. Але зразу ж у ній теж запанувала тиша, теж усе завмерло, ніби всі спогади його знову пірнули в чудесний сон. Він відчув себе вільним, далеким і вищим. Повернувшись, він вийшов із зали, і Максим наздогнав його аж на виході.

– Сподіваюсь, ви дозволите мені не відвідувати ваших лекцій, – сказав він, коли вони вийшли на вулицю.

В його тверезому вже й різкому голосі забриніла колишня ненависть.

– Прошу, – відповів Степан.

Вони пильно одне одному вклонились, і Максим пішов перший, зникнувши в імлі, як і виринув, а хлопцеві все, що сталось допіру, нараз видалося маревом, прикрою грою уяви. Силкуючись сприйняти бачене, як дійсність, та добре його обміркувати, він дратувався марністю своїх спроб і сердито поїхав трамваєм, похмуро поглядаючи на темні брили будинків, що, здавалось, щільно пливли повз вагонові шибки. (...)

## V

(...) В безпосередній зв'язок з цим станом виснаження він поставив і спад чуттєвого бажання до Зоськи. І дійсно, хвилини сласних марень уранці, коли все тіло сповнюється шаленої жадоби й пориває до всіх жінок землі, коли руки могутньо витягаються, щоб їх пригорнути, коли уста посилають їм у простір вітальну посмішку

й уші немов чують від них палкий поклик, хвилини ранкового допливу сил, коли весь світ повстає в пристрасних сплетіннях кохання, – ці хвилини нечутного перегуку статей припинили свої одвідини, перестали литись гарячою луною в його збудженій крові. От до чого він дійшов! Жах! Ганьба! І якщо всілякі можливі недуги хлопця тільки лякали, то послаблення функції, що здавалась йому вельми важливою, відбирала йому самоповагу й глибоко вщербляла на честі.

І от якось, укладаючи план своєї найближчої лекції, він почав проглядати «Fata morgana», вибираючи уривок до пророблення з слухачами. (...)

– Ніколи, ніколи я такого не напишу, – шепотів він.

Тепер він спізнавав безглуздя своїх намірів. Письменник! Хто, підступний, йому це слово підказав? Звідки взялась йому та божевільна певність, що так довго манила його? Тепер він недобачав до цього жодних підстав. Мало що кожному не захочеться! Мало що не мріється, але тільки йолоп за мріями вганятиме! Козак він, що скаче на палиці замість коня! Дурень, безнадійний дурень! І за цю химеру проміняти науку, інститут, звести нанівець роки тяжкої праці, викохвані плани, обов'язки, нарешті? Перед ким? Хоч би й перед собою!

Не розуміючи тепер добре, як усе це могло статися, хлопець хапливо перебирав провини свого падіння. Вигорський! От хто остаточно збив його, от хто послав по журналах його оповідання! І хто його, власне, просив? Проклятий спокусник! І разом з тим тепла вдячність прокидалась у нім до суворого критика, що прогнав його з хати, навіть не вислухавши.

Правда, його оповідання, – теж оповідання! – були видрукувані, але що ж з того? Всякий може щось написати, випадково, через щось, один раз, і крапка. Хіба мало зринає на сторінках журналів випадкових імен, щоб ніколи вдруге не з'являться... А може, він і писатиме, навіть багато писатиме тих творів, що їх, прочитавши, забувають, що зникають без згадки, становлячи неодмінне середовище, де розвиваються й діють справжні майстри. Щоб стати ними, треба віри, треба відчувати свою творчу силу, як відчуваєш фізичну. Хіба знають вони зневіру? Але правити за тло для чужого блиску він не хотів ніяк? Голову навіть стиснув на думку, що міг стати драбинкою, по якій зйдуть інші.

Потім відчув утому й жаль до себе. Бідний хлопець! І за що він мучиться? Ну, помилився, захопився, він молодий, це так природно. Кінчено з цим. Але що робити? Степан підвівся, витягуючи заанімілі руки. Скільки він сидів? Годину, дві? Поволі надів пальто й вийшов на вулицю. (...)

Вечері, коли Зоська до нього вийшла, він вхопив її за руку й став мовчки цілувати. Вона здивувалась.

– Що з тобою, божественний?

– Зосько, – сказав він, – ти єдина, у мене нікого більше немає.

Вона зітхнула.

– Ах, який ти брехун!

– Нікого більше немає, – провадив він. – Ні рідних. ні знайомих. Я самісінький у цілому місті, і сьогодні мені так, ніби я тут перший день. Так важко.

– Йому важко, – сказала Зоська лагідно.

– Не смійся, – відповів він журно. – Ти не знаєш, що я думаю і як мучусь.

– Він мучиться.

Хлопець спинився й розпачливо прошепотів:

– Я не можу більше так ходити! Навіщо? Хіба це любов? Мені обридло кіно. Нудить мені від картин. Я хочу бути коло тебе. Вдвох, тільки вдвох! Не бійся, – додав він гірко, – я тобі нічого не зроблю. Мені не треба цього, я й так тебе люблю. Ти ж не знаєш мене, зовсім не знаєш. Це дурниця – отак, як ми. Мені буде легше, коли хоч на годину ти будеш тільки зі мною. Мені хочеться сісти коло тебе й усе розказати...

– А мені до того яке діло? – скрикнула Зоська.

– Не кажи так, ти так не думаєш, – благав він. – Я не можу зараз жартувати. Справа серйозна – розумієш? Серйозна! Зосько, придумай щось, бо я нічого не можу придумати. Ну, швидше!

Зоська замислилась. Потім скрикнула:

– Придумала!

– Кажи.

Вона коротко виклала свій хитрий план. Має подругу, що служить у Соробкопі. Кімната її гуляє до четвертої. Зрозуміло? Припустимо, вона хоче складати іспити до ВИШу, а вдома нема де готуватись із репетитором.

– Зосько! – скрикнув він захоплено. – Ти надзвичайна. Так би й зацілував тебе!

– Справді? Вона таємниче додала:

– Ходімо на Шевченківський, там темно, ми поцілуємось.

Додому він вертався зовсім спокійний. Зосьчин план йому страшенно подобався. В денних побаченнях із дівчиною, такою його серцю любою, побаченнях потайних десь на чужому помешканні, він почував якусь суто міську романтику. Думка про них його самолюбству лестила і над іншими думками буяла, як солодкий спів. (...)

За два дні об дванадцятій годині Степан вперше відбув міське побачення з Зоською. Зайшовши в невеличку кімнату, повиту збудним духом жіночого мешкання, напахчену від ужитку пудри й одеколону, він мимоволі схвилювався. Потім, вдихнувши кілька разів це хмільне повітря, почув себе легким і надзвичайно бадьорим. Хутко оглянувши хату, він побачив і Зоську, якої постать і обличчя цілком закриті були газетою, що вона читала, ніби й не чуючи його кроків. Тільки дві ніжки, взуті в тонкі панчохи, нерухомо звисали від колін додола з-під краю темної сукні.

(...) Розлучаючись із Зоською того дня, він подумав: «Сама доля звела нас. Це чудово».

Лекції їхні визначались точно: двічі на тиждень, середа й п'ятниця. Крім того, за окремою умовою вони мали ходити в кіно, на виставку та до театру.

Вернувшись після побачення додому, хлопець застав незвичайної форми конверт і в листі прочитав, що збірка його до друку ухвалена, головлітом дозволена, гонорару пропонується 350 крб., і договір до підписання при цьому додається.

Степан прочитав його й кинув на стіл. І збирався ж він того письменства здихатись, – так ні, само чіпляється!

«Знову морока», – подумав він.

## VI

(...) До літературного життя почав причащатись і молодий письменник Стефан Радченко, мало не щодня відвідуючи редакцію журналу, де на лаві й стільцях збиралися коло дванадцятої години відомі, маловідомі і зовсім невідомі літератори. Перебувши годинку-півтори в їхньому товаристві, виходив цілком задоволений, хоч весь час мовчав, не маючи потрібного запасу злободенних знань і буди занадто новак, щоб мати право висловлюватись. Річ світова: неавторитетні думки, хоч би й найрозумніші, викликають недовіру, а з визнаних уст і дурниці збирають хвалу: отже, тут, як і скрізь, треба було здобути право на увагу чи то якістю своєї роботи, чи хоч настирливою присутністю. І Степан свій літературний стаж залюбки відбував. (...)

Спочатку його просто терпіли, трохи згодом звикли, потім він симпатії деякої набув своєю лагідністю і, заходячи, міг уже почути приязний вигук:

– А, от і Радченко!

Це тішило його невимовне. Як-не-як, а він, виходить, здобув уже собі в літературі хоч краєчок, хоч на одну сидню місця! І якимось, насмілившись трохи, під час суперечки в хвилину тиші, червоніючи, пробубонів:

– Мені теж так здається.

Не знати було, що саме йому здавалось і яку саме сторону він цим реченням підтримати мав, але думку свою висловив і гордий був цілий день. Він узяв участь у літературній розмові! (...)

З першим снігом вернувся до міста й поет Вигорський. Вони здибались на вулиці, як давні приятелі.

– Ну, ходімо, – сказав поет.

– Куди?

– Пиво пити.

Вони зайшли в напівтемне вдень приміщення з безліччю порожніх стільців та столиків попід стінами і посеред кімнати. Тхнуло невивідними парами пива й підлогою, вимитою брудною ганчіркою.

– Це моя улюблена пивниця, – сказав поет. – Пару пива!

– Моторошно яюсь тут, – мовив Степан сідаючи.

Він не бував у пивницях і цікаво роздивлявся на рундук із їстівним, грубенького господаря в піджачній парі та чоботях, на плакати броварських товариств по стінах і на соковитий малюнок свіжого рака перед себе.

– А я люблю пивницю вдень, – вів поет. – Люблю це затхле повітря, де лишився дух сотень людей, люблю цю вогкість пролитих напоїв. І тишу. Чудний настрої обнімає мене. Я краще бачу. Коли хочете знати – обмірковую тут свої вірші. Він випив.

(...) Він розстебнув пальто, і хлопець побачив на нім ту саму оксамитову сорочку, пов'язану тією самою краваткою, що й навесні, коли вони здибались вперше в канцелярії житлоспілки. Довгасте обличчя поетове стало нервово й ворухке, немов усі м'язені його провадили під шкірою напружену роботу. І хлопець, сам трохи після пляшки пива зворушений, пильнував його слів цікаво й зосереджено.

– Пийте, – сказав поет. – Ніщо так не збуджує здібність мислити, як пиво. Наука! Це нуль, порожній, роздмуханий нуль! Тисячі років вона шириться, шириться і не може навчити людей жити. Яка ж з неї користь? Ви скажете – революція. Згоден! Людськість лінєє, як гадюка. Тільки скидає духовне линовище куди з більшими муками, ніж гадюка фізична. Людськість сочить кров'ю. лінєючи. Але нова шкіра з неї теж злізе, не забувайте. Поступ? Ну, це ж дитяча річ! Я згоден – поступ є, але рації в ньому немає. Найгірша помилка – уважати неминуче за доцільне. Людина їсть те саме м'ясо, тільки смажене й виделкою. Суми щастя поступ не збільшує, от у чім річ. Засуджений три століття тому на колесування мучився не більше, як розстрілюваний тепер. А може, я свої брудні нігті почуваю навіть гостріше, ніж так званий дикун цілу брудну руку?

Він поволі випив склянку й замріявся.

– От чому я завжди казав, що повчати людей – дрібне шахрайство. Нічого нема ганебнішого, як збуджувати ілюзії. А ще злочинніше бути розносником ідеалів,

– Ідеалів?

– Так, так, їх самих! Людськість, як і жінка, любить слухати компліменти у вигляді ідеалів. Прокльонів на світі багато, бо багато ідеалістів. Хто б же за ними пішов, коли б вони його не лаяли? А ідеали ці схожі на страву: поки в роті, мають різний смак, але шлунок їх рівняє. Катаральний шлунок історії, як сказав один поет з прекрасним травленням.

Він замовк і схилився над склянкою. Степан закурив, з насолодою пускаючи дим у присмерк кімнати. Справді, тут було тихо і спокійно,

«А він розумний», – подумав хлопець про поета.

– Ще пару пива! – гукнув той.

– Я вже годі, – мовив Степан, – Закурив.

– Вип'єте! Такий здоровий парубок, та щоб трьох пляшок не подужати! Прошу. От про ідейність. Вона завжди була модна й почесна. Але тих, хто живе тільки ідеєю, для кого весь світ розчинився в ній, тих ми садимо в Кирилівку. Де ж логіка?

– Це божевільних?

– Так їх називають.

– Знаєте, який випадок я пригадую? – сказав Степан. – У нас була дівчина – на все село красуня. І збожеволіла. Кажуть, хлопець один винен.

– На землі ніхто нікому нічого не винен. Але винуваті є, бо мусить бути відповідальність. Зверніть увагу, що тварини бувають тільки скажені. Божевілля – неподільний привілей людини. Показчик шляху, яким вона іде. Привид її майбутнього.

Годинник продзвонив другу. Поег здригнув.

– Всесвіт загине через розпорошення теплової енергії, – сказав він. – Вона рівно розподілиться. Все урівноважиться й зітреться. Все спиниться. Це буде чудове видовисько, якого ніхто не побачить.

Степан після третьої пляшки відчув на душі смуток, ніби всесвіт мав загинути через кілька днів. Проте годинник нагонив йому думок про лекцію в установі.

– Може, ходімо? – спитав він.

– Ходімо, Хто частує? Ви? До речі, в мене обмаль грошей.

А для Степана гроші не становили питання. Тиждень тому він одержав нарешті авансом 50% гонорару за збірку, що вже друкувалась, і негайно придбав собі фетрового капелюха та замовив чудовий костюм і чекав його, щоб вразити Зоську. Та й сам він дедалі більше прихилився до одержав, як до художнього оформлення свого тіла. Люблячи його, почуваючи його силу й доладність, він не міг не цікавитись убранням, що мало те тіло в пристойному образі виявляти, коли вже показувати голим його заборонено. Одяга стала для нього питанням формальним, питанням смаку і навіть впливу, бо він чудово розумів різницю між появою людини в потертій сорочці й у добірному піджаку. Це, звісно, суцільна умовність, але треба мати надто великий чар духу, щоб надолужити недбалість убрання.

Коли костюм пошито, хлопця охопило бажання зробити подарунок і Зосьці. (...)

У парфюмерні він запитав гарних пахощів.

– Вам «Коті»?

– Найкращих.

– «Парі»? «Льоріган»? «Шипр»?

– «Льоріган», – сказав він, бо назва ця йому сподобалась найбільше.

Він заплатив п'ятнадцять карбованців за пляшечку, але був задоволений. Бо, певно, гарні вже пахощі, коли їх так мало на стільки грошей!

У п'ятницю, прибравшись у новий костюм, він бадьоро з'явився на побачення.

– Зосько, – сказав він, – ось що я тобі купив.

– «Коті»! – скрикнула вона, як дитина, діставши несподівану, але вимріяну цяцьку.

– Це найдорожчі пахощі, – сказав він. – Дуже радий, що тобі подобається. А на мені новий костюм!

– Справді? Встань. Піди. Повернися. Божественний!

– Почекай, – мовив він, радіючи враженням від подарунка й від себе.

Він узяв флакончик, обережно відіткнув його, розірвавши тонку плівку на скляній затичці, і в пориві ніжності почав напахчувати Зоську, водючи долонею, змоченою в жовтаву рідину, по її шиї, руках і обличчю. Вона покійно застигла, як гарна лялька, здригаючись від холоднотатих дотиків його руки й відчуття пахучих слідів на звогченому тілі.

– Годі, годі, – схвильовано шепотіла вона.

– Ні, ще ноги. (...)

– Я покладу тобі на коліна голову, – шепнув він. – Можна?

– Тобі все можна, на жаль, – відповіла вона.

Нудьгуючи, він пригорнувся обличчям до її напахчених стегон, оповив їх, як міцну підпору. І відчув заспокоєння. Потім спитав:

– Зосько, ти любила кого?

Вона гладила йому волосся, затоплювала в ньому руку й кошлала.

– Любила, – відповіла вона.

– Розкажи.

І, не перестаючи пестити йому голову, вона розповіла про своє перше кохання, їй було тоді дев'ятнадцять років, тобто три роки тому. Вона вчилася на курсах стенографії. Один учень завжди проводив її додому. Потім кудись зник.

– Але це був дивак, – сказала вона. – Він ні разу не поцілував мене.

– Хіба ти хотіла?

– Кожній дівчині це хочеться, коли любить.

– Чому ж мене не хотіла спочатку цілувати?

– Ти не любив мене.

– А тепер люблю? Вона прибрала руку,

– Тепер мені байдуже, – сказала вона. Заколисаний, він почув бажання говорити, розпитувати про їхнє чуття, щоб хоч тепер зрозуміти його зародження. Під впливом пахощів та ніжності його огортав той спогляданий настрій, що збуджує в людині потребу заглибитись і спізнати течію життя.

– А ти мене любиш?

Вона замислилась, немов обмірковуючи.

– Страшенно люблю.

Він пригорнувся до неї на знак подяки.

– За що?

– У тебе голос гарний, – сказала вона. – Заплющити очі, і він колише. І очі.

...і очі, – озвалась у його серці мрійна луна. – ...і очі.

– Ще що?

– Душа в тебе погана, – раптом додала вона. – Погана якась душа.

– Звідки ти знаєш? – спитав він, стріпнувшись.

– Знаю... Але ти подобаєшся мені! От подобаєшся. Гарний ти.

– Ти думаєш – я злодій?

– Ах, якби ти був злодієм! Ти приносиш би мені килими, як розбійник у піснях. А потім убив би або продав би мене в неволю!

– Зосько, – сказав він, підводячись. – Яка ти надзвичайна! Яке щастя, що я знайшов тебе!

– Я сама знайшлася, – сказала вона. І вони розмовляли, казали одне одному ті слова, що, вирвані з любовного середовища, здаються банальними й дурними, слова наївні, беззмістовні, безглузді, як побиті карти до гри, що в руках кожної пари нових грачів набувають могутності символів; еднали їх у вигуки й шепоти, давні, як сива земля, але живі, поновлювані на закоханих устах, відроджувані в первісному блискі силою невмирущого чуття. Вони сиділи, заморожені своєю близькістю, безмежною відданістю, тихими дотиками душ, що в хвилини надпориву бринять срібними дзвіночками весни. І, прощаючись, він довго дивився на неї, вбирав її образ, щоб понести з собою в мрії та сни.

## VII

(...) Другого дня книжку свою він перегорнув, роздивився на шрифт, на обкладинку, проглянув назви оповідань у змісті, але перечитати не зважився, почувачи ніяковість перед собою за написане. Та чи й варто було його писати? Адже ж, писавши, не тямив, ні навіщо, ні чому він пише! Яка може бути ціна такій несвідомій праці?

Він показав збірку Зосьці, сподіваючись від неї похвали та поради.

– Оце ти написав? – сказала вона. – Люди такі коміки! Все щось вони накручують, накручують...

– Так покинути? – спитав він.

– Ні, вже пиши, коли почав.

Він і сам це чудово розумів. Треба писати, коли почав! Ця книжка обернула йому письменство в обов'язок, у вимогу, в слово честі, що він мусив додержати. (...)

Іноді, вернувшись додому, уявляв, що він у чудовому настрої, і грайливо, сам із собою кокетуючи, промовляв:

– Ну, треба щось написати для заробітку! (...)

### VIII

Вдома, коли Степан увечері вернувся, йому переказано, що хтось до нього приходив, пообіцявши конче прийти завтра вранці. (...)

Вранці загадка вчорашнього одвідувача розв'язалася досить просто. Правда, Степан відразу не впізнав обличчя, прикрашеного англійськими вусиками, не впізнав постаті в широкій оленячій куртці та жовтих шкіряних рукавицях, але тільки гість промовив, вітаючись;

– Здрастуй, Стефочко, прийшов тебе провідати, – йому жодного сумніву не лишилось, що це і єсть його інститутський товариш Борис Задорожній, котрий цю кімнату йому був відступив.

– Сідай, Борисе, – сказав він. – Добре зробив, що зайшов.

Борис Задорожній сильно змінився за рік по скінченні інституту не тільки одежею, а й поведженням та тоном голосу, і той перший вигук, що зійшов йому на уста в привітанні, був тільки відгомонам студентських часів. А далі в мові його почувалась зверхність людини ділової, що не звикла слів своїх марнувати й свідомо ціни їх.

Роздягшись і появивши на світло толстовку сірого сукна з великими кістяними гудзиками, він витяг з кишені вкладистого портсигара й чемно пригостив господаря.

– Кури, прошу.

Потім критично оглянув хату.

– Живеш тут, значить?

– Живу, спасибі тобі.

– Е, за що там дякувати! Обшарпана кімната. Шпалерами її поклеїти та стелю помастити. Гроші є?

– Та водяться.

– Тоді поклей конче. Шпалери зараз недорого. Купуй у ленінградському об'єднанні, раджу. Степан погодився, потім спитав:

– Як же твоя кафедра?

Борис пустив під стелю звій диму.

– Кафедра? Та я її через тиждень кинув. Не про мене цей сухий науковий м... Зараз я старший інструктор кооперативного буряківництва на Київщині. Де в тебе попільничка? Додолу, мабуть, трусиш, студент ти!

І почав розповідати про стан кооперативного буряківництва, про торішній урожай та шкідників. Хиб сила, але все йде вперед, це безперечно. Бюрократизм заїдає! От відбудовують цукроварню в районі ст. Фундуклеївки, де йому часто доводиться бувати, і що ж – робітники є, матеріал є, гроші є, а поки воловодились, сезон проґавили. Спеці старі сидять, от у чім річ!

– Живчика в них немає, – сказав він. – Поганим деркачем гнати цих панків! Ти коли кінчаєш?

– Та я кинув інститут, – ніяково признався Степан. Борис зробив гримасу.

– Закрутився, значить? Література?

Степан кивнув головою.

Тоді Борис повчально розтлумачив йому, що література, звісно, річ гарна, але непевна, що в житті треба мати сталий заробіток, якийсь фах і провадити корисну працю,

– Та й для кого ви пишете? – додав він. – Мені, наприклад, зовсім ніколи читати.

– А як дружина твоя? – спитав хлопець, змінюючи тему. – Надійка, здається?

Він справді мусив вимовити це ім'я з якихось печер.

– А, Надійка молодець, – сказав Борис. – Чудова господиня, не нарадуюсь.

– В технікумі?

– Умовив покинути.

Він, звичайно, не проти жіночої науки та рівноправності, але передусім йому потрібна родина й затишок після клятих командировок, а по-друге, досвід, на жаль, показує, що жінки годяться тільки на помічну працю – переписувачками, реєстраторками, – а керівної, відповідальної роботи доручати їм аж ніяк не можна.

– Та й пацана треба завести, – сказав він.

– За чим же діло?

– За грошима, – сказав Борис. – Хоч і аборти гроші коштують. Словом, побачимо.

– Без дітей не можна?

– Тоді й женитись не варт було б.

– А любов?

– Любов, Стефочко, явище тимчасове – двотижнева відпустка для службовця. Жити треба. Але ти ніяк не змінився.

На прощання він сказав Степанові:

– Чекаю тебе. Я живу на Андріївському взвозі, 38, 6. Дві кімнати маю. Заходь.

(...) Привід до сутички був вельми простий – звільнилась посада секретаря в журналі, і кожна група висунула свого кандидата. І от сталася справжня парламентська криза з перемовинами, зборами й змовами, дзвонили телефони, створювались і розпадались спільні фронти, ставлено вимоги, проваджено наступи й облоги за найкращими зразками стратегії. Так тривало місяць, всі були скривавлені, але ніхто не поступався. Тоді як єдину раду в цій безвиході висунуто розпачливу пропозицію всіх тих кандидатів відкинути й покликати якогось варяга, не причетного до цього кровопролиття. І всі якось відразу погодились на Степанові Радченкові, бо вже стомились, а з другого боку, новий кандидат не зробив ще нікому жодного зла й тримався лагідно, подаючи кожному надію на себе впливати.

Так сів Степан на стільця під написом: «Секретар журналу. Приймає щовівторка, четверга та суботи від 11 до 1 год. вдень».

## ІХ

(...) Любовні побачення його відбувались без змін двічі на тиждень призначеного часу. Але тепер, приходячи до Зоськи, перейнятий літературними інтересами, що прилипають до письменника, як смола, він мимоволі пускався розповідати про свої розмови, про зустрічі й справи, потребуючи висловити той надмір вражень, що за кілька днів у ньому збирався. В цих оповіданнях, крім цікавості їх, була певна доза хвальби, прихована надія відзначити ролю своєї особи й викликати до себе здивування, бо ж не хто інший як він був у них незмінним діяльником! Він хвалив, мов натякаючи, що може хвалити, гудив, мов підкреслюючи, що вміє цінувати, міркував, ніби нагадуючи, що здібний розумно мислити. Це було безневинне кокетування перед дівчиною, вияв приємної потреби потішити кохану також і душевними своїми якостями, потреби трохи попишатись собою ради неї, щоб собі довести право на її увагу, а її переконати, що, спинившись на ньому, вона непогано, зрештою, вибрала. І Зоська розуміла це, бо часом, уриваючи його на найцікавішому місці, гладила його рукою по голові й, посміхаючись, казала:



– Словом, божественний, ви в захопленні. (...)

Пивницю він одвідував так само часто. Одного вечора поет Вигорський кинув йому на стіл нову збірку своїх поезій «Місто і місяць». Це була книжка про місто, що засинає, про місто, що спить, про місто, що живе вночі чудернацьким, темним життям. На сторінках її майже без рими, але гострими, пружинистими рядками проходили пізні засідання уряду, палкі мрії закоханого, примарні постаті злодіїв, спокій ученого кабінету, освітлені ганки театрів, вулична любов, казино, невпинні заводи, вокзал, телеграф, ліхтарі й міліціонер на розі.

– Я вже читав її... в друкарні, – сказав Степан. – Чудова річ!

– Що з того? – пробурчав поет. – Я вже так не думаю.

Потім додав:

– У ній забагато співчуття.

Цей вечір загрожував бути мовчазним, бо поет був похмурий. Але раптом сказав Степанові:

– Друже, ви починаєте дратувати мене своїми поглядами на ту жінку в синьому капелюшкові.

– Але вона тут майже щовечора буває... – ніяково відповів Степан.

– А де ж їй бути? І ваші погляди промовляють їй більше, ніж ви думаєте.

– Ну, це вже ви вигадуєте, – сказав хлопець.

– Це повія, – сказав поет, – так звана «ресторанна» – відмінно від «вуличних», що полкють на чистому повітрі. Дуже сумно, що ви не вмієте відрізнити їх від порядних жінок. Я кажу, звичайно, про практичне відрізнення, бо теоретичну різницю між ними навряд чи можна обґрунтувати об'єктивно, без таких хистких і відносних розумінь, як пристойність та честь. У всякому разі, в кожній пристойній пивниці, як і наша, є три-чотири дами, що спілкують з хазяїном, а той усуває, часом дуже примусово, всіх їхніх конкуренток із своєї зали. В глибі помешкання є кілька кімнаток, де вони вправляються на своєму, мовляв, за Гейне, поземому ремеслі. Платня відрядна – від 3 до 5 карбованців за одну насолоду, крім оплати вечері, де заробляє вже хазяїн. Тепер ви розумієте суть цього симбіозу? Але в світі нема нічого світлого без тіні, в даному разі – без міліції. Хазяїн ризикує штрафом 500 карбованців і закриттям закладу. Але є вже вироблена сигнальна система, і феї зникають чорним ходом із своїх притулків надзвичайно казково. От, прошу – ваша приятелька вже пішла за порт'єру.

– Правда, – сказав Степан, – пішла.

Він випив пива й закупив.

– Все-таки вона гарненька, – додав він. – Шкода її.

– Мені теж шкода їх, – відповів поет, – але тільки тому, що вони рано виходять у тираж. Навіть співаки щасливіші від них з цього погляду. Крім того, співати ще й почесно. Вуличні повії не такі вишукані, зате дешевші й масовіші. Вони невимогливі, тож і до них великих вимог ставити не можна. Але всі вони незмінно називають себе просто «жінками», дуже влучно підкреслюючи суть своєї професії.

– Та звідки ви знаєте? – спитав Степан.

– Це я мушу дивуватись, чому ви не знаєте, – відповів поет. – Лишіть уже поетам вправлятися на загальних думках та ліриці. Шаг ціна тому прозаїкові, що не знає людей.

– Людей знати не можна, – сказав Степан.

– Так тільки здається! Життя таке просте, що починає кінець кінцем здаватися таємничим. Заспокойтесь. Люди, як і числа, складаються з небагатьох основних цифр, у різних варіаціях, звичайно. Людина навіть не ребус, а задача, що вирішується чотирма арифметичними правилами. В чому суть пивниці? Сюди йдуть спочити від справ, від політики, від родини й клопоту, щоб пожити хоч півгодини безтурботно й трохи помріяти. Он проти нас сидить службовець по X розряду. Він

може дозволити собі тільки раз на півмісяця прийти сюди, випити пляшку пива й з'їсти пару солоних бубличків. Цілих півмісяця думає про це, а зараз розтягує втіху на дві години, мріє про героїчні пригоди, любов, славу – й йому гарно. А праворуч компанія непманів гуляє після доброї угоди з держорганом. Звідси вони підуть до «Максима», що працює до третьої ночі. Ось пара молодят шепочеться про те, що життя їхнє не буде подібне на життя їхніх сусідів – літнього подружжя, що теж вирішило погуляти й почуває себе досить ніяково...

– А то хто? – спитав Степан, показавши поглядом на постать, що сиділа поруч них, скорботно схиливши голову й утупивши погляд у порожню склянку.

Поет пильно придивився.

– Це, – сказав він, – інтелігент, скорочений для режиму ощадності.

– Ні, – сказав Степан, – це, певно, молодий письменник, якому нічого не пишеться.

– Перевіримо, – сухо відповів поет.

І вони пересіли до сусіднього столика.

– Не журіться, товаришу, – мовив поет, коли незнайомий здивовано на них глянув. – Це кожному може трапитись.

– Правда, що кожному, – відповів той, скривившись.

– Ще напишете щось... – сказав Степан.

– Посаду собі ще знайдете... – сказав поет.

– Та в мене... своє діло... – через силу вимовив той. – На Васильківській.... ох!

І знову понуро схилив голову на руки.

– Так чого ж ви сумуєте?! – скрикнув Степан.

– Будеш сумувати, коли так за живіт узяло! Проклятий паштет... Свіжий називається!

На вулиці поет сказав Степанові:

– Помилка завжди можлива, і дивно тільки те, що шлунковий біль так нагадує душевний.

Постійна платня на посаді дала змогу хлопцеві покинути лекції української мови по установах, хоч на них і підвищено ставку. Правду сказати, вони вже давно надокучили йому, обернулись у голий заробіток без будь-якого помітного задоволення. Вони цікавили його тільки доти, поки він сам на них чогось учився, і зробились нестерпучі, коли стали одноманітним повторенням обридливих фактів. Длубати без кінця йотовані й шиплячі звуки, смоктати речівники, порпатись у дієсловах та безособових зворотах – ах, яка це безмежна нудьга! І він покинув цю мовну комору так само радісно, як колись до неї був брався. (...)

У такому настрої спокою та душевного добробуту він нарешті одержав повідомлення про свій сценарій. Тисяча п'ятсот карбованців гонорару! Сто п'ятдесят біленьких червінців, що мають чарівну силу обмінюватись на бажані речі! Він став таким багатим, як ніколи не був Крез та Рокфеллер, бо відчував, що віднині матеріальна проблема для нього вже розв'язана, що він зумів підвести під своє життя стійку економічну базу. Справа йшла тільки про надбудови.

Того ж вечора він похвалився Вигорському щасливим і вигідним початком своєї кінокар'єри.

Поет скривився.

– Не плутайте тільки кіно з мистецтвом, – сказав він.

– Навпаки, тільки два мистецтва створили для себе промисловість – кіно й письменство. (...)

## X

Першим заходом Степана Радченка, коли він став тяжко багатим, було переміняти кімнату. Він тільки й чекав, щоб здати в архів своє обдерте мешкання, почувавши до нього глуху ворожість за все, що в ньому пережив, бо кімната людини

знає найінтимніші її пориви, підглядає її вагання, вибирає її думки і раз у раз виступає лукавим і гидким свідком минулого, завжди трохи паралізуючи волю й підтинаючи прагнення своїм вічним, настирливим: «Я тебе знаю!»

Отже, він підрядив коміонера й виклав йому свої бажання: простора, світла й окрема кімната у великому будинкові десь у центральному районі. Конче парове опалення, без меблів, згоден на відчіпне. Пожилець буде тихий, самітний і акуратний. (...)

Найтяжчим було йому в цій атмосфері абсолютної заклопотаності викраювати кілька годин тижнево на побачення з Зоською. Вони дедалі менше вкладалися в його розпис, бо час перед обідом був йому найобтяженіший. Напередодні він із смутком, майже невдоволено гадав про те, що завтра доведеться покидати справи, відмовляючись різними нісенітницями, бігти в інший кінець міста, знову вертатись, знову підхоплювати працю, як-не-як трохи стомленому, пізніш обідати, порушуючи аж до ночі свій властивий розпорядок. Але й увечері мало міг давати дівчині уваги, ніколи не міг певно сказати, чи буде завтра вільний, і до театру здебільшого ходив з товариством, рідко коли маючи змогу попередити кохану. (...)

– Побудь ще. П'ять хвилин, – казала вона. Він бурчав, але лишався. Вона сиділа в своєму кріслі, підібгавши ноги, замислена, мовчазна, почувуючи нудьгу, що відбирала їй сміх, жарти й капризи. А через хвилину похмуро шепотіла:

– Іди вже.

І ніяково розлучались.

Якось Зоська сказала йому, що з нагоди наближення весни в однієї з подруг її проектується вечірка в складок. Але справа в тому, що там конче треба танцювати, досить і самий фокстрот, але вона не певна, чи здолає божественний засвоїти його за такий короткий час. Він, певно, відмовився б від вечірки, але, що справа тут його здібностей торкалась, то сказав:

– Дурниці. Показуй.

Найперше він мусив опанувати вальс, основу всіх танців. Підібравши спідничку, Зоська поволі й виразно показала йому потрібні па:

– Раз-два-три! Раз-два-три!

Він стояв, заклавши в кишені руки, і зосереджено пильнував її рухів.

– Ще раз, – сказав.

Тепер він спробував сам. Скинувши піджака, силоміць ворушив неслухняними ногами, розставивши руки. Зоська стояла поруч, тихо плескаючи в долоні, щоб не збудити увагу в помешканні.

– Так, так, – примовляла вона. – Чудово. Трохи при звичаївшись, він зажадав управлятися вже вдвох.

– Даму треба обняти, – сказала Зоська.

– Це я вмію, – відповів він.

Час минув зовсім непомітно. Зоська віщувала йому велике майбутнє в танцях.

– Ти надзвичайно легко танцюєш, – сказала вона.

– Я все роблю надзвичайно легко.

– Так лекції наші продовжуються?

– Тільки ми помінялися ролями.

Другого разу вони знову танцювали вальса, тихо наспівуючи мотиви. Він був уже певніший у рухах і чутніший до тактів.

– Я вже стомилась, – сказала Зоська.

– Ще, ще, – сказав він. – Треба працювати. Часу мало.

Наприкінці признався їй, що вправлявся й дома із стільцем.

Після вальсу фокстрот видався йому зовсім легким, навіть розчарував його трохи своєю простотою.

– Отак ходити? – спитав він.

Зоська пояснила, що фігур є безліч, що тут можна застосувати акробатику й власні винаходи. Проте даму тут обіймають далеко серйозніше, ніж у вальсі, й це його потішило. Він вмить уявив, що зможе притискувати так багацько жінок, високих і повних, ступаючи ногою між їхні ноги й крізь убрання почувати в них груди й пружний живіт. І збільшив свою пильність до науки.

Справа з помешканням посувалася вельми кепсько й відбирала в нього силу часу. Пристойної кімнати не міг знайти. Хлопець з'являвся до свого комісiонера обурений, лаявся, знову викладав свої вимоги, раз у раз чуючи ту саму запобіжливу відповідь:

– Словом, вам треба справжня кімната! (...)

На чергове побачення з Зоською хлопець ішов неспокійно, навіть з деяким острахом. Яких слів мусить добрати, щоб висловити те важке, складне почуття жалю й прощання, що його гнітило? Шаблон любові підказував, що для розлуки мусить бути достатня причина, ревності, зрада, сварка принаймні або хоч повільне охолодження протягом довшого часу. Та чи й зважиться він, чи зрозуміє вона?

Зоська вже чекала його. Сиділа на кріслі в пухкій блакитній кофточці, недбало скинувши черевички, і посміхнулась, коли він увійшов.

– Як я скучила за тобою! – сказала вона. Хлопець нерішуче спинився біля порога, дивлячись на неї збентеженими очима.

– Я теж за тобою скучив, – відповів він. В цих словах було стільки туги, що й для нього вони забриніли несподіваною щирістю.

– Іди ж сюди, – прошепотіла вона.

Він кинув на стільця пальто та капелюха й підійшов до неї похилою ходою злочинця.

Вона посадовила його поруч на килим й підвела руками його голову:

– Поцілувати тебе?

– Поцілуй.

– Ти хочеш?

– Хочу, – розпачливо шепнув він.

Вона ледве торкнулась його уст своїми устами і, здригнувшись, зразу припала до нього таким довгим, безтямним поцілунком, що він почав задихатись.

– Так я тебе люблю, – сказала вона.

Він погноблено мовчав, гладячи й цілуючи їй руки.

– Ці два дні, коли ми не бачились, здавались мені такими довгими, як два безконечні роки, – казала вона. – Не знаю, що сталося зі мною. Хотіла навіть на посаду до тебе прийти.

– Весна? – пробурмотів він.

– Ах, звичайно, весна, як же я не догадалась!

І тихенько заспівала, хитаючи ногою:

Весна, весна, весняночка,

Де твоя сестра-паняночка.

Степан дивився на неї, любуючись на її маленьку бадьору постать, захоплюючись радістю, що в її голосі бриніла. І йому схотілось узяти Зоську за руку, водити її квітчастими полями, і щоб вона співала так – співала для нього, для сонця, для розкішного обрію, білими хмарками помереженого.

Він стиснув їй руку й сказав:

– Зосько, підемо в поле, коли стане сніг?

– Ах, підемо, і я сплету вінок!

Він не міг себе стримати і в солодкому пориві каяття, в спалахові всіх спогадів, що були йому з дівчиною зв'язані, пригорнув її і став цілувати поволі, божевільно, в очі, у волосся, у губи, захиляючись від радощів покори, як не цілував ніколи.

– Ти... Зосько... я не можу без тебе, не можу... – шепотів він.

Коли заспокоївся, вона погладила його по голові:

– Ти – божественний.

Але йому мало було цих поцілунків. Щось невичерпане й натхненне лишилось ще в його душі. Він хотів зробити для неї щось виключне, хотів, щоб їй завжди було радісно коло нього, як зараз, хотів зв'язати її з собою назавсідги.

– Зосько, я давно про щось думаю, – сказав він захоплено.

– Про що?

– Давай поженимось.

Вона відсахнулася.

– Ти збожеволів!

(...) Він спокійно зважував міркування «за» й не знаходив жодного «проти».

Потім спитав:

– Скажи, ти хочеш? Зосько!

Вона лукаво відповіла:

– Звичайно, хочу. – І смутно додала: – Якби ти знав, як важко бути коханкою.

Скільки я перемучилась! Він вдячно поцілував її.

– Тепер уже кінець твоїм мукам. Але батьки твої?!

– А я їх питатиму? Вийду заміж, та й уже. Тепер вона сіла коло нього на килимі, і почалося захоплене обговорення майбутнього життя. До загсу вони підуть, коли буде кімната, яку Степан шукає. Але, може, треба зразу дві? Поміркувавши, погодились, що дві важче знайти й важче умеблювати. Хай згодом. Степан розгортав широкі плани роботи й розваг. У Зоськи відразу прокинувся жіночий дух порядкування. Вона вмить уявила себе господинею з необмеженою владою в хаті. Два килими, або вона й заміж не виходить! На сніданок – конче яєчка.

– Це дуже поживно. І смачно, – сказала вона.

Він пригорнув її і шепнув на вухо:

– Крім того, заведемо собі пацанка.

– А що таке пацанок?

– Це такий маленький хлопчик.

– Ах, хлопчик, це дуже гарно!

Нарешті Степан догадався глянути на годинника. П'ять на четверту. Справді, шахрай з цього часу!

Коли одяглись, дівчина сказала, згадавши:

– Завтра ж та вечірка. Ми підемо?

Він чемно поцілував їй руку.

– А чому ж? Коли хочеш, оповістимо там про наші заручини.

– О, це буде фурор!

Зоська стягла з нього шість карбованців пайки – за себе і за нього, – дала йому адресу й сказала приходити о десятій увечері. А сама мусила раніше піти, щоб допомогти господині.

Але він не хотів розлучатись з нею до завтра.

– Сьогодні ми в театрі? – спитав він.

– Тільки щоб назад – візником!

## XI

(...) Він марно силкувався уявити вчорашній день, зрозуміти ту плутанину, що завела його в пастку, бо одна думка руйнувала раз у раз його згадування, вистромлюючись колючим вістряем із кожного спогаду, що він починав розгортати. Має женитись! Чи ба, де там має – мусить, бо сам напросився, сам набився, як останній йолоп, із цим безглуздим бажанням, що, здійснившись, поневолить і скує його. І весь жах подружнього життя зразу став перед ним, збурюючи йому серце огидою, як привид в'язниці, як домовина, де він заохотився лягти із зв'язаними руками. (...)

Але як вона могла так зрадливо скористуватись його шляхетним поривом? Невже їй не стало такту відмовитись, зрозуміти, що такі пропозиції хіба що з розпачу робляться? Тепер про пошану до неї не може бути й мови! Брак примітивної делікатності – це в найкращому разі. А в гіршому – це була з її боку тонка, добре обчислена гра, вправне дівоче полювання на жениха. До речі, вона безробітна – та й робити, певно, нічого не здатна, – нудиться, не має грошей на вбори – чом же їй не віддатись? Зокрема коли трапляється гарний юнак, щирий юнак, що мало тямиться на житті та жіночих хитрощах!

Він обурено підвівся, ступаючи босими ногами до столу, де лежали його штани. Шахрайка ця Зоська! Але його так просто не піддуриш!

(...) «Треба в руках себе тримати», – подумав він.

Справ було, як на те, сила. За якусь годину він разів з десять підходив до телефону; крім того, відповів на купу листів. Потім з'їздив до друкарні, знову вернувся у редакцію, склав відомість на гонорар за останнє число журналу й звільнився коло четвертої. Службовці, розходячись, кивали йому й тиснули руки, а йому хотілось казати кожному, як приємний жарт:

– Знаєте, я трохи не женився! Комедія, правда?

(...) Вдома хвилювання, приспане вдень стороннім клопотом, знову в ньому прокинулось. Треба ж, сто чортів, кінчати справу... з тим... одруженням! Ах, ще й вечірка! Лють здушила його, коли згадав, що це мала бути вечірка його заручин. Ось як можна заплутатись! Проте, повагавшись трохи, вирішив-таки піти. Хай не думає та шахрайка, що з нього страхополох! Він усе зуміє їй сказати, просто в вічі, майте певність! Та вона й ласки жодної не заробила за свої витівки.

Адреса в блокноті. Дуже добре! Навіщо, справді, його грошам пропадати? До того ж завтра свято, позавтра неділя – треба розважатись. Кінець кінцем йому просто хотілось потанцювати, практично застосувати вмільсть, не без певної праці набуту. Але переодягався поволі, дбайливо чистився, ретельно вмивався, щоб прийти на запрошення якнайпізніше. Хай вона теж трохи помучиться!

Близько дванадцятої він подзвонив на третьому поверсі великого будинку по вул. П'ятакова.

Відчинила йому дівчина, яку він бачив уперше, але й Зоська зразу за нею вийшла до передпокою. І тільки побачив він ще здалека її маленьку постать, худе обличчя й кінчик носа на ньому, для нього зовсім ясно стало, що не тільки балачки про шлюб, а й усі відносини його з цією канаркою були суцям непорозумінням. Що могло подобатись йому в ній? Тепер він трохи не почервонів від сорому за свій смак.

Тим часом Зоська познайомила його з дівчиною, що відчинила двері. Це була молода господиня дому, і хлопець чемно поцілував їй руку.

– Роздягайтесь, – мовила вона привітно, – Ми вже давно танцюємо.

Степан уклонився. Крізь непричинені двері з вітальні линув голосний мотив танцю, шелест ніг по підлозі й невиразна розмова.

– Чому так пізно? – стурбовано спитала Зоська, коли господиня вийшла. – Я хвилювалась. Може, захворів?

– Ні, я зовсім здоровий, – сказав він. Поки він роздягався, Зоська, заспокоївшись, радісно бубоніла. Ну, дуже добре, що він з'явився! Всі тепер у зборі. Ах, як весело! Батьків, звичайно, вирядили з хати, бо батьки – це найнудніше в світі. Ніхто більше не накручує, як батьки.

Потім узяла його під руку, щоб вести до вітальні. Але він свою руку визволив і холодно сказав:

– Чекай, я маю з тобою поговорити.

Зоська спинилась, здивована суворістю його голосу.

– Я ж почуваю, що в тебе щось сталося! – скрикнула вона.

– Зосько, – провадив він, – вчора я дурниць тобі наплів. Визнаю свою помилку. Але забудь про них, раз назавжди.

Вона трохи помовчала. Потім тихо відповіла, дивлячись йому в вічі:

– Ти ж сам усе вигадав... Що ж, хай буде, як раніше.

Докір у її погляді оскаженив його. Він нервово знизав плечима:

– Та не як раніш, а ніяк! Розумієш?

Зоська прошепотіла, хитаючи головою:

– Значить, ти мене не любиш?

– Покинь із своєю любов'ю! – розпачливо скрикнув він. – Обридла ти мені.

Відчепись від мене, от що! (...)

Окинувши пильним поглядом обставу й присутніх, хлопець легко, вільно посміхаючись, підійшов до господині і, знову чемно вклонившись, попросив познайомити його з гістьми.

– А де Зоська? – спитала та.

– Десь зникла. (...)

(...) Господиня вийшла. Степан присунув крісло, сів навпроти неї між двома чоловіками і, не чекаючи, поки розпочнеться знову розмова, його появою урвана, незмушено промовив:

– Тут ніби фотографічна лабораторія.

– Нам якраз фотографа й бракувало, – сказала вона.

З цих слів, з сміючого тону їх, він зрозумів, що сподобався.

– Я, Рито, теж фотограф-аматор, – обізвався його сусіда ліворуч, молоденький юнак жіночої вроди.

Ця відповідь показала Степанові, що справи цього юнака тут вельми хисткі.

– А я фотограф-спец, – заявив він.

І спокійно, з почуттям глибокої певності, додав, що він письменник, а мистецтво його саме в фотографуванні душ і полягає.

– Тільки душ? – спитала вона.

– Шлях до душі веде крізь тіло, – відповів він. (...)

Потім підвівся й запитав Риту:

– Хочете танцювати?

Думав: або вона згодиться, або зразу ж звідси піде.

– Залюбки, – сказала вона.

Взяла його під руку, і вони вийшли в залу. (...)

Перед ними плавко хитались захоплені пари, і Степан раптом побачив, що Зоська дуже старанно танцює з тим юнаком дівочого типу. Він задоволено подумав: «Ну от вона вже й забавилась. Якраз до пари». Потім обійняв свою даму, і, вичекавши такту, вони пустились у натовп танцівників. Вона рухалась гнучко й раптово, пригорнувшись уся від грудей до колін, віддавшись цілком йому і танцеві, а він зазирає їй у вічі благальним поглядом, напружившись у цьому пристрасному оповитті. Жагуче їхнє тепло зустрілось, пройшовши крізь тканини, хвиля млості, могутня, сласна, затремтіла в їхній крові, і хлопець перестав зненацька щось почувати, крім ритму й притиснутого, відданого йому тіла, що ним володів ту мить цілковитіш, ніж міг би опанувати його колись насправді.

– Вечеряти, вечеряти! – крикнула господиня. Музика урвалася, і Степан з болісним жалем розняв свої руки. Тепер тоскне невдоволення згнітило його, бо цей жорстокий танець душить, знесилює пристрась, лишаючи тугу по собі й безтямний порив. Він узяв її під руку, щоб почувати все-таки її тіло. Вона, мов відгукнувшись на його тривогу, хутко стиснула йому пальці, і хлопець, прояснівши вмить, шепнув:

– Сядемо поруч?

– Звичайно.

Всі ринули до їдальні з радісним галасом, потребуючи підживитись після довгої вправи. В цьому стовпищі він зіткнувся на мить із Зоською і, користуючись тим, що пара його одвернулася, тихенько, але весело шепнув; «Прощай, Зосько!» Вона глянула на нього глибоким повільним поглядом, знайомим йому, та вже недошкольним, і теж щось тихо відповіла, але він не розчув, пройшовши.

Стіл був розсунутий на всю довжину і щиро заставлений простою, але симпатичною стравою – консерви, сир, оселедці, шинка, межована риба, вінегрет та різномасні ковбаси. Серед тарелів та тарілок, де цю страву розкладено, стояло трохи квіток, лежав нарізаний хліб у трьох кошиках, стриміли зелені шийки вина та білі дзьоби карафок з горілкою. Коли посідали, стало тихо на мить, споживано перші шматки, потім повіяло тихим вітром стриманої розмови між сусідами.

Степан старанно наливав собі та Риті. Вона пила спокійно, поволі, вибирала вино, певно знаючись на гатунках, але якось ліниво. Він дивився на неї і не пізнавав. Щось інертне, без краю байдуже було в її рисах, і тільки коли очі на нього підводила, він знову відчував ту, що з ним танцювала.

– Рито, Риточко, – шепотів він. – Яке розкішне ім'я!

Обличчя гостей здавались йому вже ріднішими від невпинного діяння напоїв. Вусатий юрист, що сидів трохи навскоси проти Степана й бадьоро лицявся до білявої дівчини з пишним бюстом, зустрів його погляд спочатку суворо, потім, цілком несподівано, підморгнув йому й посміхнувся, як спільник. І хлопець теж відчув до всіх безмежну прихильність. Як гарно! Він же міг підійти до кожного й кожної, розмовляти з ними, як давній приятель, бо все те, що робить людей далекими, розтануло в склянках, і всі стали однакові – безжурні тварини, що хочуть сміятись і жартувати.

Зоська сиділа кінець столу, досить приязно розмовляючи з женовидим юнаком, що саяв від задоволення своїм круглим обличчям. Степан кілька разів пильно на ту пару глянув, сподіваючись скинутися з дівчиною очима та присоромити її. Але вона вперто не оберталась. І хлопець відчув розчарування. От і любов! Женихається тепер з першим-ліпшим, ніби нічого в неї й не сталося. Шкода, що більше ту шахрайку не покарав!

Зрештою перестав на неї зважати. Голоси підносились і міцніли, розливаючись потоком безладної мови, де схоплювались п'яні вигуки й сміх. І Степанові здавалось, що мчить униз і вниз з височенної гори на легких саночках. Він знайшов своєю ногою сусідчину й шалено потиснув.

– Обережніш, панчохо забрудните, – спокійно сказала вона.

– Я виперу її у власній крові, – відповів він.

– У вас так багато зайвої крові?

– Вдвічі більше, ніж належить. Він постарався надати цим словам своїм якнайглибшого змісту. Після цього розмовляв з нею виразними й сміливими натяками та розповідав прозорі анекдоти, до яких чув дуже влучні зауваження, бо переважну більшість їх вона знала й сама. (...)

Він глибоко замислився. Раптом вона поклала руку на його коліно.

– Стефане...

– Що?

– Дайте руку.

Він дав руку й відразу ж вирвав, кинувшись від гострого болю. Вона безжально вколола його в долоню. Він вмить запалав, ніби її пришпилька проколола мильну бульбу його міркувань.

– Стривайте, – сказав він, сміючись. – Я теж при нагоді вколю вас!

Її очі мінілись.

– Не встигнете, – відповіла вона.

Він нахилився й розповів їй втішну казочку Катюля Мендеса про сліпу бабусю, що онучку свою до спідниці пришивала, аби від лиха її застерегти, а все-таки



прабабусею стала, хоч дівчину за весь час відпускала від себе раз на чверть години, вдруге – на п'ять хвилин. «Як же ти встигла за чверть години знайти собі коханця?» – обурено спитала вона. А грішниця скромно відповіла: «Ні, бабуню, це було другого разу».

– Дурна бабуся, що примушує дівчину так хапатись, – сказала Рита.

– Але ж у вас, сподіваюсь, бабусі немає? – спитав він.

– Так, але є потяг.

І повідомила його, що вона тут випадково, приїхавши одвідати батьків, а постійно живе в Харкові, де танцює в балеті. Вранці рушає.

Ніколи ще Степан не почував такої вдячності до жінки, як зараз. Вона їде! Отже, кохання тут не буде? Яке щастя! Він ладен був стати перед нею навколішки й співати їй хвального гімну. Боже, як гарно все-таки жити на світі!

– Друга година, – сказала вона. – Мушу йти. Хочете мене провести?

Він дуже хотів.

Хлопець чекав у передпокої, поки Рита попрощається з господинею. Коли вона вийшла, він схопив її за руку й притяг до себе.

– Поцілуй мене, – сказав він.

Вона тихенько заспівала, сміючись...

Потім пригорнулася до нього, як танцювавши, і він відчув на мить сласний лєскіт її язика.

– Вогонь любові запашний тільки мить! – скрикнув він у захваті. – Потім на ньому починають варити борщ.

– Мить для жінки замало, – сказала вона.

– Я висловлююсь алегорично.

Страшний гуркіт стільців розлігся в помешканні – вставали з-за столу.

На вулицю він вийшов без пальта, незважаючи на її протести, а що холодно було, його зразу обгорнув споглядальний настрій.

– Небо кольору папірця в п'ять карбованців, – сказав він.

– Ви такий матеріаліст?

– Безперечно. А ви?

– Теж. Ми й так занадто пережили для ідеї.

– Вона й сама чимало пережила.

Сівши на візника, вона сказала:

– Прощайте, пустунчику!

– Прощайте, мріє!

Він радісно дивився, як зникла за рогом його небезпека. Помахав услід рукою. Кінець.

Властиво, він міг би йти вже додому, але був без пальта. На щастя, двері за ним не причинились, і він вільно зайшов до передпокою. Там стурбовано метушився юнак з обличчям тендітної панни.

– В чому річ? – спитав його Степан.

– Та от... – пробурмотів той. – Зосьці погано.

– То додому її тягніть, – сказав Степан.

– Треба... Тільки ж не на руках її понесеш.

Хлопець витяг три карбованці.

– Натє,

Юнак повагався, але гроші взяв і зник.

В залі танцювали – стомлено, безладно, штовхаючись, але танцювали. Хлопець байдуже пройшов попід стіною до червоної вітальні, сів там під фікусом у кутку, витягнув ноги й зразу заснув, заколисаний музикою, шепотом навколо й боязкими поцілунками. (...)

(...) Він напише повість про людей.

І коли подумав це, страшна нудьга огорнула його від безсилості перед цим величезним завданням, якого вагу він відчув гостро, яскраво, несвідомо прибільшуючи в уяві всі труднощі роботи. Як поєднати безліч фактів, що він встиг назбирати й відчути, як сплести ту силу спостережень, що він зробив над іншими і над собою, в одну бездоганну цілість, точну й припасовану, як годинниковий механізм? Як проявити в кількох тисячах рядків безконечну різноту людей, божевільну відмінність їхніх думок, настроїв, бажань і дій? Щоб людина виступала вся, без купюр і ретушування, яка є вона в боротьбі, коханні та праці, з усіма величними й нищими поривами, злочинством і жалем, підлотою і відданістю? Ні, це зовсім йому не під силу! Мусить зразу ж відмовитись такого зухвалого замаху й застерегти себе від величезних прикростей невдачі. Та й взагалі слід кинути цю літературу, що, скільки міг він пригадати, тільки гірким розчаруванням платила за його муки! (...)

(...) Поет Вигорський, стурбований його довгою відсутністю у пивниці, зайшов провідати його до редакції.

– Вже пишете щось, мабуть? – спитав він.

– Майже, – відповів Степан. – Обмірковую.

– А, це сама найщасливіша пора, весна творчості, – зітхнув поет. – Це платонічне кохання, мовляв, а за ним починається нудне родинне життя.

І раптом спитав:

– А знаєте, як помиляється більшість з тих, хто вживає слово «платонічний»?

– Знаю, – відповів Степан. – Тільки слова цього тепер майже не вживають.

До речі, Вигорський повідомив його, що 20 квітня вранці рушає в подорож, і просив конче бути напередодні ввечері в пивниці, щоб відправити розлуку.

Того дня Степан мав ще одного одвідувача, якого найменше сподівався. Прийшов Максим Гнідий, бухгалтер шкіртресту, в досить потертому пальті, але з дуже незмушеним виглядом. Він розсівся на стільці коло Степанового столу, а коли хлопець запитливо на нього глянув, мовив, посміхаючись:

– Та я почекаю, поки ти вільний будеш.

Спочатку Степан подумав, що не дочув, але коли звільнився від молодого письменника, що приносив до редакції щотижня по ліричному оповіданню, та почав з Максимом розмову, то й справді переконався, що бухгалтер не тільки на «ти», але просто Стьопою його називає. І хлопець, не зважаючись спинити цього несподіваного прояву дружби, відповідав йому в безособовій формі.

В родині Гнідих відбулися чималі зміни. Всі жили тепер укупі – хоч на старість по-людському, як зауважив Максим. З рибною крамницею трапилась прикрість – пішла в ліквідацію через прокляті податки. Проте старий Гнідий торгує рибою з ятки на Житньому базарі, а Тамара Василівна в поміч йому – галантереєю. Так що потрохи заробляють. Тільки він, Максим, байдикує. Справа в тому, що в шкіртресті, де він за бухгалтера був, сталася невеличка неприємність з грошима, і він мусив посаду покинути, щоб уникнути непорозумінь. Зрештою це дурниця, він навіть радий з цієї пригоди, бо обридло весь час сушити голову цифрами, що душу в тобі вбивають, особливо йому, людині живій і незалежній. Отже, він вирішив перемінити посаду.

– Стьопо. – сказав він, – ти знаєш, що я завжди любив книгу. Пам'ятаєш мою бібліотеку? Шкода, що продав її, але мусив! В житті різні випадки трапляються, ти сам розумієш.

Він хитро посміхнувся, натякаючи. Але хлопець ще не зовсім розумів, до чого воно йдеться. Незабаром усе з'ясувалося – Максим мав на оці посаду завідувача якоюсь книгарнею державного видавництва або хоч помзава, і в цій справі Степан мав йому допомогти зв'язками.

– Ти ж чоловік відомий, – додав він. – З комуністами, певно, знаєшся, а в наш час без протекції не потикайся. Без підтримки, сам знаєш, подохнути можна.

Він знову, натякаючи, посміхнувся. Степан мляво погодився, обурюючись у душі, що цей шахрай виказує на нього якісь права. Максим сказав:

– Так я заявку тобі напишу, а ти передаси, кому там треба, і слово скажеш.

Написавши, він все-таки не йшов. Попросив цигарку й закурив.

– Гарний тютюн куриш, – сказав він по-знавецьки. – Пам'ятаєш, я тебе частував? Ну, й чорт його бери!

Він нервово крутнув головою.

– Маю ще справу до тебе особисто, – сказав він тихше. – У мене є п'ять альбомів з марками. Тепер я в такому стані, що мушу їх продати. Але не хотілося б кому чужому їх збувати, дорогі вони для мене. Купи, я візьму з тебе небагато – сто карбованців, це однаково що дурно. По знайомству.

– Ні, марки мені не потрібні, – відповів Степан.

Тоді Максим почав умовляти його. Рівної колекції в цілому Києві не знайдеш! Крім того, він може відступити свої права члена всесвітнього товариства філателістів. В крайньому разі скидає двадцять п'ять карбованців і решту грошей навиплат.

– Не треба, – сказав Степан.

Максим зітхнув. Ну, то, може, він позичить йому червінців зо три на тиждень? Хлопець дав йому п'ять карбованців і рішуче підвівся.

– Я йду, йду, – мовив Максим. – Коли ж ти до нас зайдеш? А, негарзд знайомих забувати, негарзд! У нас весело тепер, компанія збирається, співаємо. Мамаша так за останній час поправилась, зовсім молодець. Заходь! А з посадою коли навідатись?

– Місяця через півтора, – відповів Степан. – Раніш нічого не буде.

Максим попрощався з ним по-приятельськи, але з великою домішкою запобіжливої пошани. З дверей він ще раз вернувся й ніяково сказав:

– Ти, може, сердишся на мене, Стъпо, так я ж тоді по-дурному... сам каюся.

– О, прошу, прошу!

Коли Максим остаточно пішов, хлопець знизав плечима. Комедія! Тільки подумати, що колись була якась мусінка, якісь трагедії, навіть бійка! Відтоді минули тисячоліття, і от те минуле, нікому не потрібне, зайве, безглузде, раптом заходить і подає вам руку. Чортзна-що! Минуле повинно шануватись, знати своє місце і не рипатись. Заяву Максимову він порвав і викинув у кошика. (...)

(...) Раптом спогад про Зоську пройняв його радісною тепліною. Зоська! Мила, сміюча подруга, вірна товаришка його блукань! Він згадав її маленьку постать, безжурні посмішки й раптові смутки, наївну, втішну філософію і жагучі поцілунки. Він хотів знову побачити кучері на її чолі, чарівне рухливе під діянням чуттів обличчя, почути її чарівний шепіт і сидіти на килимі коло її ніг, «коло ніг королеви»! Він відчув її так, ніби допіру вона вийшла з кімнати й зараз мала вернутись. Схопившись, хлопець глянув на годинника. Ще не було шостої. Ще він встигне побувати з нею в кіно, а потім... потім покличе її до себе в гості! Це чудової Вони влаштують тут маленького бенкета після розлуки, і чхати йому і їй на те, що шепотітимуть у своїх норах міщани сусідніх помешкань!

Степан почав хапливо одягати парадного костюма, нанизуючи розрадливі думки. Правда, між ними сталося тоді непорозуміння. Одруження, звичайно, нісенітниця, але він був проти неї трохи жорстокий. Він не заперечує. Але перепросить. Почував, що між повістю та розривом був якийсь, не зрозумілий йому ближче, зв'язок, і жалкував уже, що за обопільною згодою не влаштував собі вчасно півмісячної відпустки. А так – трохи неприємно.

«Та коли вона справді любить мене, – подумав він, – то не повинна дуже гніватись».

Хлопець хутко дійшов до Гімназійного провулка й подзвонив коло знайомих дверей. Літня жінка у фартуху йому відчинила.

– Можна бачити товаришку Зоську? – спитав він. Жінка здивовано перепитала:

– Яку це Зоську? Голубовську?

– Так, – potwierдив він.

Жінка сплеснула в долоні.

– Чи ба! Та вона ж отруїлась!

– Вмерла? – спитав Степан.

– Як єсть померла, – спочутливо відповіла жінка. – Царство їй небесне.

Вона перехрестилась.

– А ви... звідки знаєте? – спитав хлопець.

– Отакої! – образилась жінка. – По-сусідськи живу, та щоб не знати. Може, до них пройдете?

– Ні, – сказав Степан.

Вони стояли хвилинку мовчки, дивлячись одне на одне, Степан – пригноблено, жінка – цікаво.

– А ви ж хто такий будете? – спитала вона.

– Я – Степан Радченко, – відповів він.

– Родич, може, який? – провадила жінка.

– Знайомий.

– Не побачите вже, – зітхнула вона. – Ну, померла як єсть!

Він поволі пішов геть, а вона ще дивилась йому вслід якийсь час, потім голосно зачинила двері. (...)

На сходах коло дверей він здибав одвідувача коміонера, що так невдало досі постачав його адресами. Він спинився, сяючи від задоволення.

– Ну, є кімната, – лукаво сказав він. – Але яка! Справжня кімната, одним словом...

– Непотрібна вже мені кімната, – похмуро відповів Степан.

Коміонер щиро здивувався. Гарна кімната завжди потрібна! Навіщо ж він прибіг сюди сам? Навіщо ж він тоді цілий місяць ганяв по місту, як хорт, щоб потім раптом стало непотрібно? Але кімната! Та тільки товариш побачить її, так зразу й почне в ній жити!

І Степан раптом погодився. Аби щось робити. Аби не бути самому. Та й кімната кінець кінцем йому потрібна.

– Гаразд, – сказав він. – Почекайте, гроші візьму. І вони поїхали вдвох у Липки.

– Але ж ви тільки глянете, який будиночок! – захоплено казав коміонер, коли зійшли з трамвая. – Цукерка, а не будинок. Ну, як тут не жити!

Будинок справді був показний, семиповерховий, з безліччю вікон, що вже запалювались.

– Сюди, прошу вас, – казав коміонер.

Вони сіли в ліфт, і цей спосіб пересування, вперше дізнаний, хлопцеві вельми сподобався. Властиво, ще в кабінці сидючи, Степан вирішив ту кімнату взяти. Але й сама вона за себе подбала. Це був невеличкий, світлий, охайний кабінет з паркетною підлогою, центральним опаленням, обклеєний синьо-сірими новими шпалерами, з двома вікнами, звідки видко було внизу безмежний краєвид міста й далекий обрій за річкою. Так, саме про таку кімнату він і мріяв! І хлопець відразу уявив, де що має поставити з своїх майбутніх меблів і як вигідно йому в тих меблях працюватиметься.

«Тут я вже напишу», – подумав він. Правила дорого, і він завзято торгувався. Нарешті погодились на сто п'ятдесят карбованців відступного, плюс видатки на

зроблений ремонт, плюс комісіонерові десять відсотків за послуги. Він дав гроші, документи й завтра мусив перебраться.

З кімнати він виходив останній, і, коли електрику погасив, моторошна туга, що розтанула йому на час у фінансовому клопоті й задоволенні від щасливої угоди, знову прокинулася у ньому серед темної порожнечі, де вікна синіли, як величезні мертві обличчя. Він розпачливо стиснув руки й мимоволі, майже вголос промовив:

– Прости, Зосько! (...)

### XIII

(...) Нарешті прийшов Вигорський у гумованому плащі й кепці на голові. Степанів вигляд вразив його.

– Чому це чайльд-гарольдівський вигляд? – спитав він, вітаючись.

– Певніш у вас, бо ви їдете.

– Їду, але нікого не проклинаю.

– А я проклинаю, але не їду.

Поет недбало махнув рукою.

– Покиньте, від прокльонів світ тільки гіршає.

Сьогодні визвався частувати Вигорський.

– Але зважайте, – сказав він, – я став вегетаріанцем.

– З переконання? – спитав Степан.

– Тільки для різноманітності.

Коли страви й вино подано, поет знову спитав Степана:

– Звідки ж все-таки ця похмура меланхолія? Невже через мій від'їзд?

– Ні, – посміхнувся Степан, – це світова скорбота.

Поет полегшено зітхнув.

– А, це цілком безпечно.

Він був дуже милий, веселий, ласкавий. І Степанові враз схотілось признатись йому, розповісти весь свій біль і його найтаємніші джерела. Та він тільки промовив:

– Коли хочете правду знати, то це просто поганий настрій. Часом відчуєш, що ти – звір, кровожерний звір, і стане сумно. Життя жорстоке. Знаєш, що виправити цього не можна, і все-таки шкода. Потім якось ясніше зрозумієш, що й навколо ж самі тварюки, наволоч, мерзота, шибеники – і робиться страшно. Від того, що ти такий, як вони, і вони такі, як ти.

– Та де ви бачите таке страхіття?

Степан безнадійно посміхнувся.

– Де?.. Ось, навколо.

– Навколо – прекрасні, приємні люди!

– Ви все жартуєте, – сказав хлопець.

– Аж ніяк. Ось гляньте.

Поет перехилився на стільці й торкнувся рукою по плечі сусіда, що сидів позад нього. Той обернувся.

– Вибачте, – сказав поет. – Ви мені дуже подобаєтесь. Дозвольте потиснути вашу руку.

Той завагався, але руку подав. Навіть промовив:

– Е... дуже дякую!

– Дивак ви, – зітхнув Степан.

Потім вони їли й пили, поринувши у власні міркування. І Степан, знемагаючи від потреби виявити свою нудьгу, промовив, піднісши склянку:

– Випиймо, друже, за любов!

Поет здивувався.

– З якої речі нам пити за це жахливе чуття, що позбавляє людей спокою?

Степан збуджено відповів:

– Позбавляє спокою, позбавляє життя. Жахлива ця любов.

– Так ви погоджуєтесь зі мною? – непевно спитав Вигорський.

– Цілком.

– Терпіти не можу збігатись поглядами, – невдоволено пробурчав поет. – Погодження – смерть. До того ж мушу заявити, що сила любові походить виключно з традиції. Золотий вік кохання минув, лицарі й дами розтанули у віковій млі. У XII столітті жінки поділяли свою особу на дві частини – тіло чоловікові, душу – обранцеві. У XIX вони робили навпаки, а в XX і зовсім втратили почуття різниці між цими частинами. Любов занепала – приблизно на аршин від серця. Тобто вернулась до свого вихідного пункту. Щоб правильно зрозуміти її сучасне, міжнародне, коли хочете, становище, треба пам'ятати, що любов не властива людині на всіх ступенях розвитку. Дикунки не знали її, а наш вік є вік освіченого дикунства, дикунства в «знятому» вигляді, як кажуть діалектики. Отже, й любов «знімається». Пісня кохання проспівана. Любов стає поруч муз і надихає разом з ними тільки старомодних поетів. Натомість висувається те, що було найголовніше в дикунстві, – праця. Справжній поет може бути тепер тільки поетом праці.

– Наприклад, ви, – сказав Степан.

– Я – сумне явище. На межі двох діб неминуче з'являються люди, що зависають якраз на грані, звідки видно далеко назад і ще далі вперед. Отже, вони слабують на хворобу, якої люди жодної партії ніколи не прощають, – на гостроту зору. Найкращі слуги життя – засліплені й підсліпуваті. Вони бадьоро йдуть уперед, бо бачать те, що їм здається. Бачать нове, бо хочуть бачити. Воля керує, друже, життям, а не розум.

– Чорт його знає, що ним керує, – похмуро сказав Степан.

Хутко вони й пішли, бо поет збирався добре виспатись перед подорожжю.

– Їду, їду, – скрикнув поет на вулиці. – Нічого цього завтра не побачу. Яка радість не побачити завтра те, що бачиш сьогодні! І вас теж, мій друже! Досить я вас терпів.

– І я вас теж, – сказав Степан.

– Признайтесь, це не було вже так нудно? Але не здумайте завтра на вокзалі мене проводити. Знайомий на вокзалі – це ж кошмар!

– Та я не знаю навіть, яким потягом ви їдете, – заспокоїв Степан.

– Я й сам точно не знаю.

На розі Великої Житомирської вони спинились.

– Прощайте, друже, – мовив поет. – Я кажу «прощайте», бо ми можемо вже й не побачитись. Не забувайте, що згинутися на цьому світі так само легко, як і з'явитись.

Він пішов, а Степан відчув, що лишається сам серед вулиці, серед суворого, безжального міста, сам серед безмежного зоряного світу, що ясно мінився над ним перед сходом місяця.

\* \* \*

(...) Але що більше Степан свою кімнату встатковував, то чужішою вона йому була. Кожна нова принесена сюди річ сповнювали його незрозумілою турботою. Він ставив її на місце, призначене їй, і потім дивився на неї здивовано, як на щось чуже, в його життя нахабно втиснуте. Потім звивав за кілька день до її присутності, користувався нею при потребі, але почуття чудноти й ворожості меблів десь глибоко в ньому ховалось, зринаючи зненацька, коли ввечері, прийшовши, запалював світло. Так, ніби без нього всі вони жили своїм окремим побутом, може, розмовляли навіть, про нього шепотілись, підслухавши його думки, і раптом уцухали, коли він розчиняв двері. З порога в прямокутному блискучому свічаді він бачив усю свою постать, і це було йому неприємно, мов він здивався нагло з своїм двійником, що тут лишався весь час і накладав проти нього з похмурими меблями.

Але найбільше боявся столу. Там, у верхній шухляді праворуч, хоронився початок його повісті. Він ніколи не висував її, але почував, що рукопис там притаївся, як нечисте сумління. Писати далі не міг. Та порожнеча, що в ньому розпалась, коли

відійшов тоді від Зосьчиних дверей, непомітно розгорталась, руйнуючи щораз більше його душу, захоплюючи щораз глибше ділянки, де зберігаються спогади людини, і в цьому спустошливому поширенні його минуле зникало в безвість. Зникло майже без сліду під отрутним діянням нудьги, і разом з ним він позбавлявся опори.

О восьмій він прокидався, пив каву, через півгодини йшов на посаду. Це були найщасливіші години його життя, коли в ньому прокидалась колишня міць, жвавість і упертість. Він працював енергійно, захоплено, заглиблювався в справи, гасав по місту, посміхався, був дотепний, вправний, скрізь незамінний, але о восьмій ввечері, кінчивши працю, відбувши всі збори й навантаження, лишався сам для власного, окремішнього життя, якого нитки повипускав із рук. Перехід цей був жахливий. Так, ніби він був поділений на дві частини, одну для інших, другу – для себе, і от друга була незаповнена. Ідучи додому, він ніби переходив між життя. (...)

Іноді згадував за колишнього приятеля своїх вечорів поета Вигорського, що блукав десь українською землею з торбою мандрівника за плечима. Тепер, не бачачи його, глибше почував те спільне, що вабило їх одне до одного, – адже чуття його так само невпинно хвилювалось, як і його розум. Було в обох їх щось безмежно неспокійне, мінливе, невситиме. Але де ж він? Яка його адреса? Може, він написав би йому величезного, палкого листа! І переймався глибокою заздрістю до людини, що адреси не має. Сам гадав іноді взяти відпустку й податись кудись до сонячного моря. Але все відкладав. Була в ньому якась відраза до всього, що могло б дати йому втіху.

Нарешті одержав у редакції конверта, писаного рукою поета. Нетерпляче розірвав його – там були два чудові вірші для журналу, але жодного рядка для нього. Тоді й поет перестав для нього існувати.

Якось увечері, коли йшов поволі темним Хрещатиком, у тій кінцевій частині його, де скупчено технічні крамниці й поставлено мало ліхтарів, його перестрінула жінка – з тих, що просять прикурити й цікавляться часом. Вона вжила першого способу, й хлопець засвітив їй сірника. Вона запропонувала:

– Ходімо?

Хлопець погодився. Тоді жінка взяла його під руку на знак спілки й звернула на Трьохсвятительську вулицю, де повела клієнта в темне подвір'я крізь дерев'яну хвіртку, взяту на ланцюжок. Степан мусив зігнутись удвоє, щоб пролізти у низький отвір. Тут жінка шепнула йому:

– Не шелести! Знаєш, народ який пішов – до всього йому діло. (...)

В кімнаті стояло ліжко, застелене сірою рядниною, й кілька простих меблів відповідно до простоти дії, що в хаті відбувалась. Мати Божа в кутку схилилась над сином і навколо зовсім не зважала.

Передусім жінка суворо зажадала наперед карбованця за «удар». Коли дістала його, трохи ласкавіше сказала:

– Тобі як? Голою?

Він відловив, що воліє бачити її в одежі.

– По-походному, – засміялась вона.

І додала, що в армії теж працювала, на германському фронті.

Хлопець роздивлявся на фотографії, що висіли на стіні без рамок, пиляві й покраплені багаторічними слідами мух. І раптом йому прокинулась цікавість до цієї жінки, бажання знати її побут, погляди, вподобання, правне становище, ставлення до влади й те таємне, чим живе її душа поза звиклим торгом. Він запропонував їй закурити й сів коло столу. З його пачки вона взяла зразу півдесятка цигарок, але невдоволено сказала:

– Ти що, маринуєш мене? Давай тоді ще два карбованці за цілу ніч.

Він видобув гаманця й висипав їй срібняки – шістдесят п'ять копійок.

– Брешеш! – неймовірно сказала вона. – Дай сама подивлюся... А це що?

– Це ж дві копійки.

– Давай до гурту.

Геть вивернувши гаманця, вона нарешті заспокоїлась і почала грубо, але досить охоче відповідати на його обережні питання, густо вживаючи гострих, влучних, вишуканих з її погляду слів, що торкались її праці й тих речей, що беруть у ній участь. І з співчуттям спогадала час військового комунізму, коли грошей приносила повні панчохи. А тепер народ пішов жулик, скупий і «мучительний». Правда, у неї багато є женихів, та вони їй нецікаві.

– Заміж треба виходити по любові, – сказала вона. – А побалуватись я й з тобою можу.

Потім розповіла йому тих вигаданих, стереотипних історій, якими всі вони тішать своїх гостей і себе, які з мрій поволі обертаються в півдійсні спогади, в несвідому самооману, що за них чіпляється їхня душа в своїх машинальних поривах до щастя. Зокрема вона підкреслювала, що якийсь денікінський полковник навколішках благав її їхати з собою до Англії.

– Ну й чого б я поїхала? – мрійно спитала вона. – Коли англійського язика я не знаю? Ну от вийду на вулицю – і нічого не розумію... Та й він не знав, – додала заспокійливо. – До мене ходив один англічан, так теж казав, що він не знав.

Але в міру його питання ставали точніші й вимогливіші, вона нашорошувалась. І раптом урвала його на слові:

– Що це ти розпитуєш мене? Ти чого сюди прийшов? Він ніяково відповів, що прийшов до неї більше за тим, щоб по душі погомоніти. І вона страшенно обурилась:

– Душі йому треба! За рубля душу йому вивертай! Для тебе моя душа під спідницею.

Він ледве заспокоїв її, присягаючись, що не хотів образити.

– Та хіба тобі не однаково, що робити? – спитав він.

– Не однаково, – відповіла вона. – За що платиш – бери, а за душу не трогай.

Розмова далі не клеїлась, попрощалась вона холодно, немов він величезну кривду їй вчинив, і хлопець вийшов, переймаючись до неї пошаною, якомсь схвильовано розуміючи, що жінка продається, а людина – ні. (...)

Тим прикріше було йому одного вечора побачити, що столик цей зайнятий. Це була майже образа для нього, замах на усталені звичкою права, ба, навіть на саме його «я», що в постійному користуванні обертає мертву річ у свою невідбірну частину. Але, глянувши на загарбника пильніше, Степан підбіг до нього й міцно схопив його за руку.

– Здрастуй, Левко! – крикнув він. – Це ти, Левко!

Той здивовано підвів на нього очі, не пізнаючи.

– Це я, Степан, з Теревенів, пам'ятаєш? – схвильовано казав хлопець, схилившись до товариша. – Пам'ятаєш, ми їхали сюди разом пароплавом? Пізнаєш тепер?

Левко пізнав, але ще більше здивувався.

– Степан? – пробурмотів він. – От, не пізнав би, їй-богу...

І від цих слів душу хлопцеві охопив жаль.

– Чому? – тихо спитав він.

Левко вже посміхався своєю лагідною, без краю вибачливою посмішкою.

– Змінився, – сказав він. – Ач, який прибраний. Ач, який гарний. Красун, та й годі.

Степан хапливо скинув капелюха й сів поруч до столика. Невідоме хвилювання, що прокинулось у ньому при зустрічі, тепер більшало, росло, сягало в далеку глибину душі гарячою луною. Він дивився на товариша радісними, майже закоханими очима й з невимовною втіхою викривав йому на обличчі ті самі риси, ті самі рухи, ту саму посмішку й лагідність, що покинув давно тому й знайшов незмінні.



– Левко, який я радий, що побачив тебе, – сказав він. – І уявити не можеш, який радий! Ех, Левко, чуже тут усе – і люди, і життя.

– Життя? – обізвався Левко. – Смиканина тут, а не життя. А годують чим, ти подивися!

– Щодня це їм, – відповів Степан.

– Як котам дають.

Він засміявся, показуючи на порцію котлет. І його посмішка здавалась Степанові дотепною, міркування мудрими, вислови чарівними, поведження незрівнянним. І заздрість зайнялась у ньому до того, хто зумів не змінитись, лишитись тотожним через роки, разом із жалем за свої шляхи, за пориви, простування і їхню марність. Перед товаришем, зневаженим колись і забутим, він відчув сором шкідливого школяра, що примітив пильний погляд учителя.

– Як же ти живеш, Левко? – скрикнув він.

– Е, ти розкажуй спочатку.

І хлопець розповів – коротко, блідо, вимушено про час, що від їхньої розлуки минув, згадав за свої оповідання, за посаду, не почувачи ні в словах своїх, ні в подіях, що за ними стояли, жодного променя життєвої веселки.

– Ого, та ти цабе, – посміхнувся Левко. – Либонь, карбованців півтора ста тягнеш?

– Приблизно. Крім гонорару. А от продав кілька місяців тому сценарій – півтори тисячі взяв.

Левко цмокнув.

– Сто бісів його матері, – промовив він.

Але в голосі його був тільки подив і жодних заздрощів. Потім інша думка звернула його увагу.

– Виходить, ти – український письменник? – серйозно спитав він.

– Виходить, – сумно посміхнувся Степан.

Левко замислився.

– Значить, і живі письменники є? – спитав він.

– А що?

– І є такий, як Шевченко?

– Такого немає.

Левко полегшено зітхнув, мов сучасна література не становила ще для нього нічого загрозливого.

Потім, не хапаючись, розповів про свої діла й плани. Інститут він кінчив і відбув рік практики на Носівській станції. Тепер приїхав одержати диплом й має рушати на Херсонщину, де дістав призначення на районного агронома.

– Аякже... отой учитель-латиніст, що ти жив у нього... що чаєм нас частував? – спитав Степан. І відчув турботну радість від цього дотику до минулого, що раптом ожило в ньому, ще туманне, мов досвітня мла, яку проріже зараз ясний промінь.

– Е, з ним погано, – засміявся Левко. – Зарізався, брат! Сам і ножа собі вигострив. Так і казав, що заріжеться, як філософ якийсь, а ми думали, що манячить. А він і доказав. Ну й мали клопоту.

– А жінка його?

– О, козир-бабуся, хоч і беззуба! Що вже зварити або спекти, так де й ресторанові. Вміли-таки їсти смачно буржуї. Я це думаю її з собою на Херсонщину брати...

– Ти не жонатий?..

– Ще. Вже як на службі оговтаюсь, тоді й кралю заведу. Або й так перебуду.

– Дивак ти! Що ж ти без жінки робитимеш у глушині?

– Полювання там добре, – сказав Левко. – Ну, й степ люблю.

(...) Левко кінчив котлети й витер руки паперовою серветкою.

– Збираюся зараз ще в кіно сходити, – сказав він. – Люблю подивитись, як ото люди скачуть. Подумаєш тільки, з чого чоловік хліба не їсть! Може, вдвох ходімо?  
– Ні, в мене справи, – сказав Степан.  
На вулиці вони міцно поцілувались. Хлопець був схвильований.  
– Пиши, Левко, з своєї Херсонщини, – сказав він.  
– Та, мабуть, не буде про що, – відповів той. – Це вже ви, письменники, пишть собі. А ми колись прочитаємо.

#### XIV

(...) Він вертає на село.

Ця думка, дика, раптова, не злякала його. Навіть не здивувала. Вона народилась зненацька, ясна, чарівна, повна жагучої радості, сили й надій! Він вертає на село. В степ. До землі.

(...) Але... він поїде не сам!

Гадаючи про це, він захвилювався. Щось безмежне було в цім раптовім зворушенні відкинутої, погнобленої любові. З дрібнісінької жаринки, півзагаслої і спопелілої, немов мстяться за холодний жах згасання, спалахнув той жагучий вогонь, що осяяв його новим поривом. Ясна, така проста, радісна путь була перед ним, і він тихо піде нею вдвох із Знайденою.

– Надійко, Надюсю, – шепотів Степан.

Розумів тепер, що вона завжди присутня була в його душі, як кличний дзвін із далечини, що породжувала в ньому своїм подихом тривогу, з'явилась йому в мріях, і він не пізнавав її аж досі; що і в інших він любив тільки її, а в ній любив щось безмежно далеке, якийсь неспізнаний спогад, ледве чутну луну з-за горбів свідомості. Він почував тепер, що не забував її ніколи, що шукав її весь час у нетрях міста, і вона була тим вогнем, що горів у нім, пориваючи вдалеч. Вертаючись до неї, він знаходив себе. Вертаючись до неї, він ніби відживляв те, що загинуло, те, що зникло від його хибності, те, що сам у засліпленні зруйнував. (...)

На розі Володимирської він стурбовано спинився. Чи не забув він їхньої... тобто її адреси? Ні. Андріївський узвіз, 38, 6. Назва вулиці й цифри вмить сплили йому в пам'ять, хоч чув він їх тільки раз. І дивним йому тільки здалося, що до неї так близько йти, так легко дістатись. Тим краще, бо він ладен був би сходити пустелю, голодний і спраглий, блукати в підземеллях і хащах, серед несвітських небезпек і все перемогти в її ім'я. (...)

Кроки за дверима урвали його міркування. Він знову захвилювався. Вона чи не вона відчинить? Ні, жіночий, тільки не її голос запитав: «Хто там?» – і хлопець раптом спало на думку, що вони, може, вже й вибрались звідси. Це припущення збадьорило його, і він голосно відповів:

– Можна бачити тов. Бориса? Тоді двері відхилились на ланцюжку, і в щілину глянуло на нього обличчя дівчини-підлітка.

– Бориса Вікторовича немає вдома, – поважно відповіла дівчина. – Вони поїхали в командировку.

– Шкода, – буркнув Степан. І ніяково додав: – Тоді я залишу йому записку.

– Заходьте, – мовила дівчинка.

(...) Щось торкнулось його ноги – кицька горнулась до його черевика. Він узяв її на коліна й почав зосереджено писати:

«Любий Борисе, нарешті я зібрався тебе провідати, і так нещасливо. Думалось погомоніти вечір про минуле...»

Збоку рипнули двері. і хлопець, піввівши голову, побачив на порозі жінку в широкій червоній хустці, що ховала її постать аж до колін. Степан ніяково підвівся, десь здогадуючись, що жінка ця, може, дивилась на нього у щілину, коли він пестив кицьку.

– Це ви, Степане...

– Павловичу, – підказав він, розуміючи її зупинку. І тільки почувши голос, пізнав її. Це була вона, тільки страшенно змінена, майже спотворена, але в чім саме, він ще не міг сказати. Навіть голос її якимось інакше бринів, – якимось прикро, певно, погордо. Вона злякала його своєю появою, своєю постаттю, церемонністю й глузливим поглядом. Стискуючи їй руку, хлопець подумав: «Ні, я таки справді йолоп».

– Сідайте, Степане Павловичу, – мовила господиня.

І він зразу постеріг, що вона вагітна.

– Дякую, – відповів він, опановуючи почуття жаху, образи і болю. Вона сіла на канапу коло дверей і крикнула:

– Наташко, грій самовар!

– Це, може, для мене! – стурбовано спитав Степан. – Дякую, я допіру пив чай. Якраз пив чай.

– А я ще не пила, – відповіла вона.

Настала прикра мовчанка, і хоч хлопець почував, що ця мовчанка його принижує, а її, може, й тішить, проте слова його страйкували. Опуклий, важкий живіт паралізував його.

Нарешті господиня промовила:

– Рідкий ви в нас гість, Степане Павловичу.

– Атож, – пробурмотів хлопець, – прокляте нікольство... Та й Борис усе в командировці...

Він хотів спинитись, але страх перед мовчанкою видушив з нього ще кілька речень:

– Це я хотів запропонувати... якби Борис, звісно, був... поїхати кудись завтра погуляти... далеко десь... в природу, як кажуть...

– Прекрасна думка, – відповіла вона, – Але я не зовсім добре себе почуваю.

І хлопець знову з жахом відчув, як западається між ними мовчанка, нудна, дратівлива мовчанка людей, яким не варто здібатись. Кожна думка його, тільки виникнувши, натикалась на її живіт і безтямно тікала назад у свої нетрі.

Раптом вона спитала:

– Ви оповідання, кажуть, пишете?

– Так... писав, – сумно відповів хлопець.

– А тепер?

– Тепер не пишу.

– Чому?

– Нема про що.

Вона посміхнулась.

– Хіба у вашому житті не було пригод?

Він здригнувся. Чи не занадто вона дозволяє собі з нього глузувати? І гордо відповів:

– Були, але дрібненькі. Занадто звичайні.

Потім повагом глянув на годинника й підвівся:

– Вибачте, Надіє...

– Семенівна, – підказала вона.

– ...Семенівно, я мушу йти. Вітайте від мене Бориса.

– Прошу заходити до нас, – сказала Надія Семенівна, – ми завжди будемо раді вас бачити.

На сходах він дав волю своєму гніву. Яке нахабство! І хто? Хто, питається? Чи не та, що він прогнав від себе, як повію? Думає, як чоловік у неї, так вона цяця. А чоловік її злодій. Хіба на кооперативну платню він міг би купити такого буфета? Отже, він краде. Отже, він буде в бупрі. А сама вона – пузата міщанка! Він сласно прошепотів кілька разів це назвисько й трохи заспокоївся. (...)

На площі Інтернаціоналу він купив у кіоску, своїм звичаєм, пук газет і, відійшовши, завмер з несподіванки. Цей вечір був справді казковий! Просто назустріч йому плили світючі незабутні очі, що сміялися йому з завмерлої маски жіночого обличчя, і він пізнав їх відразу, він кинувся до них, як на рятунковий вогонь маяка.

– Рито, Риточко, – шепотів він, стискуючи її руки. Ту ранку, що вона полишила колись на його долоні, він почував тепер у серці. І ладен був притиснути цю жінку тут, серед вулиці, пристрасно й безтямно, відчути її так, як відчував, танцюючи.

Вона відповіла, посміхаючись:

– Яка несподівана зустріч!

– Тільки несподівана? – схвильовано спитав Степан.

– І бажана, – додала вона.

Він захоплено на неї споглядав.

– Де ви йдете? – спитав нарешті.

– На Малу Підвальну.

Він узяв її під руку.

– Ходімо.

Але за окрвиконкомом у темряві провулка він спинився й жагуче оповив руками її стан.

Вона випручнулась і шепнула не дуже невдоволено:

– Ви божевільний!

– Завжди такий, – радісно відповів він, знову беручи її під руку. – Схиліться до мене. Ну, ближче! Ну, не будьте скупкою! Я шукав сьогодні цілий вечір. Коли хочете знати, то я й портфеля свого сьогодні десь одбіг. Але знайшов вас. Ви не можете мене зрозуміти. Після того як ви поїхали тоді, я не міг нічого робити. Я жив тільки спогадами про вас, надією вас побачити.

– Справді? Я теж вас не зовсім забула.

– Тим краще! Але й зараз я ще не певний, що це ви. Розумієте? Ви в іншому вбранні, і мені здається, що, може, це вже й не ви.

– Треба доказів?

– Ви відгадали мою думку! – скрикнув він. Вона на мить, на одну мить торкнулась його уст колишнім поцілунком.

– Це я?

– Так, ви, – погноблено відповів він. Потім спитав: – Ви надовго в Київ?

– До осені.

Він вдячно стиснув їй руку. Він трохи побоювався, що вона скаже – назавжди.

– Я безтямно люблю вас, – шепнув він. – Ви особлива, ви якась чудова.

Вся туга його зненацька полилася любовним шепотом, зворушливими словами, ніжними назвиськами, сміливими, збудними порівняннями, що в них мінилася вся глибінь його чуття.

Раптом вона спинилась.

– Годі, пустунчику! Я вже дома. Він бурхливо скрикнув:

– І я піду за вами! Я піду до вас! Вона погрозила пальцем.

– Не можна. Я живу в батьків, як вам відомо.

– Ах, як це не дотепно, – плаксиво промовив Степан. – Що ж робити?

– Завтра ми танцюємо в опері. Чекайте мене.

– Тільки завтра?

– Тільки завтра. Але я хочу квіток.

– Ви їх матимете.

В мороку присінок, ледве освітлених лампою з другого поверху, він цілував її палко й запитливо, вимогливо, нестримно, мов шукаючи в глибині її уст весь вік сподіваної розгадки. І швидко пішов, буяючи радістю знайдення. (...)

Не чекаючи ліфта, хлопець притьмом збіг на шостий поверх, і до кімнати ввійшовши, розчинив вікна в темну безодню міста.

Воно покірно лежало внизу хвилястими брилами скель, позначене вогняними крапками, і простягало йому з пільми горбів гострі кам'яні пальці. Він завмер від сласного споглядання цієї величі нової стихії і раптом широким рухом зронив униз зачудований поцілунок.

Тоді, в тиші лампи над столом, писав свою повість про людей.



---

## ОСТАП ВИШНЯ

(13 листопада 1889 – 28 вересня 1956)

---

Мабуть, з часів Котляревського не сміялась Україна таким життєрадісним, таким іскрометним сонячним сміхом, яким вона засміялася знову в прекрасній творчості Остапа Вишні.

Олесь Гончар

### МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ

(Скорочено)

У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився, хоч і під час мого появи на світ божий і потім – років, мабуть, із десять підряд – мати казала, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку.

Трапилася ця подія 1 листопада (ст. стилю) 1889 року, в містечку Груні, Зіньківського повіту на Полтавщині.

Власне, подія ця трапилася не в самому містечку, а в хуторі Чечві біля Груні, в маєткові поміщиків фон Рот, де мій батько був за прикажчика.

Умови для мого розвитку були підходящі. З одного боку – колиска з вервечками, з другого боку – материні груди. Трішки поссеш, трішки поспиш – і ростеш собі помаленьку.

З'явився я на світ другим. Поперед мене був первак, старший брат, що попередив мене років на півтора.

Так ото й пішло, значить: їси – ростеш, потім ростеш – їси.

Батьки мої були як узагалі батьки.

Батьків батько був у Лебедині шевцем і пив горілку. Материн батько був у Груні хліборобом і пив горілку.

Глибшої генеалогії не довелося мені прослідити. Батько взагалі не дуже любив про родичів розказувати, а коли, було, питаєш у баби (батькової матері) про діда чи там про прадіда, вона завжди казала:

– Отаке стерво було, як і ти оце! Покою від їх не було! З горілки померли, царство їм небесне!

Про материну рідню так само знаю небагато. Тільки те й пам'ятаю, що частенько було батько казав матері:

– Не вдалася ти, голубонько, у свою матір. Хіба ж так, як оце ти, п'ють?! Царство небесне покійниці: і любила випити, і вміла випити.

Про діда (материного батька) балачок зовсім не було. Не любили, очевидно, того діда зовсім. Далеко пізніше я довідався, що він хотів був повіситись, та не пощастило йому того зробити, так він узяв та й умер от білої-білої, як буває білий сніг, гарячки.

А взагалі батьки були нічого собі люди. Підходящі.

За двадцять чотири роки спільного їхнього життя послав їм господь усього тільки сімнадцятеро дітей, бо вміли вони молитись милосердному.

Коли, було, хто з сусідів натякне батькові:

– Чи не припинили б ви, Михайле Кіндратовичу, часом діточок?  
А батько йому на те:  
– Нічого! Господь дав дітей, дасть і на дітей.  
Помер батько 1909 року, на п'ятдесят восьмому році свого плідотворного життя.  
І як згадує, було, мати про покійника:  
– Скільки це є вже дітки, як наш батько помер?  
– Та вже, мамо, літ із десять.  
Замислиться, було, матуся і прокаже:  
– Це б у вас іще було братів та сестер штук із шестеро. А в мене б усього було б оце діточок... Скільки, дітки?  
– Двадцять троє, мамо.  
– Еге ж. Двадцять троє... Ох-хо-хо! Хай царствує покійничок.  
Почав, значить, я рости.  
– Писатиме, – сказав якомсь батько, коли я, сидючи на підлозі, розводив рукою калюжу.  
Справдилося, як бачите, батькове пророкування.  
Але, нема де правди діти, – багацько ще часу проминуло, доки батькове віщування в життя втілилося.  
Письменник не так живе й не так росте, як проста собі людина.  
Що проста людина? Живе собі, проживе собі, помре собі.  
А письменник – ні. Про письменника подай, обов'язково подай: що впливало на його світогляд, що його оточувало, що організовувало його ще тоді, коли він лежав у матері під цицею й плямавав губами, зовсім не думаючи про те, що колись доведеться писати свою автобіографію.  
А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло, що ти на письменника вийшов, яка тебе лиха година в літературу потягла, коли ти почав замислюватися над тим, «куди дірка дівається, як бублик їдять».  
Бо письменники так, спроста, не бувають.  
І от, коли пригадаєш життя своє, то приходиш до висновку, що такі справді письменника супроводять в його житті явища незвичайні, явища оригінальні, і коли б тих явищ не було, не була б людина письменником, а була б порядним інженером, лікарем чи просто собі толковим кооператором.  
Підскачать оті явища – і записала людина.  
Головну роль у формації майбутнього письменника відіграє взагалі природа, а в українського письменника – картопля, коноплі, бур'яни.  
Коли є в хлопчика чи в дівчинки нахил до замислювання, а навкруги росте картопля, чи бур'ян, чи коноплі – амба! То вже так і знайте, що на письменника воно піде.  
І це цілком зрозуміло. Коли дитина замислиться й сяде на голому місці, хіба їй дадуть як слід подумати?  
Зразу ж мати пужне:  
– А де ж ти ото сів, сукин ти сину!? Нема тобі за сажем місця?!  
І «знімайсь» моментально. І натхнення з переляку розвіялось.  
Тут і стає в пригоді картопля.  
Так було й зо мною. За хатою недалеко – картопля, на підметі – коноплі. Сядем собі: вітер віє, сонце гріє, картоплиння навіває думки про всесвіт, про космос, про соціалізм.  
І все думаєш, думаєш...  
Аж поки мати не крикне:  
– Піди подивися, Мелашко, чи не заснув там часом Павло? Та обережненько, не налякай, щоб сорочки не закаляв. Хіба на них наперешся?!

З того ото й пішло. З того й почав замислюватись. Сидиш і колупаєш перед собою ямку – все тебе вглиб тягне.

А мати було лається:

– Яка ото лиха година картоплю підриває? Ну, вже як і попаду!!

Пориви чергувались. То вглиб тебе потягне, – тоді ото ямки колупаєш, то погирить тебе в вишину, на простір, вгору кудись. Тоді лізеш у клуні на бантину горобці драти або на вербу по галенята.

Конституції я був нервової, вразливої змалку: як покаже було батько череска або восьмерика – моментально під ліжку й тіпаюсь.

– Я тобі покажу бантини! Я тобі покажу галенята! Якби вбився зразу, то ще нічого. А то ж покалічишся, сукин ти сину!

А я лежу було під ліжком, тремтю, носом сьорбаю й думаю печально: «Господи! Чого тільки не доводиться переживати через ту літературу!»

Із подій мого раннього дитинства, що вплинули (події) на моє літературне майбутнє, твердо врізалася в пам'ять одна: упав я дуже з коня. Летів верхи на полі, а собака з-за могили як вискочить, а кінь – убік! А я – лясь! Здорово впав. Лежав, мабуть, з годину, доки очунявся... Тижнів зо три після того хворів. І отоді я зрозумів, що я на щось потрібний, коли в такий слухний момент не вбився. Неясна ворухнулася в мені тоді думка: мабуть, я для літератури потрібний. Так і вийшло.

Отак між природою з одного боку та людьми – з другого й промайнули перші кроки мого дитинства золотого.

Потім – оддали мене в школу.

Школа була не проста, а «Міністерства Народнього Просвещенія». Вчив мене хороший учитель Іван Максимович, доброї душі дідуган, білий-білий, як білі бувають у нас перед зеленими святами хати. Учив він сумлінно, бо сам він був ходяча совість людська. Умер уже він, хай йому земля пухом. Любив я не тільки його, а й його лінійку, що ходила іноді по руках наших школярських замурзаних. Ходила, бо така тоді «комплексна система» була, і ходила вона завжди, коли було треба, і ніколи люто.

Де тепер вона, та лінійка, що виробляла мені стиль літературний? Вона перша пройшлася по руці моїй, оцій самій, що оце пише автобіографію. І бачите, як пише? «Як муха дише». А чи писав би я взагалі, коли б не було Івана Максимовича, а в Івана Максимовича та не було лінійки, що примушувала в книжку зазирати?

У цей саме час почала формуватися й моя класова свідомість. Я вже знав, що то є пани, а що то – не пани. Частенько-бо було батько посилає з чимось до барині в горниці, посилаючи, каже:

– Як увійдеш же, то поцілуєш барині ручку.

«Велика, – думав я собі, – значить, бариня цабе, коли їй ручку цілувати треба».

Неясна якась тоді була в мене класова свідомість. З одного боку – цілував барині ручку (явна контрреволюція), а з другого – клумби квіткові їй толочив. А раз заліз на веранду і понабурював у хатні квіти (явні революційні вчинки).

Чистий тобі Мандональд. Між соціалізмом і королем вертівся, як мокра миша.

Але вже й тоді добре затямив собі, що пани на світі є.

І як, було, бариня накричить за щось та ногами затупотить, то я залізу під панську веранду та й шепочу:

– Пожди, експлуататоршо! Прийде жовтнева революція! Я тобі покажу, як триста літ із нас... і т. д. і т. ін.

Оддали мене в школу рано. Не було, мабуть, мені й шести літ. Провчився я там три роки, скінчив школу. Прийшов додому, а батько й каже:

– Мало ти ще вчився. Треба ще кудись оддавати. Повезу ще в Зіньків, повчись іще там, побачимо, що з тебе вийде.



Повіз батько мене в Зіньків, хоч і тяжко йому було тоді, бо вже нас було шестеро чи семеро, а платні він у поміщиці діставав вісімнадцять чи двадцять карбованців на місяць. Проте повіз і віддав мене у Зіньківську міську двокласну школу.

Отут мені й повернути б було на «неокласицизм», бо вчилися ми разом із М. К. Зеровим. Так я не схотів. Самі ж знаєте, неокласиком бути – силу треба терпіння. Читай Горація, Вергілія, Овідія та інших Гомерів. А бути сучасним письменником – значно легше. Нічого собі не читаєш, тільки пишеш. І всі задоволені. Так що наші з М. К. Зеровим стежки розійшлися. Він – на Рим, я на – Шенгерієвку.

Зіньківську школу закінчив я року 1903, з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником дуже якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду.

Та куди ж мені в ті чиновники, коли «мені тринадцятий минало».

Приїхав додому.

– Рано ти, – каже батько, – закінчив науку. Куди ж тебе, коли ти ще малий? Доведеться ще вчить, а в мене без тебе вже дванадцятєро.

Та й повезла мене мати аж у Київ, у військово-фельдшерську школу, бо батько, як колишній солдат, мав право в ту школу дітей оддавати на «казьонний кошт».

Поїхали ми до Києва. В Києві я роззявив рота на вокзалі і так ішов з вокзалу через увесь Київ аж до святої Лаври, де ми з матір'ю зупинились. Поприкладався до всіх мощей, до всіх чудотворних ікон, до всіх мироточивих голів і іспити склав.

Так й залишився в Києві. Та й закінчив школу, та й зробився фельдшером.

Фельдшер з мене був непоганий, бо зразу ж закапав одному хворому очі нашатирним спиртом замість цинкових крапель.

Про гонорар од того хворого говорити не буду.

А потім пішло нецікаве життя. Служив і все вчився, все вчився – хай воно йому сказиться! Все за екстерна правив.

Війна застукала мене на залізниці, де я хоробро захищав «царя, престол і отечество» від ворогів зовнішніх, фельдшерувавши в залізничній лікарні.

Як ударила революція – завертівся. Будував Україну. Бігав з Центральної ради в університет, а з університету в Центральну раду. Тоді до св. Софії, з св. Софії до «Просвіти», з «Просвіти» на мітинг, з мітингу на збори, з зборів у Центральну раду, з Центральної ради на з'їзд, із з'їзду на конференцію, з конференції в Центральну раду. До того було ніколи, що просто страх...

Хотілося, щоб і в війську бути, і в парламенті бути, і в університеті бути, і по всіх комітетах бути, і на національний фонд збирати, і пісень співати. Та куди вам? Де співають, – там і я! Де говорять, – там і я! Де засідають, – там і я!

Державний муж, одне слово.

Громадянська війна.

Брав участь. Летить шрапнель, а я ховаюсь.

Весь тягар громадянської війни переніс. І в черзі по пайки стояв, і дрова саночками возив, і городи копав. А найтяжче було нести два пуди борошна з Лаври аж на Гоголівську вулицю, в Києві. «Собакою тропую» ніс, а потім Шевченківським бульваром. І крєктав, стогнав, і сідав, і присідав. А таки доніс. Не кинув «здобутків революції». Тяжко було, але «ми перемогли».

Ну, а потім підїхала «платформа», мене й посадили. Потім випустили, але я вже з «платформи» не злавив. Нема дурних.

Книга, що найсильніше на мене враження зробила в моїм житті, – це «Катехізіс» Філарета. До чого ж противна книжка! Ще якби так – прочитав та й кинув, воно б і нічого, а то – напам'ять. А хай їй грець! Найдужче вона мені втямки далася.

Книжки я любив змалку. Пам'ятаю, як попався мені Соломонів «Оракул», – цілими днями сидів над ним та кульку з хліба пускав на оте коло з числами різними.

Пускаю, аж у голові макітриться, поки прийде мати, вхопить того «Оракула» та по голові – трах! Тоді тільки й кину.

Взагалі любив я книжки з м'якими палітурками.

їх і рвати легше, і не так боляче вони б'ються, як мати, було, побачить.

Не любив «Руського паломника», що його років двадцять підряд читала мати. Велика дуже книжка. Як замахнеться було мати, так у мене душа аж у штанях.

А решта книг читалося нічого собі.

Писати в газетах я почав у Кам'янці, на Поділлі, 1919 року, за підписом Павла Грунського. (Чого я був у Кам'янці, питаєте? Та того ж, що й ви!). Почав з фейлетона.

Часто мене запитують, де я мову свою взяв.

Мову свою я взяв з маминої циці. Це – невичерпне джерело мовне.

Зверніть увагу на це, матері, і ваших діточок ніколи не доведеться українізувати.

Хто вивершив мову? Робота. Робота і вказівки А. Ю. Кримського та Модеста Пилиповича Левицького, що з ними я мав щасливу нагоду працювати і про яких я завжди згадую з почуттям глибокої подяки.

Жив я в Києві. В Харків «мене переїхали» 1920 року, в жовтні місяці, а в квітні місяці 1921 року почав я працювати у «Вістях» з Вас. Блакитним.

У «Вістях» почав я працювати за перекладача. Робота серйозна, робота відповідальна, робота тяжка, бо доводилося таки як слід пріти над газетними отими перекладами.

Перекладав я, перекладав, а потім думаю собі:

«Чого я перекладаю, коли ж можу фейлетони писати!! А потім – письменником можна бути. Он скільки письменників різних є, а я ще не письменник. Кваліфікації не знаю, що я, – думаю собі, – робитиму».

Зробився я Остапом Вишнею, та й почав писати.

Сиджу собі та й пишу. Робити більше нічого, папір є, робота не важка – не те, що там шість годин у яку-небудь книгу рахунки записувати.

Спочатку було тяжкувато, бо папір попервах був поганкуватий і чорнило не дуже добре, та й олівці часто ламались, а потім, як «Книгоспілка» взялась постачати добре канцприладдя – стало легше. Уже й промокачка появилася, вже не доводиться тобі твори до стінки ліпити, щоб не розмазувалося, – твори кращими виходять, чепурнішими.

Потім купив портфеля – зробився вже справжнім солідним письменником.

Роки собі минають – стаж собі набігає.

Ах, яка це хороша штука – стажі

Він так сам по собі не помітно набігає, а здорово нашого брата підтримує.

А там за стажем, дивись, і «маститість» прийде.

Уже так, коли придивишся на волосся, видно, що щодня «маститості» прибавляється. Швидко-швидко вже замість волосся сама «маститість» на голові буде.

Тоді вже зовсім добре. Прийдеш до редакції, принесеш що-небудь, редакторові незручно буде зразу пугнути. І скаже редактор секретареві:

– Пустіть! Воно, положим, ні к лихій годині не годиться, та незручно: старий письменник... Надрукуємо!

А ви, маститий, сопричислений до старої дегенерації, коли до вас прийде хто-небудь з молоді дегенерації письменників, говоритимете:

– Писати, товаришу, складна штука! Колись писалося! Ех, і писалося! А тепер би ще писалося, та, знаєте, треба підмемуарити життя пройдене. А то перед історією буде ніяково.

Згодом трохи (тоді ж таки 1921 року) почав я працювати і в «Селянській правді», де благополучно секретарював п'ять літ під орудою С. В. Пилипенка. Робилося

добре. Хороша була газета, царство їй небесне. Селян вона любила дуже. З любові й померла.

Ну, а тепер про процес творчості. Як я пишу.

Пишу я так. Беру папір, беру олівця чи перо в руки й починаю писати. І пишу.

Міряю завжди температуру, коли пишу. Нормальна. І до того, як сідаю писати, нормальна, і після того не підноситься.

З пульсом у мене під час роботи не гаразд. Не можу порахувати. Як пишу, рука біжить по паперу, ніяк артерію налапати не можна. А кинеш перо – нема рації рахувати, бо це вже ж не буде «момент творчості». Так я вам і не докажу, що воно з пульсом робиться, коли письменник пише.

Щодо голови під час творчості. Пробував мотати головою, як пишу – нічого не виходить. Чому це так, я напевне не знаю. Очевидно, думки в голові розхлюпуються. Коли поставити на голову під час творчості гарячого чайника – замість прози вірші виходять. І то якісь невиразні. Коли розігнатись і вдаритись головою об стінку – тоді якийсь такий плутаний верлібр пишеться, що й сам нічого не розбереш.

Коли починаєш писати, треба сідати на стілець цупко, бо інакше разом з головою в процесі творчості починає брати участь і ота частина тіла, куди ноги повтикано. Виходять твори, щоправда, непогані, але, беручи під увагу буйний розвиток нашої культури, час вже нам робити переключку на голову. (...)

Трохи ще про вплив полового збудження на процес творчості. Дехто з творців вважає, що найкращі твори виходять з-під пера людини, що «налита вкрай» всякими половими імпульсами. Не скажу, наскільки це вірно. Тут щось не те, по-моєму. Як ти його встигнеш слідувати за «половими питаннями», коли ж ти пишеш і рука в тебе зайнята. Та й голова так само. Як на мій погляд, тяжко це робить. Краще вже щонебудь одно: або пиши, або «полового імпульса» бережи.

На підставі свого досвіду радив би все-таки працювати так: спочатку подумати, а потім уже писати, а не навпаки. Так якимось краще виходить, хоч праця трішки й тяжка...

Як я ставлюсь до теперішніх літературних організацій? Ставлюся. Ставлюся я до «Вапліте», до «Плугу», до «ВУСПП», до «Молодняка», до «Марсу», до «Неокласиків», до «Бумерангу» (чи як він там зветься...). До всіх ставлюся.

Бх, дорогі мої товариші! Був колись на світі один мудрий філософ. Звали його Йосипом, а по-батькові й на прізвище не знаю, як там він був.

Так отой мудрий філософ Йосип казав колись: «Мотузочка? Давай сюди й мотузочку! В дорозі все в пригоді стане».

Із теперішніх письменників більше від усіх я люблю Хвильового й Досвітнього.

Якби ви знали, які це прекрасні письменники! Як з ними хорошо на полюванні!

Коли ранок, коли над лиманом срібний туман устає, коли сидиш у ямці й очі твої плавають у тумані, вишукуючи десь аж он там чорну крапку з чиряти або з крижня.

Ах!

А праворуч од тебе Хвильовий, а ліворуч од тебе Досвітній. Як їх не любить?!

І коли вони, – ні Хвильовий, ні Досвітній, – ніколи не говорять про літературу.

А решта всі – хороші письменники, – так тільки ж вони весь час про літературу, і стрілять не вміють.

Я й їх люблю, тільки менше.

Із старих письменників мені подобаються: Нестор Літописець та Остромир.

Як ставлюся до театрів? Я їх люблю. Я люблю березильців, франківців, одещан, заньківчан... Я всіх люблю. Я навіть оперу українську люблю. Слово честі. І якби, приміром, оперові директори любили свої опери так, як я їх люблю, у нас би, не вважаючи на те, що так багато в нас є оперових директорів і відділ мистецтв, – у нас би, їй-богу, була українська опера. Бо я знаю, що театр – це велике знаряддя, а коли

він велике знаряддя, то треба дуже великого на директорів знаряддя, щоб театр був великим знаряддям.

Із тварин – найбільше люблю кіз. Із комах – осу. Найулюбленіший колір – жовто-бурий. Запах – фіалка. Із квіток найбільше люблю – фуксію. Котів люблю за хвіст тягати. Із страв найсмачніша – смажена картопля, щоб хрумтіла на зубах. Жінок люблю стрижених і голених, і щоб у чоботях. У бога перестав вірити через два дні після того, як було приказано, що бога нема.

Крім усього цього, я: член МОПРу, Авіохему, «Геть неписьменність», товариства «Змичка» і літературного клубу ім. Вас. Блакитного. Жонатий.

Це все – для психології творчості!

Якось я запитав у свого сина:

– Вячку! Чим ти будеш, як виростеш?..

– Людиною буду!

Я й подумав:

«А й правда. Хай буде людиною. Не письменником, а людиною. Йому це легше тепер зробити, ніж нам колись було. Він барині ручки не цілуватиме, і нема біля нього картоплиння та бур'янів. Нема де замислюватись».

Занотував я отут найголовніші моменти з свого життя та найголовніші риси моєї вдачі й світовідчужання, що лягли в основу моєї літературної роботи. Як лягли? А вам що до того? Лягли – хай лежать. Не займайте їх.

Як бачите, лінія в моєму літературному житті була правильна. Що, робота ні к лихій годині не годиться? То нічого: аби була лінія правильна.

Р. 5. Чому я поспішав так із своєю автобіографією? Через віщо сам я оце її випускаю в світ? Та дуже просто. Я ж не певний, що як дуба врїжу, хтось візьметься за мою біографію... А так сам зробиш, – знатимеш уже напевно, що вдячні нащадки ніколи тебе не забудуть.

\*\*\*

## ПИСЬМЕННИКИ

Слово "письменник" походить від дієслова "писати", а не від якогось там іншого дієслова.

Отже, виходить, що письменником зветься людина, що пише...

І то не така людина є письменник, що випадково там щось напише і стане... Ні! – письменник так він увесь час пише й нема йому нікотрого впину.

Це починається завжди так.

– Ось, подивіться... Чи не підійшло б... оце до вашої газети? Це я написав...

Дивитесь.

– Не підійшло б... Знаєте... Не такого нам треба... Нам би якби щоб отакого...

– Так у мене є й таке. Ось...

І це не таке... Нам би якраз не такого треба...

– Так у мене є й не таке. Тільки вдома... Я принесу...

– Принесіть...

Ви дивитесь йому вслід, як він повернувся йти, дивитесь... дивитесь... дивитесь...

– Нда! – кажете собі.– Єсть! Потім приноситься "не таке, а отаке".

– У мене й ще "!

– Та ні, нам так що й цього досить... Продивимось... Зайдіть так через тиждень...

– Бувайте!

– Товаришу! Там друкарня прохає на "корпус"... Робітники стоять...

– І ти, лиха година! Дивись... І нема нічого підходящого... Ага! Ось... Почекайте трохи... Продивлюсь... Ммм... "Били ми Врангеля"... "Червонці наші... орли"... "Загнали в море"... "Хай живе"... Щось підходяще... Натє... На "корпус", скажіть, хай беруть... І пішло.

А як уже пішло, то тоді держись.

– Товаришу! Я ще вам приніс... Ось... і ось... і ось...

– Добре! Продивимось. Залишіть.

У всякім разі, з цього моменту вважайте, що є ще один новий письменник, якому кажуть:

– Випишетесь! Нічого... Не святі горшки ліплять... Потім так місяців через два, дивись, уже в "Гарті", або

в "Плузі", або в "Більшовику" він про "форму" і "зміст" жарить та:

– У Тичини, знаєте, є щось старе... Не скажу напевно, що саме, але щось є...

Отакє щось, знаєте... Не такє, а отакє...

Маєте письменника кваліфікованого.

Отак, як бачите, письменники получаются...

Далі із зростом чуприни зростає й той чи інший письменників світогляд, та чи інша його ідеологія, та чи інша платформа...

Власне, платформа не "та чи інша". Платформа переважно тепер радянська. Навіть не переважно, а виключно радянська.

Світогляд здебільша революційний...

Ідеологія здебільша пролетарська або пролетарськоселянська...

Коли до цього ще додати порожній здебільша шлунок, прекрасний апетит, гарячу кров, хоч і без відповідного числа червоних кров'яних кульок, то внутрішній вигляд письменників уже можна собі уявити добре.

Назовні письменники всі в штанях, іноді дуже добрих, іноді дуже дірявих (залежить від талану), мають вони (як уже говорилося) здебільша довге волосся.

Більше особливих ознак, здається, нема.

Довжиною рядка в творі всі письменники поділяються на прозаїків, на поетів і на футуристів.

Прозаїками зветься ті письменники, у яких рядок дуже широкий, і дуже довгий, і дуже дешевий.

Поети – це ті, що рядок у них коротенький, яскравий. І на кінці в нім причеплено або риму, або асонанса, або алітерацію.

Коли цього не причеплено, то такий вірш зветься верлібром, або ліверною ковбасою.

Футуристи походять від слова латинського futurum, тобто майбутній. Отже, це, власне, ще не є справжні письменники. Це письменники майбутні. Ще колись писатимуть, а тепер вони тільки бавляться, граються, вчаться на письменників і лаються.

А взагалі народ вони всі симпатичний і мали в Києві свою газету, а в Москві тов. Троцького, який сказав:

– Хай чим хоче та дитина бавиться, аби тільки не плакала! Не займайте, може, з їх що й буде путне.

Рядок у футуристів безформений якийсь, бо, кажу ж, вони не насправжки ще пишуть, а дряпають.

Незрозумілістю свого твору письменники поділяються на символістів, імажиністів, неокласиків, реалістів (і ще сила є різних "істів").

Символісти – це ті, що пишуть віршами "символ віри". Потім вони перевертаються на неокласиків, з неокласиків на пролетарських, з пролетарських на футуристів, крім поета Якова Савченка, який був символістом, так залишився ним і до цього часу, бо розгубив усі свої "символи віри" й тепер усе 'дно що без паспорта.

Неокласики – це ті, що кажуть:

– їйбо, ми не такі, як ви нас розумієте!.. їйбогу, ні! А ви нас отак розумієте?!?  
Айяйяй! Як вам не сором!

Імажиністи – від слова "і ми мажемо". Так що це всім зрозуміло. У нас їх мало.

Реалісти – це, як ви й самі догадуєтесь, письменники, що скінчили реальну школу й не склали конкурсу до політехніки. Так реалістами й залишились...

Є ще особливий гатунок письменників. Це так звані гумористи. Вони пишуть для того, щоб читачі плакали, або самі плачуть, як пишуть, бо їм писати не хочеться. Нещасний народ усі гумористи, бо, навіть коли зуби болять, мусять писати щось "веселе".

Символіст, або імажиніст, або взагалі інший якийнебудь письменник, так тому можна писати, що він хоче. Трррагедію так трррагедію, комедію так комедію. А гумористові – ні. Обов'язково – веселе.

Найголовніше в письменникові – талант.

Талантом своїм письменники поділяються... Ні. Будем одверті... Письменники всі талановиті. їйбогу, всі. Нема неталановитих письменників. І не буде ніколи.

Попробуйте сказати якомунебудь, що він неталановитий... Спробуйте...

Та ніколи не скажете...

А як і скажете, так спересердя, і він вам не повірить...

От тільки де. в письменника той талант знаходиться – не знаю. Ніколи навіть бачити його не доводилось...

З декотрими ж і купався навіть і не зауважив, хоч і придивлявся пильно...

Дивишся: людина як людина... Сяде писати – талант...

Талант – це штука дуже тендітна, і про його краще багато не будемо писати...  
Бог із ним.

Найголовніше для письменника – гонорар.

Гонорар декотрі теоретики вважають за головний чинник у психології творчості.

Схиляюсь і я до їхньої думки, звичайно, не як теоретик, а як практик од літератури.

Хороша штука, що й казати, і задля нього, задля гонорару, можна навіть отакі вірші встругнуть:

Коли я бачу на вулицях тічку І коло неї ватагу собак,  
Я згадую гарну дівчину,  
Оточену компліментами Перехожих гуляк...

(Гео Шкурупій, Барабан, стор. 16)

Коли б не було на світі гонорару і поет побачив на вулиці тічку, він або пройшов. би собі потихеньку повз неї, або (коли він молодий і "резвий") почав би тюкати... І більше нічого... А так бачите: зразу "пригадав дівчину", та ще й "гарну".

От що значить – гонорар...

– Та... що вже казати. Якби не було гонорару. Ну, годі. Крапка.

\*\*\*

## СОМ

(Скорочено)

Ви були коли-небудь на річці на Осколі, що тече Харківщиною нашою аж у річку Північний Донець? Не були? Побувайте!

...За славним містом Енськом Оскіл тече повз радгосп, і радгоспівський садок, як то кажуть, купається в річці. Заплава річки Осколу, де він у цьому місці розбивається на кілька нешироких рукавів, заросла густими очеретами, кугою, верболозом і густою, зеленою соковитою травою. Як увійдеш, картуза не видно! Шумить заплава в травні та в червні...

Поміж очеретами та верболозом сила-силенна невеличких озеречок, вкритих густою зеленою ряскою, лататтям з жовтогарячими квітками-горнятами на довжелезних зелених батогах!

А скільки там водяних лілей!

Озеречка ті з'єднуються одне з одним вузькими єриками, такими вузькими, що ледь-ледь можна ними пропхнутися на невеличких човниках-довбанках з одного озеречка до іншого.

у Дівчатка, було, як сядуть на човника та як поїдуть по тих озеречках та по заводях, – цілий човник водяних лілей понаривають і їдуть додому всі в білих вінках, і човник їхній уже не човник, а ніби величезна довгаста біла квітка річкою пливе...

Дівчатка їдуть та й співають і "Човника", і "Тихо, тихо", різних чудових пісень дівчатка співають.

"Тихесенький вечір на землю спадає", в садку заливаються солов'ї, до Осколу з пасовиська спускається колгоспна череда, а з річки лунає грайливе "Човник гойдається серед води" або зворушливо-ніжне "Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше"...

Чарівна річка Оскіл...

А скільки там диких качок!

Як, бува, пощастить вам у тих місцях побувати навесні чи влітку, сідайте ви на човна-довбанку і пливіть єриком тихо-тихо, щоб весельце ваше ані плеснуло, ані булькнуло...

І вдивляйтеся в очерет. Ви обов'язково побачите, як поміж густим очеретом мелькає голівка чирятка-мами, а навколо неї манісінькі чиряточка, мов мишенята, шмигають...

А далі – он пробирається качка-крижень з криженятами...

А болотяних курочок! Як на путній колгоспній птахофермі курчаток-леггорнят. Тільки дикі курочки не білі, як леггорни, а рудувато-чорнувато-крапчастенькі, на довгеньких ноженятах. І ноженятами тими вони бігають по зеленому лататті, як по паркету. Зелене латаття під ними навіть не вгинається, – такі вони легесенькі – болотяні курочки.

До плеса чи до озеречка ви підпливайте ще тихше–щоб ані звуку, ані шурхоту! На озерце не впливайте, а зупиніться біля нього і дивіться. Обов'язково побачите або білолобу лиску з лисенятами, або виводки чирят, крижнів, широконосок...

Гуляють качата, у теплій воді купаючись...

Раптом тривожний мамин голос, тихе – ках! – і каченяток нема! їх як злизало. Вони або пірнули, або до куги, до очерету, до латаття попритулялися, поприкипали. І не дишуть! Небезпека минула, мамине заспокійливе – ках! – і знову весела гра – купання серед озеречка.

Чарівні місця на річці на Осколі...

Тихо, тихо Оскіл воду несе...

Якраз проти радгоспу річище в Осколу широченьке, вода чиста-чиста. Трохи ліворуч–велика ковбаня, ціле просто урвище під зверху тихою водою.

– Там така глибочінь, що й дна не дістанеш! Там ніхто ніколи дна ще не дістав! Та куди там?! Там так глибоко, що наша дзвіниця пірне! їй-бо, правда! Пірне з хрестом! Отака там глибочінь! Це так нам дід Панько розповідав.

– Боже вас борони там купатися! Втягує, вглиб утягує! Закрутить тебе, завертить, бульк!– і нема чоловіка!

– А що ж воно, дідусю, закрутить та завертить? Зверху ж ніби тихо.

– Та воно зверху вроді тихо, а під водою крутить. І крутить, і вертить! Та то ще нічого! Соми там живуть! Там такий один сом жив, що сохрани, господи, й помилуй! Ще за панів було: сидимо ми з паном отут на березі... Ні, не так: пан сидить отут на березі, а я стою біля пана. Вже сутеніло... Пливуть гуси. Великий табун панських

гусей пливе! Коли це гусак як закричить – ге-ге-ге-ге! –та по воді крилами ляп-ляп-ляп! Гуси з криком усі врозтіч! Гусак ще раз – ге!– та крилами – ляп! – і нема гусака! Пірнув під воду! А на тому місці, де гусак плив, щось як ляпне по воді ніби чорною лопатою! Лясь! Тільки хвилі водою пішли. Я тільки: "Свят, свят, свят! Чорт, пане, чорт!" А пан у крик: "Давай ружжо! Сом гусака ковтнув!" Де там давай, хіба туди ружжо дострелить, на отаку глибочінь? Про-опав гусак! Отакі соми бувають!

– Невже-таки сом гусака ковтнув?

– Не вірите? А ви хіба книжки Сабанєєва не читали? Мені пан її читав.

– А хто такий Сабанєєв?

– А мисливець такий знаменитий колись був і рибалка, що книжки понаписував: і про рибальство, і про полювання, і про мисливських собак. Пан казав, що дуже хороші книжки понаписував Сабанєєв. Професор він був, чи що... Так у тих книжках написано, що колись було впіймано сома вагою на чотириста кілограмів! Он який сом! Двадцять п'ять пудів сом! Не сом, а корова! Так що ви гадаєте, що він гусака не проковтне? Та ви послушайте, що далі з тим сомом було. Да... Вирішили ми з паном, або, вірніше, пан зі мною, впіймати того клятого сома! От наказав пан ковалеві зробити величезного гака. Зробив коваль гака. Насталив його, загострив, приніс до пана. "Ну, Паньку, – пан мене питає, – а чим ми того гака наживляти будемо?" – "Не інакше, – кажу, – паночку, як гусаком. Сом, – кажу, –вже поласував гусячим м'ясом, і на гусака він піде обов'язково!" Наказав пан зарубати гусака чи гуску, я вже не докажу. Обскубли ту гуску, не розчиняли, а так цілою трохи на вогні підсмажили, – гуска сита була! – та й почепили на гака. Гака того ми прив'язали на два зв'язані налігачі, прип'яли до осокора та пізно ввечері й закинули в Оскіл. Соми, як ви знаєте, полюють за здобиччю вночі. Вдень сом може вчепитися на гака тільки випадково. Закинули, значить, ми гуску в Оскіл і посідали на березі, над ковбанею. Сидимо, чекаємо. Ніч тепла, місячна. Тихо, тихо навкруги. Тільки чути за садком, як Христя, що панські корови пасла, голосно виводить:

Якби ж таки того пана чорти були узяли, Ми з тобою, мій коханий, не такої б утяли!

Сидимо. Я вроді тої пісні не дочуваю, а пан так і зовсім не чує. Тільки й запитав: "Хто воно ото так виводить?" – "Не знаю, – кажу, – пане, то не з наших, то хтось із хутора на село через леваду йде". Сидпдію, дрімаємо. Пан налігача в руці тримає. Коли це я-а-ак смиконе! А пан налігача не пускає. А воно пана тягне! Ну, тягне з берега у воду, в ковбаню, тягне – та й уже! Пан налігача держить, а я пана держу. "Пускайте, – кричу я панові, – налігача до осокора прив'язано! Не одірве! Пускайте!" А пан: "Е, –каже, – пускайте! Поводити його треба, щоб стомився!" Водимо ми, значить, та й водимо! А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Тихо вроді. А потім знов як мотоне, як мотоне! А потім знов пустить. А ми водимо! Водимо собі та й водимо!

– А далі що?– не витримав я. – Ну, водите, а далі?!

– А далі? А далі водимо собі та й водимо. А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Водили ми собі, водили...

– Та швидше вже, діду! Ну, водили... А витягли ви сома чи не витягли?

– Та витягли. Тільки ж довго, дуже довго водили... Водимо ото собі та й водимо...

– Ну, вже витягли, слава богу, діду! Ну, а далі?..

– Ох і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не менший, як звідси до отієї верби! їй-бо, правда! Вчотирьох несли додому! Пудів на п'ять, як не більше! Розчинили. І що б же ви гадали, що там у того сома всередині було? У череві?

– Гусак?

– Якби ж гусак! Ми, як побачили, поперелякувалися!

– А що ж там таке страшне було?



– Було... Та ви послушайте. Пропав у пана мисливський собака, сетер-гордон Джой. Розшукував його пан по всіх усядах: і листи скрізь понаписував, і телеграми порозсилав, – нема Джоя... Заходжу яось ввечері до пана, а він ходить по кімнаті та аж голосить: "Нема мого дорогого Джоя! Не знайдеться мій дорогий Джой!"

– Як, – питаю я, – не знайдеться? Адже ж знайшовся! – кажу.

– Як ізнайшовся? – підскаочив він. – Де ж він?

– Та ви ж його, пане, самі з'їли! У сома всередині самі тільки підпалини та хвоста витягли!

Було тоді від пана нам, але було й панові гикоти та нудоти. А Джой, бачите, любив купатися в Осколі. Ото, як він купався, сом його й проковтнув.

– А ви, діду Паньку, часом не той... не бре-бре, що сом собаку проковтнув?

– Не віриш? А от у Сабанєєва в книзі написано, що в Уфимській губернії сом проковтнув ведмедя, який перепливав річку. А ведмідь – це тобі не собака. Отакі соми бувають! А ти не віриш...

– А не чули, щоб сом парового катера проковтнув?

– Такого не чув. Що не чув, то не чув! А чого ти смієшся? Ти думаєш, що катер для сома розміром завеликий? Є такі соми, що й катера б ковтнули, так бояться.

– А чого вони бояться?

– Торохтить дуже, як річкою пливе. А якби тихо плив, могло б і катеру те бути, що тому Джосві! І незчувся б, коли у сома в череві опинився б! Соми – вони такі!

Сом дуже сильна риба, могутня.

– Одного разу, – розповідав мені один дуже заядлий і дуже справедливий рибалка, – стою на човні з вудками на Дніпрі. Отам, трохи нижче од Плютів. Тягаю лящі, язї, краснопери. Добре тоді клювало... Коли гульк – серединою Дніпра мчить проти води човен. Швидко мчить, а мотора не чути. Що, гадаю собі, за фокус-мокус: і мотора на човні нема, і вітрил нема, і веслами ніхто не махає, а човен, немов той глісер, мчить. Коли це якраз навпроти моєї сижі човен як закрутиться на місці, як завертиться, а потім стриб уперед, а потім знову круть-верть на місці, і то ніби пірне, то вирине, то пірне, то вирине, – аж ось таки добре пірнув, і звідти, з човна, раптом одчайдушний крик: "Рятуйте! Рятуйте!" Тихо... І знову "Рятуйте! Давай човна!" Я за весла та до човна. На човні переляканий дідок, однією рукою в човна вчепився, а друга рука чомусь аж у воду з човна звісилася. "Що таке?" – питаю. "Сом! Рятуйте!" – "Де сом, який сом?" – "На гаку сом". – "Так одчіпляйте, – кричу, – а то втопить!" – "Зашморгнуло на руці, не відчеплю!" – Рубайте шворку". – "Нема чим рубати. Підпливайте, може, вдвох щось зробимо". – "І давно він вас возить?" – "З-під Канева мчу!" Тільки-но я вхопився за дідового човна, а воно як потягло, як поперло, як поперло! Куди тому глісеру! Дотягло нас аж отуди до Вишеньок, а тут, хвалити бога, пішов сом понад берегом, і я встиг за куц на березі вхопитися... Смикало воно, смикало – не візьме. Я міцно за куц держуся, а воно, видно, втомилосся... Та де ж не втомитися – проти води стільки ото човна промчати... "Шворка ослабла, слава богу!" – каже дідок. "Тягніть!" – кажу. "Не підтягну". Аж ось і сам сом виринає і перевертається голічерева на воді. Вуса ворущаються, і бульби з рота бульботять. Так, ніби не скаже: "Ох і стомився ж я, товариші рибалки! Дайте відпочити, я вас до Києва довезу!" Витягли ми сома на берег. Я й кажу: "Не вір, бо звір. Бий веслом по голові!" Дід як гагакне сома веслом по голові і промовив: "Аміль!" Показує руку, а вона шворкою ніби аж перерізана у зап'ясті, пальці пухлі та сині-сині... Ну й сом, я вам скажу! Як човен завбільшки... "Та де, – питаю, – воно, оце страховисько, вас підхопило?" – "Трохи вище від Канева, – відповідає дідок. – Виїхав я на сома оцим човником, пливу собі, похрокую, самицю приманюю. Ну, як знаєте, під човном гак з живою. Він як ухопить, як смиконе... Ну й пішло! А шворку я петлею за руку запетлював. Як смиконув він зразу, якби був я не вхопився за човен, лазили б ото по мені раки.

Утримався все-таки. От халепа! Як же ми тепер додому дістанемося? Не близький світі" Сильна, як бачите, риба сом.

Сом – риба осіла. Живе сом в якійсь одній ковбані і майже ніколи її не кидає. Дорослий сом. Молоді соменки й соменята – ті меткіші, вони бродять по всій річці, на чужі "вулиці" запливають.

Чим живляться соми, що вони їдять? Соми їдять рибу, жаб, каченят, гусят...

Найкраще ловиться сом теплими літніми місяцями, вночі.

Ловлять сомів вудочками, бере він і на спінінг, а великий – на спеціальні великі гаки.

Чим наживляти гаки на сома? Черв'яками, живцями, жабами, можна чіпляти шматки м'яса і т. д.

На великих сомів на гака, як ви мали нагоду пересвідчитися з нашої розповіді, найкраще чіпляти гусака або гуску, собаку сетера-гордона або бурого чи гімалайського ведмедя. На білого ведмедя сом не бере, бо білий ведмідь – звір полярний, а сом любить теплі води й не дуже холодних звірів.

Як ловити сома?

Дуже просто: наживляйте гачка, сидіть і чекайте. Почне клювати – підсікайте. Підсікши – витягайте. Витягли – зразу ж беріть ножа і розчиняйте сома, бо були випадки, коли в сома в череві знаходили різні цікаві речі: копчену ковбасу, вареного рака й пару цілісіньких шпротів. Отже, іноді сом вам принесе не тільки самого себе, як свіжу й дуже смачну рибу (якщо її засмажити), а ще й неабияку холодну закуску.

Інтересна риба сом!

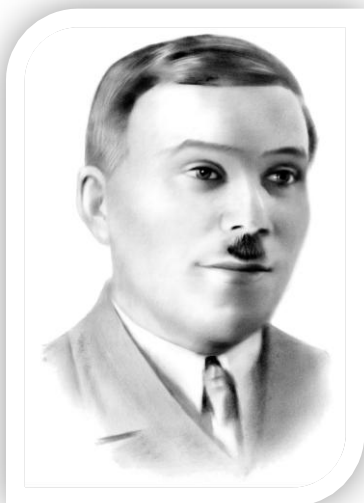
За царського режиму, як свідчать дореволюційні рибалки-письменники, сом важив до чотирьохсот кілограмів, ковтав собак і ведмедів. Можливо, що з розвитком рибальства сом важитиме тонну і ковтатиме симентальських бугаїв і невеличкі буксирні пароплави...

Все можливо, хоч ми особисто, рибалки-письменники, у це не дуже віримо. Радянському письменникові не до лиця, – м'яко кажучи, – перебільшувати.

А сома... сома мені самому доводилося бачити такого завбільшки, як комбайн! Тільки трохи довшого.

Це, дорогі наші читачі, серйозно і без жодного перебільшення.

# МОДЕРНА ДРАМАТУРГІЯ



## МИКОЛА КУЛІШ

(18 грудня 1892 – 3 листопада 1937)

Гострий гоголівський профіль, чорнильна щіточка вусів, нервові, але стримані рухи. І тільки очі були такі мінливі, такі щедрі, що через них ставало видно, яке складне, напружене, суперечливе життя кипить глибинах цього незмірно багатого людського ества.

Микола Бажан

## МИНА МАЗАЙЛО

(Скорочено)

### Дійові особи

Мина Мазайло – харківський службовець середніх літ.

Лина (Килина) Мазайло – його дружина.

Рина (Мокрина) Мазайло – їхня дочка.

Мокій – їхній син.

Уля Розсохіна – подруга Рини.

Мотрона Розторгуєва (Тьотя Мотя) – тітка з Курська.

Тарас Мазайло – дядько з Києва.

Баронова-Козино – вчителька "правильних проізношень" російської мови.

Тертика, Губа, Аренський – комсомольці, друзі Мокія.

## ПЕРША ДІЯ

### 1

Нарешті У л я прийшла. Р и н а до неї, од люстра:

– Ой, Улю, ой, тільки Улю, і тобі не сором! Я жду тебе, жду, жду! Нерви як не луснуть, серце знемоглося. Ти не можеш з'явить собі, що в нас у квартирі робиться! Це ти купила нові рукавички? За скільки?.. Що тільки, Улю, робиться! Братик мій Мокій уже збожеволів од своєї укрмови, ти розумієш?

У л я тільки на двері – і собі до люстра. Виглянула. Примружила очі:

– За три сорок!

Р и н а до люстра. Зробила трагічні очі:

– І, мабуть, уб'є папу. За три сорок? Дешево... Або папа його, бо вже третя лампочка перегоріла – так пише по-українському, цілу ніч пише, ти розумієш, навіть вірші пише!

У л я повернулася од люстра:

– Що ти кажеш?

Рина до люстра, перехрестилась:

– От на! А папа не те що од Мокія укрмови слухати не хоче, а навпаки – наше малоросійське прізвище змінити хоче і вже напитує собі вчительку, щоб могла навчити його правильно говорити по-руськомому, наприклад не «сапоги», а «спаг'і»...

У л я навіть од люстра відійшла:

– Так?

Р и н а

– А Мокій не тільки не зна про це, а навпаки – мріє, ти розумієш, мріє до нашого прізвища Мазайло додати ще Квач.

У л я аж сіла:

– Та що ти кажеш?

– А папа ще зранку пішов до загсу на вивідки, чи можна змінити прізвище і чи має він право заставити Мокія, ти розумієш? Мокій про це нічого не зна, розумієш? Мама пише секретного в цій справі листа до тьоті Моті в Курськ, щоб тьотя Мотя негайно (гукнула в двері: «Мамо, на хвилинку!..» До У лі) якнайскоріше приїхала, ти розумієш? Розумієш тепер, що в нас у квартирі робиться! (...)

## 2-5

Рина просить подругу Улю, щоб вона закохала в себе Мокія і він забув свою «укрмову». Мати пише телеграму до тьоті Моті в Курськ, щоб вона їхала рятувати ситуацію. Рина знайомить Улю з братом, який починає розмову з дівчатами про багатства й можливості української мови.

## 6

Увійшла Мати.

Р и н а

– Ну, що там у тебе з телеграмою? Написала?

М а т и

– Вже й одіслала. Домаху попросила, щоб віднесла. Тільки я скоротила...

Р и н а

– Як же ти скоротила?

М а т и

– Так, як я одна тільки вмю. Вийшло коротко й дешево. Ось копія: «Курськ, Коренний, 36. Катастрофа. Мока українець. Приїзди. Лина. Негайно приїзди». Все...

Р и н а

– Ха-ха! Та тьотя ніколи не одержить такої телеграми!

М а т и

– Не вигадуй дурниць! Це тобі досадно за тринадцять?

Р и н а

– Та кому телеграма? Коренному ринкові?

М а т и

– Тьоті ж: Коренний, 36. Катастро...

Прикусила язика, аж позеленіла. Тоді:

– Ну що ж тут такого? На Коренному ринку здогадаються, що ця телеграма до тьоті Моті.

Р и н а за копію:

– Ослице! Дай я допишу!

М а т и вирвала назад:

– Я сама!

Р и н а

– Дай, кажу!

М а т и

– Я сама, кажу!

Знову задзвонив дзвоник. Тепер уже М а т и вискочила в коридор. Повернулась бліда, ще більш схвильована:

– Папа прийшов...

7

Ускочив М а з а й л о. Подивився гарячими натхненними очима:

– Дайте води! (*Випив води. Помацав серце*). Думав, не переживе...

М а з а й л и х а і Р и н а

– Ну?

– Не міняють?

М а з а й л о

– По радіо читають, в анатоміях пишуть: серце – орган, що гонить кров, орган кровогону. Нічого подібного! Серце – це перш за все орган, що передчува і вгадує. Однині вірю йому, а більш нікому в світі. Серйозно кажу!

М а з а й л и х а та дочка й собі за серце:

– Поміняли?

– Не міняють?

М а з а й л о

– Ще як я підходив до загсу – думалось: а що, як там сидить не службовець, а українець? Почує, що міняю, так би мовити, його українське – і заноровиться. На зло тобі заноровиться. І навпаки думалось: а що, як сидить такий, що не тільки прізвище, всю Україну змінив би? А що, як і такий, що йому, до твого прізвища – до себе він байдужий під час служби, себто сидить, нічого не бачить і себе не поміча? А що, як такий, думалось, що почне з діда-прадіда? А що, як не той, і не другий, і не третій?.. А що, як і той, і другий, і третій?.. І серце, серце вже тоді передчуло. Там сидів... (*Випив води*). Од усіх вищезгаданих середній.

М а з а й л и х а

– Которий же?

– Середній од усіх, кажу! Арихметично середній, по-моєму. Увійшов...

Р и н а

– Хто?

– Я! Він сидів. Спитав сухо, якимсь арихметичним голосом: «Вам чого?» Я до нього – і раптом відчув, що вся кров мені збігла в ноги і стала. А серце, як дзвін на пожар, бев-бев-бев... і десь, немов як справді пожар, зайнялося. Палахотить... Питаю і не чую свого голосу: чи можна, кажу, змінити прізвище? Він подивився і знов: «Вам чого?» – арихметичним голосом. Як чого? Як чого? – заскакало огненно в голову. Двадцять три роки, кажу, носю я це прізвище, і воно, як віспа на житті – Мазайло!.. Ще малим, як оддав батько в город до школи, першого ж дня на регіт взяли: Мазайло! Жодна гімназистка не хотіла гуляти – Мазайло! За репетитора не брали – Мазайло! На службу не приймали – Мазайло! Од кохання відмовлялися – Мазайло! А він знову: «Вам чого? – питаю».

М а з а й л и х а

– Мене обдурив: я покохала не Мазайла, а Мазалова, чом не сказав?

Р и н а

– І тепер сміються, регочуть – Мокрина Мазайло, не сказав?

М а з а й л о

– Я нічого не сказав. То мені лише здавалось, що питаю, кажу. А вийшло так, що я став перед ним і мовчав.. Мені заціпило...

М а з а й л и х а

– Було б голкою вколотися.

М а з а й л о

– Хтось одвів мене до дверей. Все – як у тумані. Не знаю, де я, чого прийшов. Серця вже не чую. І раптом воно тьох! – перед очима якесь писане оповіщення... Немов не я, немов хтось інший за мене Чита – (серце!). Список осіб, що міняють своє прізвище. Минько Панас на Мінервина Павла. Читаю, не розумію. Вайнштейн

Шмуель-Калман-Беркович на Вершиних Самійла Миколайовича – читаю; Засядь-Вовк на Волкова, читаю, Ісидір Срайба на Алмазова, і тут все прояснилось. Я зрозумів, де я і чого прийшов, повернувся назад, питаю і чую свій голос: скажіть, чи можна змінити своє прізвище і як? І чую арихметичний, щодалі симпатичніший: «Можна!» Отак і отак... Ура! - крикнуло серце.

Р и н а радісно і разом погрозово:

– Цс-с-с. *(Показала на двері, де Мокій)*.

М а з а й л о натхненно, але тихіш:

– Вра! Вдарило, задзвонило, як на Великдень... *(Поцілував жінку)*. Отак! *(Дочку)*. Отак *(знов жінку)* і отак!

М а з а й л и х а, мало не плачучи з радості:

– Яке ж тобі прізвище дадуть, Минасю?.. Яке?

Р и н а

– Було б попросити і нам Алмазова...

М а з а й л о, немов диригуючи над якимсь невидимим хором:

– Отак і отак! Виберіть прізвище, яке до вподоби.

Жінка і дочка руками, мов крилами птиці, наввипередки:

– Сіренєв! Сіренський!

– Розов! Де Розе!

– Тюльпанов!

– Фон Лілієн!

М а з а й л о, диригуючи:

– Подайте заяву. На два рублі марок. На публікацію тиждень чи два. Все! *(По паузі, погладивши серце)*. Думав, не переживе.

М а з а й л и х а

– З Мокієм що робити, Минасю? Він же і слухати не захоче...

М а з а й л о раптом перестає диригувати. Потемнів:

– Він ще не знає?

М а з а й л и х а

– Ні!

М а з а й л о з радісним гнівом:

– Заставлю! Виб'ю з голови дур український! А як ні – то через труп переступлю. Через труп!.. До речі, де він? Покличте його! Покличте негайно! *(Гукнув)*. Мокію! Чуєш? Гей, ти!

Дочка спинила:

– Папо, поки що йому про це ні слова! До публікації, розумієш?

М а з а й л о

– Тепер не боюсь! Не боюсь! Бо тричі звертався я до загсу, тричі, тричі допитував... Аж нічого він не може вдіяти. Маю повне, необмежене право змінити не то що своє прізвище – по батькові й дідове ім'я й прізвище. Чула?.. Та після цього... Мокію!

Д о ч к а

– Ти, здається, маєш знайти собі вчительку?

М а з а й л о

– Правильних проізношеній?.. Вже знайшов! Найняв! В понеділок прийде на лекцію... Прекрасна вчителька. Рафінадна руська вимова... Прізвище Баронова-Козино.

М а з а й л и х а

– Яка краса!

Дочка до батька:

– І ти думаєш, що Мока, знаючи про зміну прізвища, не вчинить під час лекції демонстрації, скандалу?

– Уб'ю!

М а з а й л и х а

– Минасю, яка грубість!

М а з а й л о

– Ну, вигоню з дому!

Д о ч к а

– Ой, папо, ой, тільки, папо! Який ти... Та краще до публікації помовчати. З'яви собі: ти вибираєш прізвище – Мокій нічого про це не зна, розумієш? Ти береш лекції «правильних проізношеній» – Мокій не зна, розумієш? Тим часом я і мама скликаємо родичів на сімейну раду – Мокій не зна...

М а з а й л и х а

– Сестру мою Мотю з Курська.

Д о ч к а

– Можна буде ще дядька Тараса з Києва.

М а з а й л и х а жахнулася:

– Тараса Мазайла? Господь з тобою!.. Та чи не в нього на ти Мокій і вдався?

Там такий, що в нього кури по-українському говорять.

Д о ч к а

– Без дядька Тараса! Тьотя і ми натиснемо на Мокія, розумієш, папо?

М а т и

– Та Мотя одна на нього подіє!.. Хіба ти, Минасю, не знаєш, як вона вміє взагалі?

Д о ч к а

– Крім того, ще один план є на Мокія вплинути... Не віриш? А хочеш, папо, і він за тиждень-два кине свої українські мрії? От давай! Тільки ти мовчок. Розумієш?

Ж і н к а нервово:

– Мино!

Д о ч к а

– Абсолютний мовчок на два тижні. Не віриш? Ну, на тиждень, папочко!

Ж і н к а погрозово:

– Мин-но!

Д о ч к а, поцілувавши батька:

Пане Сіренський! Розов! Де Розе! Тюльпанов! Ну?

– Ну, гаразд. На тиждень... *(В люстро)*. Все одно я скоро скажу... Прощай, Мазайло! Здрастуй...

## 8

У цей момент підвищений, радісний голос М о к і ї в:

– ...Мазайло-Квач, наприклад.

Вирвався з рипом дверей. М о к і й вийшов з У л е ю.

Не помітивши навіть батька, переконував далі, агітував У л ю:

– Мазайло-Квач, Улю! Це ж таке оригінальне, демократичне, живе прізвище. Це ж зовсім не те, як якесь заяложене, солодко-міщанське: Аренський, Ленський, Юрій Милославський... (...)

## ДІЯ ДРУГА

### 1

Через два дні Рина допитувалася в Улі, чи закохала вона в себе Мокія. Уля сором'язливо віднікується й каже, що вони ходили в кіно, а потім Мокій провів її до самого дому.

Р и н а

– Він на тебе словами, віршами, ідеологією, а ти на нього базою, розумієш? Базою... Тим-то і поклалась я на тебе, Улько, що ти маєш такі очі, губи, взагалі прекрасну базу маєш. Крім того, мене ти слухатимеш, моєї поради. Так, Улюню,

так?.. Так!.. (...) Добре, серце, що ти сьогодні наділа більш прозористі панчохи, розумієш? За новою Модою. До того ж вони й на колір кращі – якісь манливі, теплі... Чудесно!

У л я перед люстром:

– Що ти кажеш?

Р и н а

– Чудесно, кажу, і кличу Мокія... (...)

Мокій увійшов із книжкою, олівцем і сантиметром у руках. Уля сказала юнакові, що прийшла попросити в нього книжку, але не знає яку, тому й покладається на його смак. Мокій порадив прочитати книжку з української етнографії й антропології. Та захоплюється: «Гарна книжка – в палітурках...»

У л я цілком, щиро:

– (...) А скажіть, як буде по-українському «чулки з розовою каемкою»? Отакі, як у мене. Ось...

Хотіла показати, та засоромилась. Похилилась.

Мокій того майже не помітив. Ще більш піднесено:

– Панчохи з рожевими бережками.

У л я

– Надзвичайно!

Мокій ще більше запалився:

– А то ще кажуть: миска з крутими берегами. Або пустився берега чоловік, по-руському – на проізвол судьби. Або, нарешті, кажуть, берега дати... Наприклад, треба українській неписьменності берега дати! Ах, Улю. Як ще ми погано знаємо українську мову. Кажемо, наприклад: потяг іде третьою швидкістю, а треба – поїзд третім погоном іде. Погін, а не швидкість. А яка ж вона поетична, милозвучна, що вже багата... Та ось вам на одне слово «говорити» аж цілих тридцять нюансових: говорити, казати, мовити, балакати, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, ґерґотати, бурмотати, патякати, варнякати, пасталакати, хамаркати, мимрити, цокотіти... (...)

### 3

Прийшла Баронова-Козино. Вона вдягнена в потерте довоєнне вбрання. Від неї Мокій дізнається, що батько збирається незабаром змінити «малоросійське» прізвище на більш благородне. Мокій вигукує: «Однині... у мене папи нема!»

### 4

М а з а й л о зустрічає учительку правильних проізношень.

М о к і й

– (...) Бачите тепер, Улю, який я самотній? (...) Рідня – а нема до кого слова промовити, тим паче українського. Слухати не хочуть. *(До дверей)*. Так ні! Буду на зло, на досаду декламувати українське слово. *(До У л і)*. Не розуміють його краси, а з моєї самотності сміються. Отак і живу, самотію, як місяць над глухим степом, як верства в хуртовину-

*(До дверей)*. Буду співати, кричати під дверима отут, буду танцювати, свистіти!.. *(До У л і)*. Як одлюдник в пустелі, як копійка у старця, як мізинець у каліки, як...

У л я захвилювалась:

– Серйозно?

М о к і й

– Серйозно! Скоро вже і я скажу за словом поетовим: «Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема, анікогісінько нема...» А як хочеться знайти собі такого друга, теплого, щирого, щоб до нього можна було промовитись словом з Грінченкового словника та й з власного серця...

У л я вже никла жалощами:

– А як буде у вас подруга, щира й тепла... Навіть гаряча...



М о к і й

– Ах, Улю! Мені вже давно хотілося вам сказати...

У л я трепетно:

Що?

М о к і й

– Ще тоді хотілося сказати, як пили ви зельтерську воду, як дивились на зоряну криницю, на дівку з відрами...

У л я

– Що?

М о к і й

– Хотілося сказати, а тепер ще охотніше скажу: Улю! Давайте я вас українізую!

У л я мало не впала, одскочила:

– Он ви що! Не хочу!

М о к і й у наступ:

– Улю! Ви ж українка!

– Боронь Боже! Я не українка!

– Українка!

– А нізащо! Ні! Ні!

– У вас прізвище українське – Розсоха!

– Ні!

– Та що там прізвище – у вас очі українські, губи, стан!..

У л я, спинившись:

– Очі?..

М о к і й переконливо:

– Так! Очі, кажу, губи, стан, все українське. Не вірите? Не вірите, Улю? Я вам зараз доведу... Не я, а наука, оця книжка, Улю, антропология вам доведе, що ви справді українка... (Перегорнувши кілька аркушів, почав вичитувати). Ось: українці здебільшого високого зросту, стрункі... (Глянув на Улю). А ви хіба не струнка? Широки в плечах (ну, це про мужчин), довгоногі... (До У лі). Нема гірш, як коротконога жінка! (Уля неспокійно подивилася на свої). Ні, у вас українські, Улю... (З книжки). З дуже напігментованою шкірою, себто смугляві, пишноволосі або кучеряві... (Подивився на Улю). А ви не ймете віри. (З книжки). Круглоголові, довгообразі, високо та широколобі, темноокі, прямоносі, рот помірний, невеликі вуха... (Подивився на Улю). Як про вас писано...

У л я розтанула:

– Що ви кажете? (...)

М о к і й

– Отже, дозвольте мені вас українізувати, Улю!

У л я тихо:

– Українізуйте, Моко.

М о к і й, узявши У л ю за руку:

– Ой, Улю, вивчивши мову, ви станете. Що там українкою. Ви станете більш культурною, корисною громадянкою, от вам клянусь! Ви станете ближче до робітників, до селян та й до мене, а я до вас, от. *(Безпорадно замахав руками)*. (...)

## 5

Увійшла Мазайлиха з якоюсь химерною електричною мухобійкою в руках. Почала ляскати на мух. Поляскавши, вийшла. (...)

## 6

Баронова-Козино проводить урок з Миною Мазайлом, а в сусідній кімнаті Мокій «українізує» Улю. Учителі – Баронова-Козино й Мокій – перекикують одне одного, з цього нічого не виходить, тому урок переносять на наступний день.

## 7

Батько із сином сваряться. Раптом дзвінок у двері: приїхала тьотя Мотя. Мати радіє: «Слава Богу! Спасителька наша приїхала».

8

Рина на ходу розповідає тьоті Моті про сімейну катастрофу.

Т ь о т я

– Я бачу, я розумію, але що у вас на вокзалі робиться?

Усі стривожилися.

– (...) Не бачили, не читали? «Харків» – написано. Тільки що підїхали до вокзалу, дивлюсь – отакими великими літерами: «Харків». Дивлюсь – не «Харьков», а «Харків»! Нащо, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?

М а з а й л о

– А-а. Так про це ви спитайте ось у кого (на Мокія). Він знає.

Т ь о т я до М о к і я:

– Та-ак?... Навіщо?

М о к і й

– Ах, тьотю! За нього тільки взялись, щоб виправити, а ви ще питаєтесь – навіщо? (...)

Т ь о т я до М о к і я:

– Моко! Моко! Моко!.. Ти справді за те, щоб був не «Харьков», а «Харків»?

М о к і й

– Так!

Т ь о т я

– І ти справді за... (бридливо) за Квача?

Б а р о н о в а-К о з и н о знову пальцями до вух, знов здригнула. М о к і й, побачивши все це:

– Так! За Квача! За три Квача! За сто Квачів! За мільйон Квачів!

Б а р о н о в а-К о з и н о мало не знепритомніла. М о к і й вбіг у свою комірку.

Тоді всі, крім У л і, до тьоті:

– Ну, що тепер з ним робити? Що?

– Ах, Боже мій, що?

М а т и

– Може, проклясти?

М а з а й л о

– Убити, кажу?

Р и н а

– Оженити?

А тьотя ходила Наполеоном і думала. Мати сіла і заплакала:

– І в кого він такий удався? У кого? Здається ж, і батько, і я всякого малоросійського слова уникали...

Р и н а

– Ти ж казала, що він у дядька Тараса вдався.

М а т и

– Ой, хоч не згадуй. Не дай Бог, оце трапився б ще він...

Задзвонив дзвоник. Вийшла Р и н а. Вернулась бліда, перелякана:

– Дядько Тарас приїхав...

М а т и й М а з а й л о з жахом:

– Що? (...)

9

Д я д ь к о Т а р а с на дверях:

– А де у вас тут витерти ноги?

Всім як заціпило.

Д я д ь к о Т а р а с

– Чи, може, й ви мене не розумієте, як ті у трамваї... Тільки й слави, що на вокзалі «Харків» написано, а питаєшся по-нашому, всяке на тебе очі дере... Всяке тобі штокає, какає, – приступу немає. Здрастуйте, чи що! (...)

### ДІЯ ТРЕТЯ

Третього дня Рина зустріла Улю на порозі й повідомила, що настав вирішальний день: тьотя Мотя викликала Мокія на дискусію про зміну прізвища, а Мокій запросив комсомольців. Що з цього вийде, вона не знає. Розповідає, що брат з дядьком посварився через якийсь там стиль і вони від самого ранку «гризуться». У цей момент чути голос Мокія: «Вузьколюбий націоналізм! Шовінізм усе це». Дядько Тарас у відповідь: «Не шовінізм, а наше рідне, українське!» Потім Рина розпитує Улю про справу захоування Мокія й жахається, що її подруга потрапила під вплив брата й українізована.

Далі точиться дискусія між тьотью Мотьою й дядьком Тарасом на українську тематику. До них приєднуються комсомольці, Мокій, Уля, Мазайло й Мазайлиха. Головою президії у цій полеміці обирають тьотю Мотю.

Тьотя Мотя демонструє свою обмеженість і великодержавницький шовінізм:

– Тоді я не розумію, що таке українці, хто вони такі: євреї, татари, вірмени?.. Будь ласка, скажіть мені, кого у вас називають українцями? Будь ласка...

Мазайло, винивши води:

– Українцями зуться ті, хто вчить нещасних службовців так званої української мови. Не малоруської і не тарасовиченківської, а української – і це наша малоросійська трагедія.

Тьотя

– Хто вони такі? Якої нації люди, питаю?

Мазайло

– Частина – наші малороси, себто руські...

– Ну?

Мазайло

– А частина, з'явіть собі, галичани, себто австріяки, що з ними ми воювалися 1914 року, подумайте тільки!

Тьотя

– Я так і знала, я так і знала, що тут діло нечисте... Так он вони хто, ваші українці! Тепера я розумію, що таке українська мова. Розумію! Австріяцька видумка, так?

Дядько Тарас

– Зрозуміла, слава тобі Господи, та, жаль тільки, задом... Та тому вже триста тридцять два роки, як написано першого слов'яно-руського словника... *(Розгорнувши свою записну книжку)*. (...)

Мазайло

– Мені слово!

Мокій

– Мені, я ще не скінчив... Галичина – наша, українська земля, і галичани – наші брати українці, яких одірвали од нас, а нас од них...

Тьотя

– Слово даю Міні.

Мокій до батька:

– А твоя теорія, що українська мова є австріяцька видумка, була теорією російських жандармів і царського міністра Валуєва... Ти - валуєвський асистент, папо!

Дискусія-суперечка й далі триває в такому ж ключі.

Тьотя Мотя

– Голосую! Хто за мою пропозицію, себто щоб змінити прізвище, прошу підняти руки. Один (на себе), два, три чотири...

Р и н а до У л і, що не підняла руки:

– Улько-о!

У л я

– У мене рука болить... Веред...

— Який веред? Де?

– Отут, на правій руці... Отут, під пахвою.

– Ліву підніми!

– Лівою не можу.

Т ь о т я і Р и н а засичали на неї:

– Що! Без руки можна сказати. Скажи так: я за! Скажіть, Улю: я за. Милая, скажіть...

У л я

– Я за... була, що треба сказати... Крім того, не можу і, крім того, мені треба негайно вийти... *(І рвучко, не спиняючись, вибігла).*

Т ь о т я М о т я

– Будь ласка! Без неї обійдемося. Хто за нашу резолюцію голосує, підніміть руку! Один, два, три, чотири...

Д я д ь к о Т а р а с

– А дайте мені тепер слово, бо я, мабуть, буду п'ять... (...)

Т ь о т я М о т я побачила, що лихо, – вийде чотири на п'ять.

Тьотя Мотя дає слово дядькові Тарасу.

Д я д ь к о Т а р а с

– Тільки з умовою: подумай, Мино! Подумай, що скажуть на тім світі діди й прадіди наші, почувши, що ти міняєш прізвище...

Задумався, тяжко замислився. Мазайло схилився на люстро.

Мислі, як хмари, як туман, окрили посивілу голову. (...)

Дядько Тарас попросив зберегти хоча б корінь «маз».

Т ь о т я М о т я

– Прекрасно! Ми на цей корінь придумаємо безподобне прізвище. Хто голосує за цю резолюцію? Один, два, три, чотири, п'ять, шість... Хто проти? Один, два, три...

Рина, Баронова-Козино заплескали. Оповідчаю конкурс. Загомоніли, заходили: Мазайлиха, Рина, Баронова, дядько Тарас. Тьотя вписувала нові прізвища, що їх вигукували.

М а з а й л и х а

– Мазов.

Д я д ь к о Т а р а с

– Ну й прізвище – Мазов-Лазов-Лоза-Залоза... А по-моєму, кращого не буде, як Зайломаз. Зайломаз!

Р и н а

– Зайломаз? Ха-ха-ха... Та що різнить Зайломаза з Мазайлом? Що? Однаково! Краще Мазеленський.

М а з а й л и х а

– Де Мазе.

Т ь о т я М о т я

– Де Мазе – це на французький штиб, а ми люди, Слава Богу, руські.

Б а р о н о в а - К о з и н о

– Рамзес! Класичне прізвище!

Т ь о т я

– Рамзес? Може, Рамзесов?... Давайте краще Рамзесов! Милі мої люди! Рамзесов, га?

Д я д ь к о Т а р а с

– А де корінь «маз»? Геть Рамзесова! Кореня нема!

М а з а й л и х а і Б а р о н о в а - К о з и н о  
– Фон Мазел! Рамазай-Арзамасов!  
Д я д ь к о Т а р а с  
– Краще Мазайловський! (*Нишком: «Гетьман Виговський»*).  
Т ь о т я н а д я д ь к а Т а р а с а:  
– Польське прізвище, і хто ж пропонує?  
Д я д ь к о Т а р а с  
– Ну, тоді Мазайлович. (*Нишком: «Гетьман Самойлович»*).  
Т ь о т я М о т я  
– Щоб було похоже на «Мойсей Мазайлович», що вже торгує у нас в Курську й нашу московську вимову псує, – нізащо!  
Д я д ь к о Т а р а с  
– Мазайленко! Мазайленко. (*Нишком: «Гетьман Дорошенко»*).  
Т ь о т я М о т я  
– Годі вже! Годі!.. Дайте другим сказати.  
Р и н а  
– Мазанський... Боже мій! Мазенін! Похоже на Єсенін. Мазенін! Мазенін!..  
Т ь о т я  
– Прекрасно! Геніально! Мазенін... Вам до вподоби, Мино, Мазенін?  
М а з а й л о з в о р у ш е н о , а ж з а д и х н у в с я :  
– Діти мої!  
Б а р о н о в а п о п р а в и л а :  
– Деці мої..  
М а з а й л о  
– Деці мої! Я б ваші прізвища всі забрав би на себе і носив. Проте можна тільки одне носити, і мені здається – Мазенін найкраще.  
Т ь о т я і в с я її п а р т і я к р и к н у л и – у р а !  
З а в і с а

## ДІЯ ЧЕТВЕРТА

### 1

Четвертого дня прибігла до Р и н и У л я. Р и н а просить її вплинути на М о к і я.

Р и н а

Не сьогодні, то завтра буде опубліковано в газеті наше нове прізвище, але Мокій подав заяву, щоб йому залишили старе... Ти розумієш – Мокій випаде з нашої родини. Ти мусиш його привернути до нас, інакше, Улько, ти більш не побачиш ні Мокія, ні нашої квартири!

У л я

– Я не зможу, Ринусю! Він же українець...

Р и н а

– Улько! Ти мусиш!..

У л я

– Не можу! Я... я сама вже українка...

У Р и н и т р о х и н е в и с к о ч и л и о ч і.

### 2

Як не вскочать т ь о т я М о т я й М а з а й л и х а. Очі рогом:

– Що? Що-о? Милая моя! Господь з вами!.. Що ви! Що ви!

Р и н а

– Яка ти українка, Улько! Ти вже й мови не знаєш. Сама ж казала, що тільки покійна твоя баба по-малоросійському говорила.

У л я

– Мама ще й тепер по-українському як коли закидають. Крім того, у мене очі українські, ноги українські, все, все.

Т ь о т я М о т я й М а з а й л и х а

– Ноги?

– Но-ги?

Р и н а

– До чого ж тут ноги, ідіотко?

У л я

– А до того, що в антропології про це пишеться, що українці здебільшого довгоногі, і що нема гірш, як коротконогі жінки, – в антропології сказано, от...

(Взявшись рукою за талію, гордо витягла ногу. Рина і тьотя бликнули на свої).

Р и н а

– Це він тобі памороки ногами та антропологіями забив... Та він же божевільний, ти розумієш!.. Він просто захворів на всякі оці українські фантазії, а ти й вуха розвісила, ідіотко!

Т ь о т я

– Бачите, бачите, він не покохав вас, Улю, як жінчину, ну, як людину, нарешті. Він у вас шукає тільки щось українське, він тільки українського хоче...

М а з а й л и х а

– Ви йому потрібна не на коханнечко, не на милуваннячко, а тільки на те, щоб робити на вас Україні-за-а-цію...

Т ь о т я М о т я

– Боже!.. По-моєму, прілічнее бить ізнасілованной, нежелі українізірованной. (Одійшла).

Р и н а

– Улько! Зараз ти викликаєш Мокія і кажеш йому отут: або ти Мазенін, або я у тітки в Одесі... Отут казатимеш, в оцій кімнаті, чуєш? Я стоятиму за дверима! Тільки так! Або – або... Все! (...)

### 3-15

Уля так і не змогла поставити Мокію умову й попрощалася з ним. Мина Мазайло вскакує в кімнату й повідомляє всім новину: уже є публікація про зміну його прізвища. Усі в захваті читають газету. Тьотя пропонує помістити газету в рамку під скло й відсвяткувати подію. Мокій просить подати йому парадний сюртук, а дядько Тарас у відчаї обзиває себе дурнем. Мазайли по черзі підходять до дзеркала і з захопленням промовляють своє нове прізвище. Мазайлів з квітами прийшла привітати Баронова-Козино.

### 16

Раптом увійшли: Т е р т и к а, з м'ячем і з газетою «Комсомолець України», Г у б а і в перспективі за ними У л я. М о к і й до них:

– Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба ж не бачите...

Т е р т и к а м'ячем бац у підлогу:

– А скажіть, що за шум сочинився?

Г у б а

– З якого приводу? Чого?

Т ь о т я М о т я показала на газету в рямцях:

– Будь ласка, будь ласка, молодії мої люди, прочитайте!

Г у б а підійшов до газети:

– А що тут таке?

М а з а й л о

– Серце ще зранку... Та краще прочитайте самі! Голосно прочитайте!.. Будь ласка, одчиніть там вікна, двері, щоб усім було чути! Всім, всім, всім, всім!

Г у б а, придивляючись, почав читати:

– Українізація.

Т ь о т я М о т я

– Не те читаєте, мій милий, і не там!...

М а з а й л о

– Не те і не там!.. Дивіться знизу.

Т е р т и к а з м'ячем:

– Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

Г у б а швидко:

– «Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації...»

Т ь о т я й М а з а й л о

– Та не про те, милий ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

Г у б а

– «За останній час набагато збільшився попит на українську книжку поміж робітництвом на харківських заводах... За систематичний зловмисний опір українізації...»

Т ь о т я

– Ах, Боже мій! Та що ви там вчитуєте про якусь там українізацію... Ви знизу прочитайте! Оповістки!

М а з а й л о

– Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський окрзагс на підставі арт. 142-144 Кодексу...

Г у б а

– Стривайте! Стривайте! Та невже?.. *(Перечитав якісь рядки в газеті)*.

М а з а й л о

– А ви думали! Серце ж, кажу...

Г у б а

– «За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. Мазайла-Мазеніна...». (...)

Д я д ь к о Т а р а с, підійшовши, вдивився в М а з а й л а:

– Він уже ні гу, ні му!.. Ні ге, ні ме – зацікавив!

М а з а й л и х а

– Голкою, Мино! Язика поколи голкою!..

Т е р т и к а до М о к і я:

– А ми прийшли врятувати тебе од міщанської стихії... Ближче до комсомолу! Держися комсомолу! Верни руля на комсомол! Ну?

У л я

– Це я... Побачила – наші комсомольці йдуть... Так. Я покликала на поміч... Я вже до тітки ніколи не поїду.

Т е р т и к а

– Ну!

М о к і й до У л і:

– Ну, Улю!.. *(До комсомольців)*. Присяги не кажемо тепер...

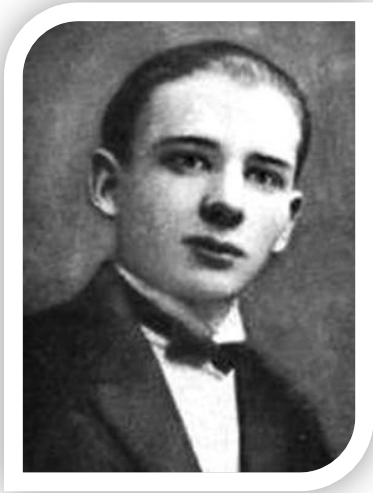
Г у б а

– Знаю. Це з вірша Яновського:  
Десять літ будуєм владу Рад.  
Маяком стоїть УСРР.  
Нація не піде вже назад!

Т е р т и к а

– Навпаки, скоро скажемо всім Мазеніним: гол!  
Ударив м'яча. Г у б а підбив. М о к і й і собі. У л я собі.  
Завіса

# ПЕРЛИНИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ



## БОГДАН-ІГОР АНТОНІЧ (5 жовтня 1909 – 6 липня 1937)

Антонич був і значною мірою до сьогодні залишається вчителем, сучасником, співрозмовником, творчим суперником.

Юрій Андрухович

### ЗЕЛЕНА ЄВАНГЕЛІЯ

Весна, неначе карусель,  
на каруселі білі коні.  
Гірське село в садах морель  
і місяць, мов тюльпан, червоний.

Стіл ясенівий, на столі  
слов'янський дзбан, у дзбані  
сонце.  
Ти поклоняйся лиш землі,  
землі стобарвній, наче сон цей!

\*\*\*

### РІЗДВО

Народився бог на санях  
в лемківському містечку Дуклі.  
Прийшли лемки у крисанях  
і принесли місяць круглий.

Ніч у сніговій завії  
крутиться довкола стріх.  
У долоні у Марії  
місяць – золотий горіх.

\*\*\*

### КОЛЯДА

Тешуть теслі з срібла сани,  
стелиться сніжиста путь.  
На тих санях в синь незнану  
Дитя боже повезуть.

Тешуть теслі з срібла сани,  
сняться веснянії сні.  
На тих санях Ясна Пані,  
очі наче у сарни.

Ходить сонце у крисані,  
спить слов'янськеє Дитя.  
Їдуть сани, плаче Пані,  
снігом стелиться життя.





## ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ (22 лютого 1880 – 28 березня 1933)

Критики називали його працю геніальною, просто-таки дивовижним явищем на ниві людської культури...

Роман Федорів

### ПОЗА МЕЖАМИ БОЛЮ

(Скорочено)

Картина з безодні

*Присвячую моїй дружині  
й моему синові*

### ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Я й мої товариші впали жертвою жахливого злочину.

Це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства.

І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю – у країну божевілля і смерті.

Тіні моїх товаришів являються мені у сні й на яві.

Бачу їхні обличчя живих трупів.

Бачу, як біль і розпука кладе їм на очі й мозок сонячний серпанок привидів і божевілля і як вони з радісними окликами, з усміхом щастя западаються у безодню небуття.

І я лечу з ними у прірву.

Я чудом остався між живими.

Та все здається мені, що я наче з-поза могили дивлюся на вир життя, на дикий танок людських пристрастей і душевного озвіріння.

І чую голос із того світу.

І почуваю себе чужим, самотнім, сиротою між людьми, з якими довелось мені жити тепер – на вигнанню.

Моя душа відривається від життя, як осінній пожовклий листок від дерева, й лине далеко-далеко до моїх товаришів.

І з тихим шелестом-зітханням стелиться по землі й шукає їхньої могили.

Бо їм ніхто навіть могили не висипав.

Тяжкі спільні терпіння з'єднали нерозривно наші душі, зробили нас братами.

І в моїм серці плаче жаль і туга за ними.

І згадую незабутнього товариша Василя Романишина.

Друже мій!

І ти вже не живеш.

Твої кості біліють далеко серед синіх степів України.

Осінній вітер б'є їх.

Холодний дощ умиває їх.

Роса вранці сльозами паде на них.

Ні, я не можу, я не смію мовчати.

І коли я мав силу бодай у мільйонній частині зобразити людським словом їхні страждання і збудити в душі людини одну теплу сльозу спочуття до них, то я сповнив супроти них обов'язок їхнього брата і свідка їхнього болю і смерті.

І скинув з душі тяжкий камінь, який мене давив.

Хай моє скромне оповідання покладеться жалобним вінком квітів на їхню нікому не знану, богом і людьми забуту могилу!

Хай наші спільні муки пануть прокльоном на старий світ, який ще досі тоне в морі крові й нікчемності.

Хай ясна ідея, що в цім оповіданні промінням блискає з цвинтарища й хаосу стихій і з безмежного болю й божевілля людей, розгориться полум'ям у душі молодого українського покоління й веде його все вище й вище на сонячний шлях волі і щастя великого українського народу й до вселюдського братерства й любові. (...)

Під ударом німецько-австрійського війська покинули серби свій край і забрали всіх бранців, 60 000 душ, із собою та погнали їх на албанський "шлях смерті".

В албанських горах, нетрях, з голоду, холоду й душевного болю загинуло 45 000 бранців.

По високому хребті албанських гір, завіяних снігом і морозом окутих, ідуть прочі тепер на стрічу долі.

Ідуть живі трупи людей по трупі природи.

Вже довго вони блукають по албанських безвістях.

Два невідступні товариші: голод і мороз ведуть їх на стрічу смерті.

В останніх днях загніздився в їх душі третій і найтяжчий ворог: безнадійність.

Від десятиох днів вони вже нічого не мали в устах.

Нема вже диких овочів, ні трави, ні хопти, ні кори з дерева.

Тіло з них майже зникло.

Останки обшарпаного одіння висять на них, мов купа брудного й замерзлого лахміття на кістках.

Ноги, опухлі з голоду й зимна, здебільшого обвинуті онучами, які щораз розлізаються, доки зовсім не облетять.

І не одна людина йде по замерзлому снігу босоніж.

У них уже ледве видно сліди обличчя.

Замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили.

Лице покрите, здається, не шкірою, лиш якоюсь чорно-сірою, землистою поволокою, що схожа на пліснь у грибів.

На лиці кожної людини довга борода, розкуйовджена, помервлена, як помарнілий, розтоптаний бур'ян на розораній скибі.

Очі сховалися глибоко в лобі.

Шукають душі, щоб разом із нею покинути останки тіла, нужденну, розвалену тюрму.

Одні очі погасли, другі блищать гарячковим огнем і виразом недалекого божевілля.

Коли одна людина гляне в лице другій, здригається.

Відвертається з жахом, а тремтячі уста шепчуть:

– Смерть...

(...) Замучені голодом, морозом і безсонними ночами, вони попадають у сумерк півсвідомості, яка хвилями зникає, то знов деколи переходить у повну несвідомість.

І їх уяву огортає серпанок сонячних привидів і божевілля.

Їхня свідомість похожа тепер на сонце.

Пливуть малі й більші хмарки, в меншій то дальшій віддалі від себе і притемнюють та заслонюють його на мент або на довшу хвилину.

Аж насуне велика чорна хмара й заступить сонце, може, не все.

І за чим життя людей тужило, за чим їх душа рвалася, це ввижається тіням наче промінь сонця в темряві їх душі.

І, захоплені тим промінням, вони бачать життя, яке кинуло на них уже присуд смерті.

Їм увижаються люди, які їм були близькі колись. Вони вітають, обнімають їх, говорять з ними.

Вони чують дивні звуки з далекої батьківщини, співають пісні, які ще дітьми чули. З малими винятками вони всі, здається, збожеволіли.

І з ясними видіннями вони вмирають з усміхом на устах.

Падають на шляху.

І тоді чути стріли сербських крісів.

Це сербські вартівники вбивають німецьких людей, які вже не можуть піднятися.

Бояться серби, щоб ці вмираючі людські тіні не одстали позаду й не зміцнили німецького й австрійського війська, від якого здалека аж тут гомонить час від часу глухо гук гармат.

Багато їх кидається в безодню, щоб не вмерти в немочі від сербської кулі.

Ось недалеко паде одна людина.

Серб здіймає з плечей кріс і підходить до неї.

Людина витягає руки й розказує сербові:

– Мої діти ще оттакі маленькі. От тицькі ще.

Показує рукою, як маленькі його діти, й роздираючим голосом благає:

– Брате сербе, не осирочуй моїх діточок!

Але ворог не знає милосердя.

Лунає гук вистрілу.

І тіль останніми краплями крові червонить білий сніг.

Так умирає багато людей з перестріленими або багнетом пробитими грудьми й головами.

Душевне отупіння покидає їх на хвилину. І в їх душі прокидаються бажання, що в'яжуть їх з життям.

Ось одна людина з босими, фіолетними ногами угледіла нараз на хмарах над деброю вогонь.

З заіскреними очима показує його товаришам.

Три товариші біжать там, де вогонь видять.

І падають на хмари над пропастю.

І хмари проковтують їх, як море зерна піску, як вічність хвилинку.

І

Штранцінгер, який ішов зі своїми шістьома товаришами на кінці довгого ряду, станув.

– Що тобі? – питав Добровський, котрий у цій хвилині вів його.

Штранцінгер мовчав і тільки притискав міцніше до себе скрипку, яку весь час ніс із собою.

Його скрипка – це було все, що воєнна доля йому лишила.

Куля забрала йому очі.

Його мати з болю вмерла, а його суджена скочила в ріку, й ніхто її більше не бачив.

Він дізнався про їх долю й від того часу онімів.

Замкнув увесь біль у темряві своїх очей і своєї душі і скам'янів.

А може, він у пісні скрипки бачив день, бачив бодай один промінчик сонця й вузеньку, синю смугу неба?

Але люди чули тільки один раз пісню його скрипки після смерті його матері і його дівчини.

І була це пісня, від котрої навіть ворог заплакав.

– Хто покине його? – застогнав Ніколич.

– Не йдім далі. І сили вже в нас немає. Вмираймо тут.

Шість товаришів стануло.

Злякалися, бо перший раз від довгого часу почули Штранцінгерів голос, який вийшов з його уст, як із нутра землі.

– Ідіть! Я тут останусь.

Добровський обіззався:

– Ми з тобою останемось. Товариші, так?

Кожний мовчки кивнув головою.

– Але вмиремо не від сербської кулі, – воркнув Сабо й затиснув зуби та блиснув дико очима.

Старий сербський стражар приступив до них.

– Наперед!

– Мовчи! – крикнув Сабо.

Серб змірився до вистрілу, але Сабо вдарив його палкою по голові.

Серб упав.

Живий, мертвий?

Байдуже.

Сабо забрав від серба кріс з патронами.

Не найшов у його торбі ні зерна хліба.

Копнув його ногою, й серб покотився в дебри.

Сабо взяв сліпого Штранцінгера за одну руку. Ніколич за другу і всі сім відійшли набік від "шляху смерті".

Станули й оглянулися кругом.

Куди око не гляне, з усіх-усюдів заглядає смерть.

(...) Вони простягають руки за товаришами.

– Чекайте! Чекайте!

На їхній голос гомонить понура відповідь із яруг:

– Чекайте! Чекайте!

– Не йдім за товаришами, – кличе Сабо. – Там нас гибіль чекає. Я маю кріс. Шукаймо албанської хати. Тепер буде десь пізно з полудня. Як не найдемо нічого, то, може, вдасться нам яким чином розпалити вогонь. Може, хтось уночі побачить наш огонь і прийде до нас...

– Вовки придуть... – бовкнув Добровський.

Ніколич думав:

– Може, й люди придуть...

– Люди? – питав Добровський. – Люди для нас – гірше вовків...

— Щоб витримати до вечора й через ніч, мусимо мати хоч іскру якої-небудь надії... – падькав Ніколич.

Добровський відповів:

– Одинока надія – якесь чудо або наші люди.

Та не такі нуждарі, як ми... Але...

Замовк

Пускаються в дорогу, щоб зійти з гірського хребта, пірнути в сіру млу і пройти крізь неї на землю.

Може, там глибоко внизу, є життя й людське серце. (...)

Вони стрепенулись і глянули на себе.

Всі тремтіли в лихоманці.

Бояні лебедів:

– Огонь... огонь... огонь...! Згинемо без огню.

Недалеко нашли присипаний снігом корч.

З великим зусиллям одчімхали галузки та відтягли його при самім корінні.

Та як розпалити вогонь замерзлимими, зеленими галузками?

– Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придадуться, – глузував Добровський.

Але ще три дні тому вони мусили спалити їх.

Сабо глянув із презирством на скрипку Штранцінгера.

– Те тарахкало придалося б дуже на вогонь...– шепнув.

– Дай спокій,– відповів Добровський.

Оця скрипка – це його очі...

Кожний відтяв сухий шматок зі своєї одежі.

Однак огонь погас.

Сабо почав із якоюсь дивною рішучістю:

– Щоб огонь горів, не вистачить кілька онучок. На це треба цілого убрання.

Добровський глянув на нього допитливо:

– Відкіля взяти цілого убрання? Коб тут іще був труп серба.

Сабо відповів зі спокійною жорстокістю:

– Незабаром знайдеться між нами не один труп, менше або більше... Одначе треба, щоб це сталося вже скоріш...

– Як ти це міркуєш?..– шепнув Ніколич і з жахом подався назад.

– Віддирання шматків одежі безцільне. Сентиментальність – смерть. Тверезо думати! Сяк чи так, один із нас найскорше згине...

В поглядах товаришів вичитав Сабо мовчазне і тривожне питання й відповідь:

– Ну... як уже слід мені висловитись виразно, то... один із нас мусить умерти...

При останніх словах Саба нова струя морозу, студена, наче смерть, нагло прошибла душу й тіло товаришів. Щось нараз наче обвалилося в них, і з румовищ якась несамовито люта сила почала скоро, скоро вимітати марні останки життя й надії.

Блудними очима глянули на Саба, котрий сам наче злякався своєї думки й, мабуть, у бажанні злагодити її вражіння додав після короткої мовчанки:

– Для загального добра.

Добровський глянув йому бистро в очі й вицідив поволі, крізь зуби:

– Для загального добра – гинь ти!

– Ні, я ще хочу жити. Але наш товариш Бояні радо згине. Його свідомість ледве вже блимає. Знаєте, що він забув навіть своє ім'я. Бояні, як тебе звуть?

Бояні став лебедіти, начеб усі останки його душі були на його устах:

– Я хочу жити... хочу жити...

– Жити ми хочемо всі. Та кому в голові те, що ми хочемо? Ми мусимо! Хто хоче мусити?

Настала лячна мовчанка, серед якої вони старалися розібрати цю жахливу думку у своїй гарячкою виснаженій свідомості.

– Хто з нас пожертвується добровільно для других?– напирив Сабо, повторюючи все наново свою убивчу гадку.

– Я,– перервав мовчанку сліпий.

– Я,– пронеслося глухо з уст Пшилуського.

Оба вони все мовчали.

Здавалося, що вони тепер на те тільки й відзискали мову, щоби попрощатися з життям.

Добровський сказав:

– Ти стань собі на боці, Штранцінгер. Ти святий. Нічия рука тебе не торкнеться.

– Але що з тобою... Пшилуський? – нагадував Сабо, котрий помітив, що другі, здається, годяться з його лячним наміром.

– Маєте кріс,– відповів глухо Пшилуський.

– О боже! Не дивімся на добровільну жертву наших товаришів! Пождім! Доля сама вирішить, кому з нас найскорше вмерти,– падькав Ніколич.

Всі зрозуміли.

– Хто з нас найслабший? – питав Сабо і глянув на Боянію.

Бояні затремтів, і його сині уста ще більше посиніли.

– Я даю ось яку раду,– сказав Сабо.– Не сміємо згинути з морозу, заки розпалимо вогонь. Наше тіло, те прокляте стерво, вже зовсім деревіє з морозу.

Будемо бігати і скакати довкола цього корча.

Біганням огріємося трохи, тоді – про мене – роздираймо наше дрантя на вогонь!

Але як я впаду й не матиму більше сили, тоді плюну на дальше нужденне життя. Тоді здеріть із мене убрання й живите!..

Тут Сабо викривив уста з якимось дивним глумом і додав:

– Взагалі: хто з нас перший упаде і вже не встане, цей стане нам усім у пригоді.

Німий жах охопив їх.

І хоч безтямною грозою проймала їх оця думка, начеб коса смерті устряла їм у мозок, то все-таки всі вони чули, що незабаром один із них мусить перший згинути.

Так мусило бути! (...)

(...) Боянія опанувала тепер лиш одна думка: хай нагло, в одну мить, мов блискавиця, щось ударить і раз на все загасить у нім усяке почуття болю, боязні й терпіння.

Він задивився на наймогутнішу гору і тремтить, мов блудний огник серед пільми та шепоче:

– Хай упаде... роздавить... кінець... супокій...

Раз у раз повторює ті слова.

Нараз йому здається, що могутня гора розгортає чорні хмари й суне просто на нього.

Він хоче кинутись на землю й чекати, аж гора впаде й роздавить його.

Нагло побачив перед собою очі Саба.

Спотикнувся й упав.

Божевільний жах його обхопив, що не гора, лиш людина несе йому смерть.

Це додало йому нової сили.

Зірвався, як малий хлопчина, наче м'яч, відбився від землі і став, гуляючи, кричати:

– Вона мені ногу підставила. Але я її копну... копну!.. Ха-ха-ха! (...)

Копав її і посував у напрямі кручі. (...)

Шалений танець найслабшої тіні наче заразив других.

Навіть Пшилуський, котрий здебільшого стояв над прірвою й шукав її безмірної глибини, пустився в танець і все з понурим виразом лица кричав:

– Проч від мене, розпуснице!

Кожний старався закричати чийсь кроки, що поволі, глухо, зловіщо вже наближалися.

Це був крик людей, що в густому пралісі опівночі хочуть прогнати від себе щось, що серед заклятої, таємної тиші чатує й ось-ось кинеться на них.

Бояні сміявся: "Я її пхнув у безодню", Ніколич белькотав: "Ти моя, ти моя", Пшилуський: "Геть від мене", Сабо кляв по-мадярськи, Добровський скреготав зубами, а я повторяв раз у раз, сам не знаючи, чому: "Сонце... сонце..."

Тільки Штранцінгер стояв осторонь, наче статуя й мовчав.

Як перекотиполе, гнане бурею, як соломки на хвилях розшалілого моря, так кидалися людські тіні в дикім танці життя і смерті. (...)

Їхні смертельно-тривожні обличчя, схожі на брудно-сірі, зелені й фіолетні черепки із глини, які ось-ось розсипляться, їхнє дивне гукання та дика, душу роздираюча музика Добровського будить почуття, що нараз земля розступиться під ними й небо впаде на них.

(...) Нараз Бояні заплакав і закликав:

– Мамо моя! Де ти?

Перестав скакати і плакати та задивився в дебри, і його очі шукали чогось по сірому морі хмар.

Почувши плач Боянія, Добровський сказав:

– Коли з тебе мужчина, чоловіче, то ніколи не плач!

Я побалакаю, для приміру, з дамою, що була колись моєю милою.

В цій хвилині Пшилуський, що стояв на боці і з якимось болючим отупінням дивився перед себе, обернувся до Добровського.

Перший раз його німа байдужість розвіялась, і він з якимось таємним зацікавленням упер свої очі в Добровського та став його слухати з такою напругою і з таким скупченням усіх своїх сил, начеб найближче слово Добровського мало йому принести визволення або смерть.

Однак Добровський не помітив цієї дивної уваги Пшилуського й говорив:

– Так тямлю мою останню стрічу з нею, що здається, бачу цю жінчину тепер перед собою.

(...) Та коли я гинув серед куль у ямі, вам не стало терпцю ждати на мене.

І ви кинулись на шию гладенькому галапасові, котрий ніколи навіть пороху не нюхав.

Тямите, як я, загартований жовнір, плакав перед вами?

А ви відповіли на мої сльози:

– Іди собі до чорта!

Від цієї хвилини я ніколи не плачу, тільки сміюся, сміюся й кепкую собі з життя й зі смерті.

Однак моя душа все плаче за втраченою вірою в жінчину і в людину.

Під маскою у мене тільки душа. Тіла у мене немає...

Але ви не побачите моєї душі й не вчуєте її плачу, бо тільки душа може побачити, відчути й розуміти душу.

Ви тікаєте від мене?

Тут Добровський обернувся до товаришів і кричав:

– Дивіться, з яким презирством вона відвертається від нас! Не плач, Бояні, не плач перед салоною дамою, бо її ніжні уста скривляються з відразою самички на вид твоєї слабодушності. Не сльози, не душу, покажуйте дамам тіло, м'ясо, обвинуте наймоднішим платтям, обвішане блискучими світильцями й підшите все рухливим, солоденько-змісловим, безмізким пустомельством! Тоді жінки будуть вічно ваші – на короткий час...

Добровський обернувся знов у сторону своєї колишньої милої і запитав її:

– Не скажете навіть одного слова на вічну розлуку?

Га, кидаю на вас найтяжчий проклятий: хай вам доведеться погуляти так само, як нам ось тут.

Замовк і блукав очима по скам'янілому морі мраки.

Може, шукав там весни своєї душі? (...)

Серед виру танцю, крику й почувань тяжко ставало розібрати, де кінчився розум, а починалось божевілля.

Бояні, смертельно вичерпаний, не міг далі скакати.

Стояв і дивився в безодню, а його очі блукали по застиглих хмарах.

Однак мороз примусив його знов скакати.

Зробив кілька кроків і упав.

Тепер не був уже в силі зірватися легко на ноги.

Боровся довго з божевільним виразом очей і ледве підвівся навколішки.

Клячучи, глянув знов на море хмар, і нараз його очі заблиски радісним огнем, а його уста усміхнулись,

Він простяг руки до далекої блідо-синьої мраки й почав кликати:

– Пальмо, пальмо!..

Вже рік я тебе не бачив...  
Як я тішуся тобою!..  
Хтось під пальмою на морі...  
Човен відбиває від берега... в нім сидить...– боже!..– моя мати!  
Гляньте!..  
Вона пливе прямо до мене...  
Мамо, я, твій син, я тут!..  
Я не буду ждати... Скочу в море...  
Я попливу тобі настрічу...

Останнім зусиллям зірвався на ноги і прибіг на край безодні, щоб кинутися в глибину.

Але Сабо, що пильно слідкував за ним, ухопив його миттю поперек і не допустив до скоку у провалля.

Бояні впав на землю.

Не міг уже встати.

Жах, розпука й божевілля кричали з його уст:

– Смерть!.. Смерть!.. Боже!.. Зглянься!..

(...) Нараз якась тінь лягла на його обличчя, й він обізвався тремтячим, ледве чутним, уриваним голосом:

– Прошу вас, товариші: як побачите мою матір... як моя мати питатиме вас за мною... то скажіть їй, товариші, скажіть їй, що... що ви мене ніколи не бачили... й ніколи не чули... нічого про мене...

Коротке хлипання струснуло ним.

– Ні, ні... товариші... не кажіть їй так... перекажіть моїй матері... о, боже... що мені, бідному, їй переказати...?

Привітайте її гарно від мене і... скажіть їй якесь... любе, добре слово від мене...

І скажіть їй, товариші, що я вмер... у теплій хаті... на білій постелі...

(...) Незадовго Бояні заснув і – було йому добре.

Його мати таки прийшла до нього.

І у сні не чув він болю, не видів смерті, лиш усміхався радісно, бо його лице чуло биття серця в теплій матерній груді. (...)

Вони стягнули з трупа товариша убрання й розпалили вогонь.

Довго слухали вони мовчки шипіння вогню з похиленими головами.

Їх душі полинули в далекі країни.

Осінньою рососою падали на вікна білих хат.

Незримими ангелами витали в кімнатах над людськими головами.

І цілували їх на привітання й на прощання.

(...) Важке мовчання перебив Добровський:

– Оце має бути людська доля! Вродилася людина, плакала, сміялася, співала, навчилася ходити і причимчикувала, сердешна, аж сюди, щоби після найстрашніших мук покластися тут, у тій проклятій льодовій пустині на спочинок.

(...) Вкінці він поглянув через огонь у спокійну, замерзлу даль і сказав наче до себе самого:

– Прокляте те життя, в котрому слабший мусить згинати, щоб дужчий міг жити.

II

Вони сидять довкола вогню й чують, як нове, давно забуте життя починає струєю литися в їхні жили.

(...) – Я не тужу за ніким,– сказав Добровський.– Проклинаю цілий світ і серджусь навіть на своїх родичів. Навіщо вони привели мене на світ? Невже це нужденне життя варте того, щоб його цінити й за ним тужити? Не світить сонце нам ось тут, то взагалі не світить. Та найбільш болюче те, що в людській душі погасло світло ідеї. Сучасна війна обнизила людей до рівня найдикіших звірів. Найдикіше



озвіріння охопило тих мужчин, які ані разу не конали в огні боротьби. Та вже в найглибшу безодню душевної гнилі впала найбільша частина жінок, які своєю брехливістю, облудою, жорстокістю й безмежною жадобою гроша та своєю все свіжою різноманітністю статевої розпусти перейшли тисячу разів найдикішого мужчину – хама. За що ми боролися? Яка ідея цієї світової війни? Я вам скажу. Ми проломали сербський фронт і сунемо, як море, вперед. На сто кроків переді мною бачу ось яку картину: на землі лежить сербський жовнір, а мій капрал б'є його обома руками раз у раз у лице. Підходжу близько й виджу, що серб уже давно мертвий. Розлючений кричу до свого капрала:

– За що ти б'єш у лице трупа?

– За те, – каже він, – що ця сербська собака не має ні сотика в кишенях.

Ось вам ідеал всякої війни! Ось вам образ людської душі!..

Із-за великої втоми мені приходилось тяжко говорити. Та все-таки я мусив запитати:

– Добровський! Що ти зробив із тим капралом?

– Я пустив йому кульку в лоб.

– Отже, тебе аж надто обурило людське озвіріння. У твоїй душі, значить, і в душі багатьох людей живе ідея людяності й добра. Ця ідея – це поки що іскра під попелом людського самолюбства і звірячості. Та прийде час, і ця іскра вибухне могутнім огнем і спалить до тла попелище ладу, опертого на звірячій боротьбі людини з людиною й народів з народами.

– Якщо попіл не загасить перед тим цієї іскри, – сказав Добровський.

– Ось тут між нами, – озвався Ніколич, – заступлені австрійські народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А проте, ми, їх сини, співчуваємо собі тут, наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братньої прихильності й любові.

Добровський мовчав хвилину, опісля озвався з гіркою іронією:

– Яка ідея привела нас в албанські нетра? 45 000 трупів невинних батьків і синів на шляху смерті! Якій ідеї потрібні наші муки й наша смерть? Вона вже тут на нас чатує. І ще нині нас усіх задушить крайно трусливим і жорстоким способом!

І не умремо ми навіть так званою героїською смертю, тільки погинемо тут, наче сліпі щенюки, кинені у стухлу, замерзаючу сажавку! І якщо сюди заблукають колись ситі прогульковці, то про наші кості заговорить найперше, наприклад, така дама, у котрої буде замість душі здоровий питльований книш, який її так розіпре, що вона буде похожа на ходячий тілесний бомбаст.

Ця жіноча діжа смальцю зашкварчить:

"Ті кості не роблять на мене вражіння ні як пережиття, ні як літературна тема".

Хвилину думав Добровський, потім зітхнув:

– Тяжко конати серед грому гранат, серед голоду й холоду, а ще тяжче жити серед нікчемності й хамства сучасних людей. З цієї причини я, товариші, присягаю вам: коли яким чудом застане хтось нас тут іще живими і схоче рятувати нас, то я скочу в дебри. Я не хочу назад вертати в озвірілий світ.

Знов замовк, опісля глянув на хмари й на товаришів і сказав:

– Якби я був найвищим єством, яке сплодило світ і життя, то, дивлячись на діла своїх рук і на ваші муки, я запався би зі сорому на саме дно пекла.

Маю тільки одно бажання до життя: заки засну, хотів би наситити клятий шлунок невеличкою мискою якої-небудь теплої страви... І коли б я був Шекспіром, то сказав би тепер щось, похоче на оце: – Десять царів за один український пиріг...

III

Доки їх тіло, зцілене морозом, боролось при допомозі вогню зі смертю з зимна, доти всі інші болі наче сховалися в тіні й чатували на догідну хвилину.

Та тепер, коли тіло вчасі оґрілось і слаба струя крові почала трошки правильно кружити по жилах, вони після останнього слова Добровського здригнулися.

Почули, як старий страшний гість, голод, став нагло з незвичайною силою стукати до їхньої свідомості.

Адже вони від десятиох днів не взяли нічого до уст!

Кожного, за винятком Штранцінгера й Добровського, вхопив корч шлунка, так що мусили з болю качатись по землі.

Коли перший приступ болю трошки успокоївся, вони почали вже тисячний раз наново нишпорити по карманах. Хотіли найти бодай одну порошок хліба або чогоньбудь не на втихомирення, а на хвилеве одурення убивчого почуття голоду. Всі шукали, тільки Штранцінгер сидів усе нерухомо, супокійно й байдуже, а Пшилуський дивився вперто в огонь, і з його лица пробивався вираз великого терпіння. (...)

– Я вже найшов. Їжте,– сказав Сабо й показав кількадесят тисяч корон.

Розказував, як дійшов до тих грошей, хоч вони не були цікаві на те.

– Ідемо албанським селом. Ми всі вже три дні нічого не їли. Можна купити поганого кукурудзяного хліба, але нема грошей. Приступаю до одного капітана, що мав коло себе грубі скарбові гроші. Його обов'язком було рятувати своїх бідних людей.

Він усе був ситий, все щось їв і ремигав, мов корова, та й такий вам грубий і тілистий був, що аж його розпирало. Здавалося, що він ось-ось трісне й забере нам одиноке добро, яке нам господь іще оставив: чистий воздух. Трісне й затроїть нам його, як величезна, пересичена й розтоптана блощиця.

– Пане сотнику,– кажу йому,– просимо вас слухняно, позичте нам по кілька корон, а то доведеться з голоду здохнути.

Не хотів ні чути про те.

– Здыхайте! – квікнув,– я не дам ні сотика!

Я собі міркую: "О, чекай, небоже, відпокутуєш ти мені це гірко".

В горах я підглянув догідну хвилю й вирвав йому гроші з рук. Він замахнувся й хотів ударити мене, але я собі нічого... тільки оттак... делікатно його штовхнув... Він, неборака, замість упасти собі трошки на землю і встати, вибирає вам довгий шлях і жене стрімголов у безодню... Га, га! Як моє серце раділо, коли я дивився, як він, сіромаха, собача личина, котився по стрімкій збочі! А які елегантні і граціозні вихляси й викрутаси при тім виводив! Кажу вам: із нього справжній салоновий лев... То знов скавав, як заєць або як дика коза. А квапився, що не дай боже! Видно, хотів чимскоріш пожалітись Бельзебубові на мене за мою нечемність і за брак воєнної дисципліни. Хай йому земля пером на дні пекла!

ТЬфу на нього!

Розкинув гроші по воздуху.

– Сховай гроші,– казав Добровський,– бо з тебе, небоже, великий грішник, і як у пеклі не з'єднаєш собі грішми протекції у пані Бельзебубихи, то в пекельнім огні житимеш, може, так само гірко, як тепер тут.

Кілька банкнотів упало на поли його плаща. Сабо дивився на них довго, спершу байдуже, опісля з якимось таємним зацікавленням. Нараз його очі блиснули несамовитим блиском, у якому замиготів непогамований гнів. Він кинув дикий проклин, опісля мертвецькими пальцями вхопив, якби був несповна розуму, один банкнот і оглядав його якийсь час витріщеними очима. Нагло кинув папір із блискавичною скорістю в уста й почав його роздирати зубами й зажерливо жвкати. Його очі, наче блудні, виступили йому з глибоких ям, якби самі хотіли докладно приглядатися, яким чином людина може вдати штуку їсти гроші, наче страву? Його запале, землисто-сіре лице напучнявіло, й по його рухомій набрякlostі було видно, як паперовий вузлик у його устах мандрував то сюди, то туди. Увесь вираз його

обличчя уявляв собою жахливу картину нужди, скаженості і божевілля. Під час того, як Сабо кусав і жував завзято паперові гроші, він і арчав несамовито, наче скажений пес, який даремно обгризає засохлу костомашу.

Товариші позирали на нього зі співчуттям, то знову з переляком. Тільки сліпий не знав спершу, що діється, й сидів байдуже: Добровський дивився на Саба найперше з зачудуванням, відтак якийсь час із легкою іронією. Вкінці став говорити:

– Яка з тебе дитина, Сабо. Ти береш на себе неабияке завдання: дуже оригінальним способом ти хочеш розв'язати соціальне питання. Річ ніби проста: з'їж гроші і таким чином тобі вдасться знищити капіталізм і одночасно втихомирити голод. Це не зла думка...

– Не глузуй! – скреготав зубами Сабо. – Несамовиту лють і радість чую при роздиранні цих онуч. Мені здається, що я нищу, мордую всю ту світову зволоч, всю грошеву й к-ську господарку, через яку ми тут мусимо так нужденно здихати!

При тих словах кусав іще більше заїдло грошевий вузлик і здавалося, начеб якраз тепер він проковтнув одну його частину.

– Що за чудо, – кепкував Добровський далі. – З тебе став нагло великий ідеаліст! Однак ти своїм ідеалізмом придбаєш собі тільки біль шлунка. Ти не зміниш нашого нужденного світу. Отже, будь розумний і перше: дбай, як кожний статочний горожанин, про своє здоров'я; друге: щади гроші, бо уста – це дуже лиха щадниця. А як яким чудом вирвешся з нашої безодні живцем, то поміркуй, скільки можливостей життєвої насолоди ти будеш мати як капіталіст.

За гроші буде юрба качатися перед тобою в поросі й болоті; грішми відбереш людині честь і життя; за гроші станеш Гібралтаром лицарськості й честі, хоч би ти був і найбруднішим плюгавцем; за гроші держава зробить тебе ексцеленцією. Невже це не гарно звучить: ексцеленція, Сабо! Та найкраще, найсолодше, ба короною творіння буде оце: за гроші найкращі, найбільш чудові жінчини, мужатки, дівчата, молоді, католицькі, православні, протестантські, орієнтальні – всі будуть вішатись тобі на шию.

З роздертими шматками грошей в устах, із широко витріщеними очима, кричав Сабо, як навіжений:

– Виріжу, вимордую всі ті дурнуваті ексцеленції, всіх тих дипломатів, воєнних горлаїв, грошопасів, які напиваються, як опирі кров'ю здитинілої людськості!

При тім Сабо випльовував шматки, і здавалося, начеб він тепер трохи втихомирився.

(...) З жахом позирали товариші на нього, й навіть сам Добровський, який мав охоту кепкувати, мовчав.

Сабо вхопив свіжий банкнот і кричав далі:

– По твоїм запаху сейчас пізнаю, хто ти такий. Значить, представлення зайве. Ти, к. к. воєнний доставець, ти, гієно, ти, що з воєнного горя, з крові, з трупів, нужди селян і робітників, з болю вдів і сиріт згоропашив собі мільйонний маєточок. Я повинен тебе роздерти своїми зубами; на жаль, я не можу устроїти тебе в мої уста, бо ти мені занадто смердиш...

Після тих слів зім'яв банкнот у маленький вузлик, обернувся й кинув його в дебри.

Тримаючи перед собою нову тисячкоронівку, Сабо говорив:

– Ви, всечесніший пане Черевайку й достойнику, належите до тих, які з очима, все зверненими до неба, просто підтюпцем у пекло чимчикують... Ви з проповідниці загрівали людей до різні брата. Що мені з вами почати, високопреподобний отче? З вами треба поводитися набожно, як слід такому православному католикові, як я.

Сабо завернув очі і глянув з великою набожністю на чорне небо.

Опісля взяв обережно банкнот кінцями пальців лівої руки, а правою рукою давав паперові кулаком удар за ударом, доки папір не розлетівся і всі кусники не впали на землю.

Обома руками взяв тепер Сабо новий банкнот і бурмотів:

– Чую якусь горяч у пальцях... Хе, хе... навинулася мені між пальці – баба... Pardon, madame... Війна зробила мене дикуном... із цієї причини я буду в вашім товаристві поводитися, може, трошки непристойно.... а може, навіть дуже грубо... Як вам на ім'я? Ви мовчите засоромлені, так якби з вас була чотирнадцятилітня дівчина... Ні, ні, тільки без облуди... Коли ваш муж серед бурі і громів, серед морозу і снігу лежав в огні гранат і в обличчі смерті тільки про вас думав, ви не мали сорому ваше подружнє ложе гріти разом із якимось лайдаком. Жіноча честь, діти, матерні гордощі – все те було безсильне супроти ваших інстинктів повії, ви, madame, ти, бруде, ти, суко...

Сабо приклав банкнот до носа, висякався, опісля відкинув його з погордою, далеко від себе, плюнув за ним і крикнув:

– Бруд до бруду!

Новий банкнот представлявся устами Саба ось як:

– Я... я... його... го... го... Ве... Величність... королівський полководець...

А, найпідданіший, найпокірніший слуга Вашої Величності... Це ви – символ оцього хліва, що ним є сучасний державний і соціальний лад. Вас треба живцем спалити.

– Дай спокій королівському Величеству, – кпив Добровський, – воно майже таке бідне, як ми всі тут. Хай його Величество зволить вселаскавіше так, як ми, гинути з голоду й морозу...

З тими словами Добровський перехопив банкнот, який уже летів в огонь і тримав його у своїй руці.

– Кинь його сейчас у вогонь, – кричав Сабо, – а то я буду мусив думати, що й ти належиш до цієї чесної компанії...

– Ти дуже помиляєшся, – сміявся Добровський і кинув гроші в дебри.

Сабо зібрав розсіяні гроші й кинув їх у вогонь.

Хвилину сидів мовчки, й було видно, що чорні думи зовсім насіли його. Нараз підняв стару, зім'яту, напівроздрту однокоронівку, що одинока зі всіх грошей осталась, дивився довго на неї і вкінці сказав з великим жалем і болем:

– Ти, безцінний, нужденний шматку паперу! Ти – це бідний, нужденний пес Сабо. Ти, Сабо, злий і глупий, з тебе негідний, безчесний обірванець, не ліпший від тих, яких ти засудив на смерть. З тої причини мусиш також кинути смертний присуд і на себе самого.

При тих словах Саба промінь найглибшого співчуття мигнув у серцях товаришів.

Несподівано всі затривожились, бо Сабо зірвався й побіг над безодню, щоб, мабуть, кинутись у глибину. Але Добровський скочив за ним і вхопив його за руку.

Хвилю боролись оба зі собою.

– Пустити мене, – кричав Сабо, – пустити мене! Я хочу бути справедливий також із самим собою!

З великим трудом удалося вкінці товаришам успокоїти Саба й посадити його на його місце коло вогню.

(...) Як дивно великий, таємний, могутній дух, який високо піднявся понад усі блуди людства, понад увесь гнів богів, дух, який усе тямить, усе розуміє і все прощає, так сказав сліпий товариш:

– Люди не є злі... не є добрі. Люди тільки нещасливі і – щасливі.

Потрясені тими словами до самого дна душі, дивились нещасливі люди на свого найнещасливішого товариша, й по запалих, зимних обличчях покотилися великі, важкі, гарячі сльози. (...)

Коли вкінці всі успокоїлися, сказав Добровський м'яким голосом:

– Товариші! Тепер ми вже не маємо грошей і також не потребуємо грошей. Тепер ми стали справжніми людьми.

Потрясаюча картина болю, яку показала душа Саба, схвильована чимраз більше власною уявою і пристрастю, перенесла всіх назад у світ, у якому вони жили колись і який був тепер для них так далекий, недосяжний, утрачений.

Все минуле їх життя на світі, всі його радощі і вся принада пройшли перед очима їхньої душі.

Після дикого оголошення прийшла сонливість, задума, мрії.

Знову вони сиділи довго мовчки, доки голод не приневолив їх шукати наново за одробинками хліба.

(...) Очі Саба блиснули дивно диким огнем. Він дивився на товаришів довгим, задуманим, питаючим поглядом.

Нараз він запитав Ніколича:

– Чи хочеш дійсно жити?

– Хочу.

– Чи всі хочете жити?

– Всі.

Ніколич кинув оком на Штранцінгер а й питав шепотом Добровського:

– Чи сліпий також хоче жити?

– Запитай радше, чи сліпий живе?..– відповів потихо Добровський.– Його дух не живе вже тут. Він ширяє вже далеко від нас... поза межами болю.

– Я не хочу жити,– сказав придушеним, понурим голосом Пшилуський.

Глянули на нього із зачудуванням:

– Чому?

Відповів лиш:

– Не питайте.– І знов заслонила свою душу глибокою мовчанкою.

– Чи хочете жити за всяку ціну? – спитав Сабо.

– За всяку ціну.

– Але як? – звучало невимовлене питання.

– Як так, то маємо спосіб... гляньте он там! – сказав Сабо й показав рукою на когось.

Очі ішли за пальцями Саба й зупинилися – на трупі Боянія.

Громом ударила в їх мозок якась думка.

Що він думає?

Невже ж мав би труп спасати їм життя?..

Невже ж тіло товариша мало б їм служити за поживу?..

Це страшенне!

Це нечуване!

Найтайніші глибини душі заворушилися проти цієї думки. (...)

Їм стало ясно, що, хочачи врятувати життя, мусять їсти тіло свого товариша.

(...) Добровський закінчив тут свої думки словами:

– Наше теперішнє страшенне положення – це залізна, невблаганна логіка і плід злочину нашої душі.

І нема в цій логіці ні чутливості, ні краси...

Але коли ти, Ніколичу, хочеш умерти сентиментально-естетичною смертю, то на те нема ради.

– О ні, я не хочу вмирати. Мої родичі, моя...

– А, видиш! Ходи ж і поможи принести трупа до вогню,– закликав його Сабо.

– Боже, цього я ніколи не зроблю.

Тут Сабо глузував:

– Значить, ти хочеш їсти заморожене м'ясо... Це не зле. Це по модерних гігієнічних приписах...

– Ах, ти говориш, як сатана, – затремтів Ніколич.

Добровський відповів:

– Ну не хочете ви йти по трупа, то й я не піду.

Сабо пішов сам.

Стало лячно дивитись на те, що робитиме Сабо.

Відвернули очі від трупа товариша.

Ні одним словом я не брав участі в цій розмові, бо незвичайна, дивовижна жадливість думки Саба розтрощила до дна все моє єство.

Ціле моє тіло починає тремтіти, і здається мені, що мушу в найближчій хвилині впасти й не устану вже більше.

Ще слабша, ще нужденніша моя душа.

Здається, моя свідомість починає хвилями притемнюватися. Якась червоно-темна мряка заступає мені на хвилину очі й думки.

Все моє єство обертається в нічо.

Щось гострим ножем уверчується в мою свідомість.

Я чую, що думаю... чую біль... на щось тривожно чекаю...

Я живу...

Дивлюся через огонь у понуру даль.

На сто кроків від огню видніє увесь білий, снігом покритий корч, якого дивна подоба вражає глибоко мою уяву.

Цей корч із двома круглими вершками, з котрих горішній і більший нахилений над долішнім, нагадує мені жіночу постать, яка пригортає дитину до грудей.

Я не можу відірвати очей від цієї картини й уявляю собі долю матері з дитиною серед ледової пустині.

Як старанно вона оповила свою дитину...

Як ніжно тулить її до своєї теплої матерньої груді!

Як сумно вона похилила голову!

А може... може, це – не корч?..

Може, це, дійсно, мати з дитиною?..

Ні, це корч...

Але ж яким чином може корч бути так схожий на матір із дитиною?

Нараз червона мряка огортає мене і все щезає...

Відчиняю очі й бачу перед собою спокійне, зледеніле чорне небо.

Нічого більше.

Чую голоси: "Устань"?

Мої товариші підносять мене й підтримують.

Їхні руки віддаляються від мене, й я знову сам сиджу та дивлюся перед себе.

Ні... це корч... не корч...

Так, так... це мати з дитиною...

Небо й земля забули її так само, як нас...

І гине вона ще страшнішою смертю від нашої, бо мусить дивитися безпомічно, без ради й поради на конання своєї дитини...

Здається мені: вона побачила нас...

Чому ж вона стоїть непорушно?

Ні, вона, здається, хоче ворухнутись, але не має вже сили...

Вона з дитиною замерзає...

Може, вона слабим, завмираючим голосом прохає рятунку від нас...

Цить!.. Слухай!..

Здається, я чую якесь тихе ридання і хлипання...

Крик жаху розвіяв мої думи.

Сабо прийшов і приніс кавалок тіла з трупа товариша.  
Поклав його коло вогню й обтирав полою свого подертого плаща кров на руках.  
Сів і впер очі в огонь та сидів, наче скам'янілий.  
Нараз щось потрясло ним, як землетрус гранітною скалою.  
Поклав праву руку на очі і став їх обтирати брудним рукавом.  
Добровський заскреготав зубами, зареготався глумливо і крикнув з якоюсь жахливою іронією, що зморозила стриж у костях:  
– Не журіться, товариші!  
Тепер собі людське м'ясо припечемо і з'їмо, сили наберемося і назустріч сонцю золотому підемо. Ха, ха, ха, ха!  
Ніколич устроїв палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від огню і злебедів тремтячим голосом:  
– Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!  
Очима мар дивилися, як із-перед них щезала страшна пожива.  
Згодом вони стали відчувати вчинок Ніколича, як освободження з якогось несамовито важкого гніту.  
У їхнє глибоке мовчання вступила якась дивно святочна хвиля, наче промінь світла прошиб темні метри душі; як усе діється, коли дух перемиг тіло.  
Байдуже, чи ця перемога була овочем пересуду й забобону, чи ні.  
Може, вона не була доцільна, може, була непотрібна.  
Але вони чули, що була свята, божеська, бо дух людей, що вмирили з голоду, мав силу кинути в жертву й саме життя, щоби покопати, здушити і вбити божевільну пристрасть тіла.  
Однак перемога духа коштувала дорого.  
На їх тілесну силу, вичерпану до краю тяжкими муками, впав тепер останній удар.  
Тільки з крайньою напругою всіх останніх сил вони ще успіли держатися сидячи.  
Хоч і як білий сніг їх манив покластися на нього, то проте остання життєва іскра здержувала їх від лежання, бо це була би смерть...  
(...) Хтось нараз тихесенько зітхнув.  
Хто це?  
Сліпий товариш.  
Давно ніхто не чув його зітхання.  
Здається, що з його грудей продерся не його власний стогін, а тихий біль розпачу якогось ясного духа, що скований і кинений у вічну темряву безсильно ридає над давніми і свіжими хрестами й могилами людства.  
І плаче над могилами, що вже ждуть на когось...  
Де ті могили?  
Чи під тихою церковцею, що сховалася в вінку старих лип серед буйного поля?  
Чи над синім морем на чужині?  
Чи, може, у хмарах, снігах, ледах... тут?..  
Сліпий брате, любий, бідний, що тобі?  
Висохлими пальцями обшукував замерзлий сніг довкола себе.  
Шукав своїх очей – своєї скрипки.  
Найшов її, і, здається, його обличчя проясніло.  
Чи це чудо – чи смерть?  
Його замучена душа наче вийшла крізь дві темні ями, звідки колись його очі дивились, і поклатася на струни.  
Спершу руки сліпого тремтіли й закостенілі пальці не хотіли слухати голосу душі.  
І замерзла скрипка хотіла все мовчати, як її власник.

І перші її звуки були уривані, захриплі, порожні, начеб вона сердилася за те, що їй не дають супокою.

Але згодом душа Штранцінгера перемогла всю німеч рук, весь опір скрипки.

І у тьму їхніх душ, і в мертву пустоту замогильну полинула пісня сліпої людини, як сон, що вже ніколи не присниться; як тепла кров, марно пролита; як мандрівка від колиски дитини через сонячні хвилі, через бурю життя людських тіней у незнану, темну вічність; як холодна смерть.

І на крилах пісні душі полетіли повертати гори й завертати весну і щастя, що вже не вернеться ніколи.

Здавалося, що скрипка сліпого співала пісню вічності і пісня прощалася з життям і словами промовляла та ридала:

У безкраїм темнім царстві

Зачарованої тиші

Дух таємний гомін чує:

Море вічності пливе. (...)

Пісня втихла.

Наче скам'янілий подих смерті, так застигли людські тіні.

Їхні душі не вернули ще з далекої мандрівки в замогильну безконечність.

Вони блукали по бездорожних, сонних пустирях і тужили, і плакали за втраченим життям.

Та ніхто не чув голосу їхнього болю.

Тоді, як із шістьох краплинок води стає одна краплина, так шість душ ізлилося в одну душу.

І була ця одна душа марніша від наймарнішої пилінки, котрою буря гонить безвістями.

І стала ця пилінка-душа велика, мов світ, бо сховала в собі біль усього світу.

І могутніша від богів, бо боги не знають терпіння. (...)

Здається, що вони вже навіки сидітимуть довкола вогню:

Німі, зачаровані, закляті, омертвілі.

Вмерли люди, земля, небо, боги.

І вмерла душа людей, і душа безкраїх просторів.

І час ліг на хмарах сонної безконечності і спить.

Здається, навіть смерть умерла.

Море вічності стануло.

Вічність спить.

Людський біль не спить.

Сліпий товариш прокинувся.

Підняв обі сині руки, затиснув пальці й поклав їх на свої сині уста.

Йому зимно.

Я взяв його руки у свої долоні й хотів ogrіти їх.

Але мої долоні були зимні.

Я притулив його руки до своїх уст і до лица.

Але й мої уста й лице були зимні.

Тоді я силкувався війнути теплим подихом із моїх грудей на його руки й дати йому частину моєї душі.

Але я не чув ні свого теплого подиху, ні своєї душі.

Не чув нічого.

І тоді щось, поховане в темних нетрах, де колись була моя душа, вийшло на світло.

І якась моя остання, велика, гаряча, ще не виплакана сльоза впала нагло на його висохлу синю руку.

Я скоро й непомітно обтер її й наблизив обі його руки до вогню.



Здається, сліпий товариш почув, що щось тепле й вогке впало йому на руку.

Його сліпі очі довго дивилися на мене, і здавалося мені, що промінь світла впав на його обличчя.

Чого він так довго дивиться на мене?

Дивиться й мовчить.

Нараз він узяв мою руку у свою, стиснув її, нахилився до мене й голосом, як таємний гомін крил позасвітнього вістуна, як ніжно-мрійно радісне зітхання дитини у сні на досвітку – шепнув:

– Є сонце в житті.

Всі товариші глянули з зачудуванням, подивом і з пошаною на сліпого товариша.

Здається, що їхні німі погляди так і говорили до нього:

– Твоя душа, замучена таким страшним болем, як ніхто другий на світі, бачить сонце...

Твої очі, що видітимуть усе тільки чорну ніч перед собою, бачать сонце.

І їхній сліпий товариш, цей німий, у болю скам'янілий живий образ нужденності буття, перестав у цьому менті бути для них наймарнішою пилінкою між ними, найнужденнішим, долею розтоптаним хробаком.

Вони чули, що з темних ям його очей пливе щось таємне, могутнє.

Щось ясніше світла, дужче сліпої сили божевільних стихій, святіше всіх богів.

Якась невмируща сила людської душі.

Якийсь могутній дух людини, що крізь нужденність сьогоднішньої хвилі, крізь роки крові, крізь хрести на цвинтарях, крізь сонні простори позагробні, крізь темряву безконечних засвітів бачить сонце майбутніх поколінь...

І людина, що в ній царить цей дивний, ясний і могутній дух, буде, вмираючи, радіти тому сонцю, що зійде колись...

І здавалося їм, що їхній сліпий товариш не чує тепер ні голоду, ні холоду, ні болю, ні туги... ні бажання розмовляти, бо його душа живе вже в цьому новому світі сонця, який його сліпі очі бачать, а якого вони, видючі, не видять, не чують...

Довго вони дивилися на нього мовчки з німою пошаною.

Нараз Добровський глянув на кожного товариша, опісля показав очима на сліпого й шепнув:

– Він щасливіший від нас...

І п'ять долею розтоптаних нуждарів дивилися у святому тремтінні на щастя свого сліпого товариша з заздощами...

IV

(...) Нагло об їхні вуха вдарив притишений, глухий, хрипкий голос:

– Чуєте голос? – шепче Ніколич, і нагло бліді останки життя в його обличчі мертвіють. Тільки в очах мерехтить іскра заблуканого вогню.

І тремтячим, зломаним, таємним голосом Ніколич не то співає, не то повторює пісню, яка причулася йому...

Після останнього слова пісні підніс очі до чорних хмар і здригнувся.

Глянув на всіх і голосом, повним жаху, лебедів:

– Товариші, моя мати правду сказала... Чуєте?... Над нами круки кричать...

Вони сидять, як мертві, і слухають, як понурий голос гострими, хижими дзьобами клює їм мозок.

Довгу мовчанку перебиває Сабо голосом, у котрому чути конання сили і свідомості:

– Батько... кличе... батько кличе...

Прочі тіні силкуються теж почути щось любе, давне...

Даремно.

Даремно я напружую слух, щоби почути слово, стогін, плач, ридання цієї матері з дитиною, що станула серед снігів і стоїть недалеко перед нами...

Чому вона стоїть там?..

Чому не плаче?..

Чому не прийде до нас?..

І її дитина не плаче...

Чому її дитина не плаче?..

Це було б чудо, якби тут людина не плакала...

Як же ж це можливо?

Тут коло нас маленька дитина – і вона не плаче?..

Беру Добровського за руку й питаю його:

– Скажи мені: "Чому ця дитина не плаче?"

– Де дитина?.. Чия дитина?.. – шепче він.

– Цієї матері... вона стоїть перед нами...

– Успокойся, товаришу. Це тобі так тільки здається...

Перед нами не стоїть мати з дитиною...

Перед нами немає нікого...

Тут до нас ніхто не прийде: ні дитина, ні жінка, ні батько, ні мати...

Я повторюю раз у раз останнє слово:

– Мати... мати...

І нараз душу всіх запалює бажання схилити голову на груди матері й почути на своєму волоссі пестощі її ніжної руки.

Тяжке пекло всіх терпінь зробило їх слабими, безпомічними, маленькими дітьми.

Вони самітні, всіми покинені, забуті богом і людьми.

Люди дали їм замість ніжності прокльони, замість серця гарматні кулі, замість родинного щастя кайдани неволі.

Природа кинула їх у холодні нетрі, звідкіля вороття немає.

(...) І замучена душа тратить владу над тілом.

Уста самі мимоволі відчиняються, і з горла пливе довгий, протяжний, безперестанний, жакливий звук:

– А-а-а-а-а-а. (...)

З кряканням гайвороння, з ревом громів і з зойкотом вихру змішався нараз якийсь несамовитий регіт.

Що це?

– Пшилуський, що тобі?

– Ха-ха-ха-ха!

Як я радію, що смерть іде!

– Ха-ха-ха-ха-ха!

Замок, і було видно, як добував якийсь тяжкий камінь зі своєї душі.

– Товариші! Мені без упину страшенно змора ссе мозок... п'є мені кров.

Хочу висповідатися перед вами... легше умру.

Воєнне пекло все обернуло в руїну: високі змагання духа... людське достоїнство... честь... Людина стала звірем людині!..

Одначе я думав:

"Як верну по війні живий... буде найбільше щастя на світі... життя з любою дружиною... з дітьми".

Цілий рік я не бачив своєї жінки.

Я тужив за нею... любив її безмежно... шалено...

Дістав відпустку... приїхав до своєї дружини... до своїх дітей.

Через кілька днів... мій син... мале невинне ангелятко... щебече мені про все... що бачив... каже:

"Тату, до нас приходив один пан. Я дуже не люблю того пана, бо він цілував маму, і я дуже плакав, відпихав його від мами й казав: "То моя мама". А той пан сміявся й далі цілував маму й казав мені: "То моя мама".

(...) Нараз його очі дико заіскрилися, велике більмо їх заступило й він крикнув:

– Пекло!..

Вона цілується з коханцем...!

О, боже!

Мої діти плачуть...

Мої діти відпихають коханця від матері!..

Товариші!

Де кріс?

Сейчас застрілю її як...

Ухопив кріс, змірив і стрілив.

Довго гори гомоніли гомоном сумним, понурим.

Гайвороння зірвалося з трупа Боянія і злетіло з тривожним кряканням угору.

– Ха-ха-ха-ха!

Тепер моя жінка не цілується вже більше з любасами...

Її тіло застигає тепер отак само, як моє.

Ха-ха-ха-ха!

Замовк, узяв голову в руки і впер очі в огонь. З його очей стали канути сльози.

– Діти, діти,– говорив Добровський.– Ви хочете з розуму зійти.

Пшилуський, не вдавайся в тугу за тим, що вже не вернеться ніколи.

Потішся тим, що ти не перший і не останній.

І мене не минув подібний біль.

Але я не плачу. Пощо? Лиха жінка не достойна сліз і розпуки мужчини.

З його грудей мимоволі продерся тихий стогін.

Але він миттю придушив його.

Наче соромно стало йому із-за цієї хвилиної слабості.

Він засміявся голосно і глумливо та сказав до Пшилуського:

– Але з тебе неабиякий стрілець, коли тобі вдалося застрілити ворога на віддалі двох тисяч кілометрів.

Та проте прийми мою раду:

Коли з цього болота, з якого нас усіх зліпив сліпий припадок, ти знов народишся на світ, знов зійдеш із розуму і знов оженишся, то для більшої певності стріляй на свою жінку з ближчої дистанції.

Одначе Пшилуський не чув тих слів.

Він думав тепер тільки про свої діти.

Притискав обі сині руки судорожно до чола й шептав:

– Дітоньки мої!

Чому я вас не бачу?

Чому не прийдете до свого батька?

Ангели, сирітки мої!

Хто вас увечері спати покладе?

Хто вам уранці кучерики розчеше?

Грім ударив і заглушив його останні слова.

Незабаром його тіло почало поволі холонути.

А на його обличчі застигали також два ясні струмочки... (...)

– Огонь гасне,– шепнув хтось наче у глибокому сні непевним, сонним, утомленим голосом.

Огонь уже слабо блимав.

І Пшилуський дивився на нього, але вже його не бачив.

Його душа вже вибиралася на шлях нового, незбагнутого тепла й сонця. (...)

Нагло роздався якийсь дивний, жахливий стогін.  
 Це скрипка Штранцінгера конає...  
 Він держить її над огнем, а сам тремтить... тремтить...  
 Чотири ножі хтось їм устромляє в серце...  
 Чотири струни одна за одною тріскають...  
 У конанні скрипки чути голосіння людського розпачу.  
 Щезли вогняні язика і знов огонь слабо тліє...  
 Немає вже скрипки й немає вже спокою сліпому товаришеві.  
 Здається, тремтіння не покине вже його аж до кінця... (...)

(...) Ніколич позирає на мерця, праворуч якого сидить ізбоку, й нагло його серце холоне. Якась дивна думка угризається в його ослаблену свідомість і безперестанно переслідує й мучить його. Положення мерця видається йому непонятним, страшеним, жахливим. Наглий переляк огортає його: він відсувається від мерця далі направо й тулиться чимраз кріпше до Саба. Він тремтить, як дитина, покинута на цвинтарі. Безупинно впирає в мертвого свої великі, затривожені очі й шепче більше до себе самого, ніж до других:

– Він умер... він сидить... Чому він сидить?..  
 Звертається очима до Саба, тисне судорожно його руки й питає його:  
 – Сабо... скажи... чому він сидить?..  
 – Не бійся... з тебе жовнір, – відповідає Сабо глухо.  
 Наступає коротка мовчанка, під час якої Ніколич не може найти спокою.  
 Несамовитим голосом-шепотом, начеб нагло його поклати в труну й забили кріпко віко над ним, він лепече:

– Я бачив багато мерців... Я не бачив сидячого мерця...  
 Звертається до Добровського й питає його благаючим голосом:  
 – Друже... скажи... чому він сидить?  
 – Успокойся, товаришу, успокойся, – розраджує його Добровський.  
 Глибоке мовчання, перериване тільки ревом бурі.  
 Нараз нагальне тремтіння проймає його тіло.  
 Він дивиться через огонь на того, що вже не тремтить, і ледве чутним голосом шепоче:

– Бояні вмер... Пшилуський умер... Штранцінгер?... Невже він?... Сліпий брате?  
 Промов слово...  
 Сліпий мовчить.  
 Ніколич глядить у далеку похмуру даль і здається, що його очі шукають когось.  
 Дивиться тепер на товаришів і шепче:

– Чуєте? Хтось плаче... Я чую... хтось плаче... Він далеко від нас... стоїть на зеленій мураві... в ясному сяйві... він видить нас... він плаче...  
 Мовчки прислухаються, як хтось плаче.  
 (...) Всі мерці сидять, та проте рухаються... з місця на місце...  
 Я божевільний.  
 Ні... це сон... Такий сон сниться тільки мерцям..  
 Ні... мерцям не сниться нічо... Мерці лежать супокійно...  
 Я живий...  
 Тисячі ледяних голок устромилися мені в саме серце і в мозок... і колять мене, колять, колять, колять... я бачу мерців... мерці танцюють...  
 Я божевільний... (...)

(...) При моєму останньому слові чую голос:  
 – Ти живеш... мій друже...  
 Це Добровський.  
 З жахом дивлюся на нього.  
 Він бере мене за руку, показує товаришів і каже:

– Всі живуть... Тільки Пшилуський умер...  
Жахлива мандрівка мерців кінчається, і я стаю пізнавати кожного товариша.  
Всі вони закутані в біле, тонке покривало зі снігу.  
Тіло сліпого товариша тремтить серед безупинних дощів...  
Він не вмер...  
Очі Ніколича заплющені...  
Він теж тремтить.  
Він живе... (...)

Все з заплющеними очима починає Ніколич говорити, наче у сні:

– Я хочу жити...

(...) Штранцінгер... покажи нам сонце!..

В цьому менті дуже близько вдарив грім, і в його грохоті губляться дальші слова Ніколича.

Сабо затискає кулаки, глядить із диким глумом за блискавицею, піднімає кулаки догори й голосом, переповненим гнівом і обуренням, із очима, зверненими вгору й розпаленими шаленою люттю кричить:

– Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.. жорстокий трусе! Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгоропашив для своєї радості!.. Наймізерніший черв, Сабо, з презирством до тебе кричить: "Грими і вдар!... Грими і вдар!.." (...)

При грохоті нового грому Ніколич одчинив очі.

Затремтів іще більше і, дзвонячи безупинно зубами, белькотав:

– Зимно... зимно... зимно...

Добровський, котрий почав уже чимраз більше байдужіти на все, став при останніх словах Ніколича дивитися кругом себе і сказав нараз:

– Бачите? Онде на сто кроків гарний корч. Огонь буде. Ходім!

Коли я почув ці слова Добровського, якесь могутнє і страшенне почуття потрясло цілим моїм єством. (...)

∨

Сон чи ява?..

Мов крізь імлу ввижається мені: лід... якісь зимні руки... вода... я в воді...

Це сон... (...)

Чую рідне слово:

– Друже... химерний козарлюга... поважився... купіль... голий... зимно... пізнаєш мене? (...)

Українське слово поволі приводить мене щораз більше до притомності.

Пізнаю свого товариша неволі Василя Романишина. (...)

Він розказує:

– Знаєш: я впав хворий позаду.

На щастя, їхали на конях сербські лікарі з полоненими австрійськими лікарями й посадили мене на коня.

Край дороги бачимо шестеро людських тіней, які сидять похилені довкола огнища й напівприсипані снігом.

Зі зловіщим почуттям я приблизився до них і пізнав тебе.

Зліз із коня, подивився ближче і зі страху мало не впав.

На щастя, твоє серце якимось невияснимим чудом іще билосся.

Сейчас я закликав усіх лікарів, і ми відтирали тебе снігом і рятували різними ліками, та все-таки ти далі був непритомний.

Ми зважилися на крайню спробу врятувати тебе і привезли тебе до того потоку.

Тепер іще тільки трошки витримай у воді і, богу дякувати, будеш здоров. (...)

– Де мої товариші? (...)

Остались на горі й сидять довкола огнища.

- Огонь горить?
- Ні, погас. (...)
- Вони мертві?
- Не думай тепер про них...

Важке мовчання. (...)

- Де вони... обоє?..

- Вони живуть і ждуть тебе.

Довге мовчання. (...)

Нараз із моїх очей продерлися дві великі, важкі сльози, гарячі, наче кров.

І покотились по знуждованім обличчі, мов два камені по висохлій, бурєю битій, громами розритій землі. (...)

І тихо щезли під льодом.

# ПІД ЧУЖИМ НЕБОМ



## ЄВГЕН МАЛАНЮК (1 лютого 1897 – 16 лютого 1968)

Маланюкова поезія залишиться... доказом суворої сили українського слова, його здатності бути не лише мелодійним, ніжним, барвистим, гнучким, вигадливим, – а й безжально-точним, пружним, лапідарним, його здатності бути згустком волі й думки, що концентруються в пекуче почуття.

Іван Дзюба

### УРИВОК З ПОЕМИ

*Je suis un fils de cette race...  
E. Verhaeren*

Внук кремезного чумака,  
Січовика блідий правправнук,  
Я закохавсь в гучних віках,  
Я волю полюбив державну.  
І крізь папери, крізь перо,  
Крізь дні буденні – богоданно  
Рокоче запорозька кров  
Міцних поплічників Богдана –  
Тих отаманів курінних,  
Що під гармати революцій  
Уміли кинуть п'яний сміх  
В скривавлене обличчя – муці.  
Чия залізна голова  
І з-під катівської сокири  
Жбурляла в чернь такі слова,  
Що їй мороз ішов за шкіру.  
Хто в дикий вихор гопака  
Втіляв життя назустріч степу,  
Й чия упевнена рука  
Зміцняла сивого Мазепу.  
Коли ж в батуринському огні  
Держава рухнула, тоді-то  
Вони взяли свячений ніж,  
Залізняка майбутні діти!  
Хай згинуло, хай загуло –  
Вони лишилися, як криця!  
І жадний примус, жадне зло  
Їх не примусило скориться  
Херсонські прерії – мов Січ,  
А кобзарем – херсонський вітер,

І рідним був одразу клич:  
– Вставайте! Кайдани порвіте!  
Бо ж там тече козацький Буг  
Й – не раз червоная – Синюха,  
А я там весен вербний пух  
І дух землі – з дитинства нюхав.  
Як не калічила Москва,  
Не спокушав її розгон той –  
Та враз підвівсь, і запалав,  
І з серця кров'ю крикнув Гонта.  
... Даремно, вороже, радій –  
Не паралітик і не лірник  
Народ мій – в гураган подій  
Жбурне тобою ще, невірний!  
Ще засилатимеш, на жаль,  
До Києва послів московських –  
І по паркету наших заль  
Ступати лаптю буде сковзько.

\*\*\*

### **НАПИС НА КНИЗІ ВІРШІВ...**

Напис на книзі віршів  
Напружений, незломно-гордий,  
Залізних імератор строф –  
Веду ці вірші, як когорти,  
В обличчя творчих катастроф.

Позаду – збурений Батурин  
В похмурих загравах облуд, –  
Вони ж металом – morituri –  
Сурмлять майбутньому салют,

Важкі та мускулясті стопи  
Пруживий одбивають ямб –  
Це дійсности а не утопій  
Звучить громовий дифірамб.

Ось – блиском – булаву гранчасту  
Скеровую лише вперед:  
Це ще не лет, але вже наступ,  
Та він завісу роздере.

Шматками розпадеться морок,  
І ти, нащадче мій, збагнеш,  
Як крізь тисячолітній порох  
Розгорнеться простір без меж.

Збагнеш оце, чим серце билось,  
Яких цей зір нагледів мет,  
Чому стилетом був мій стилос  
І стилосом бував стилет.





## **ІВАН БАГРЯНИЙ** **(02 жовтня 1906 – 25 серпня 1963)**

Багрянний – людина, чиє життя і творчість – одне уперте й героїчне, велике НІ: ні – русифікації, ні – цензурі, ні – безправ'ю, ні – не людяності, і тисячі менших ні, пронесені й стверджені крізь тортури й фронти, крізь подвиг праці й працю подвигу.

Юрій Шерех (Шевельов)

### **ТИГРОЛОВИ** (Скорочено)

#### **ЧАСТИНА ПЕРША** **РОЗДІЛ ПЕРШИЙ** **ДРАКОН**

Дихаючи полум'ям і димом, дракон летів на схід. У вагонах-коробках він віз тисячі людей на каторгу. Інколи спецешелон зупинявся, і тоді сам начальник поїзда біг і перевіряв, чи на місці арештований Григорій Многогрішний. Коли приїхали на місце, до океану, виявилось, що арештант утік, і сотні вигнанців з вітчизни пораділи за свого мужнього товариша. Цим же шляхом їхав блискучий і комфортабельний «Тихоокеанський експрес нумер один», везучи привілейованих пасажирів, шукачів пригод, у казковий край, ельдорадо. Адже там водилися уссурійські тигри, чарівний корінь женьшеню, котрих описав Арсен'єв у знаменитому творі «Дерсу Узала». Цим поїздом їхав майор Медвин, зверхньо поглядаючи на пасажирів, які, на його думку, рано чи пізно опиняться в нього «під слідством». Йому повідомляють, що втік засуджений на 25 років авіатор Многогрішний, котрого майор допитував і мучив два роки, а все-таки не міг зломити, тому й ненавидів.

А перед утікачем була безмежна тайга. Він біг нею до знесилення, знаходив корінці та ягідки, щоб підкріпитися. Тут не було видно ніяких ознак людського життя.

#### **РОЗДІЛ ТРЕТІЙ** **НАВЗАВОДИ ІЗ СМЕРТЮ**

(...) Змучений мандрівник сів на дрібне каміння і простяг ноги у воду. Потім ліг горілиць. Було приємно, аж здавалося, що ноги п'ють воду жадібно і вона поступає по жилах вище, вище, і заспокоює, і втихомирює біль у м'язах та суглобах. А як ноги напились, тоді повернувся навпаки, – ліг лицем до води і вмочив спрагли губи. Вода квакала в горлянці, вливалась струменем, сповнила душу вщерть. Потім проповз аж до половини в воду і занурив голову, плечі і груди. Виліз і знову ліг горілиць.

Дивився в прозоре і до болю синє небо. Потім заплющив очі й задрімав. Сонце пекло немилосердно... Аж враз схопився і сів нагло. Очі йому були широко витріщені й безтямні:

– На ем?! Многогрішний!.. Я зараз... Я одягаюсь...

Йому приверзлось... Будь воно тричі прокляте!.. Його беруть на допит. «Я зараз...»

Та до свідомості дійшов плюскіт води та шум порогів, і привид зник.

– Ху-у! Погано, брат. Кепські твої діла, Робінзоне!

Почав зводитись. І враз очі упали на щось межи камінням. Боже мій! Скwapно простяг руку і вхопив дивну знахідку. Ніж! Мисливський ніж. Власне, піхви, з яких стирчало іржаве руків'я ножа. Піхви напівзіт- лілі, і руків'я аж позеленіло, але, Боже мій! Це ж, може, рятунок.

Проте видобути ножа було не легко. Не піддавався і сидів у піхвах, мов приріс. Потер руків'я об пісок, обмив, потер полою, – руків'я засяло мідяними, олив'яними та косяними кільцями, що були наг- наті одне на одного. Добре. Далі взявся до піхов. Злегка стукав об камінь, розхитував, мочив у воді і кінець кінцем видобув ножа. (...)

Мандрівник радів, мов дитина. Це хтось загубив його тут давно. Це він тут лежав місяці, а може, й роки, чекаючи на нього, чекаючи свого призначення. І дочекався... Тепер мандрівник не квапився. Найперше – ніж мусить бути гострий. Тож сидів і гострив його об камінь. (...)

Відтак, озброївшись, пішов через річку по камінню. Може, той бік буде гостинніший. За річку, продираючись на стежку, сік ножем верболіз, стинав гілки, що заважали просто йти, – шукав ножеві застосування. А ніж гострий же, як бритва! Надбавши зразу за верболозом тиху ковбаньку, глянув у неї, мов у люстро. О, ніж мусить діяти! На нього дивилось чуже, заросле щетиною, почорніле обличчя. Боже мій! І мати б не впізнала. Тим-то й доля його цурається. Голитись!

Примостившись на камені й перемагаючи біль у суглобах та у всьому тілі, він почав голитись. Може, життя покращає. Дивився у воду, як у люстро, і шкріб ножем намочену щетину. Бере! Ліпше, аніж було голитись склом у в'язниці... Потім умився і глянув у «люстро». От, зовсім молодий юнак. Боже, скільки змін відтоді, як бачив себе востаннє голеним! Аж самому стало себе шкода, шкода того безжурного, молодого, веселого обличчя, що колись зводило дівчат з розуму. (...)

Але життя не змінилось. Довго ще йшов тайгою. Йому здавалось, що швидко йде, але насправді посувався, мов тінь, хитаючись. Аби не лежачи помирати. Ніж більше не ставав у пригоді. Ніяк не ставав. Спершу він стинав ним гілочки знічев'я, а потім засунув у піхви і не виймав. В руці не вистачало сили.

А надвечір сили зовсім покинули його. Край. (...)

«Так... Кінець...»

Думки плуталися в голові, що була немов гарячим оливом наллята. «Який пак сьогодні день?.. А, шостий... Ну, це ще здорово... Коняка б уже здохла... А якби я був конякою – було б ліпше?.. Шостий... Так... Але Бог за шість день світ увесь сотворив... і ці нетрі теж... Атож...» Чорна пауза. І знову: «Шостий день... Оце й є він – останній, уже зовсім останній день мого життя... А ще б трохи...»

Проте це вже така собі, млява думка.

Не хотілося рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілося думати. Хотілося лежати й лежати. Вічність лежати так. І хай шумлять високі кедрі. І нехай розповідають під синім небом хмаркам удень і зорям уночі, як один хоробрий і сміливий... І хай слухають вивірки... Як один хоробрий і сміливий п'ять разів перемиг смерть, видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя, а знайшов – смерть... Чужинець. Далекий-далекий чужинець. Чужак... Пробив нетрі грудьми і ліг тут, між корчами, доніс свою голову аж сюди, за кілька тисяч кілометрів, аж на край землі...

І дзвенять кедрі... Ні, то не кедрі дзвенять, то золоте дитинство дзвонить дзвіночками в гаях, синіми волошками зоріє в полях, бризкає водою на Ворсклі... на Дніпрі... Ге-ен... І сміються, сміються дзвінки дівочі голоси, і скачуть луни лугом, горою... Пахне терпкий-терпкий чебрець під бором...

Він лежить на гарячій печі і дивиться, як горить лампада і мерехтять образи під королівськими рушниками. А мати крутить веретено і снує тонюньку-тонюньку пісню. (...)

Хтось у ньому, непокірний і бунтівливий, хоче підвести йому голову, але вона не підводиться. То її держить йому тутешній волохатий бог, лютий, скупий і ненажерливий; насадає на груди і не дає вже йому дихати...

А мати схилилась близенько-близенько...

Раптом – що це?! Він розплющив очі. Стукіт?! Постріл!

Він зводиться на руках. Млосно йому й паморочливо, але хтось непокірний у нім підводить його. У вухах дзвенить. Знову постріл! Постріл як грім! І враз крик. Жахливий, нелюдський крик, дитячий чи дівочий:

– Грицьку!!!

Жахливий крик молодості, що її вхопила зубами смерть:

– Грицьку!!!

Він шпарко схоплюється на ноги. А Боже мій! Мерщій!.. Кидається чимдуж, точачись, плутаючись у бур'яні, поспішає, поспішає. Знову крик. Близько...

Напружуючи рештки сил, він виламується на галявину. Ось!..

Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пащею людину, що, забившись у розколину межі камінням, люто відбивалась прикладом рушниці.

Ось він! Це він, волохатий, безжалісний і грізний бог нетрів. Ага!

Пожираючи потвору гарячковими очима й нічого не бачачи, як маніяк, пішов на неї всторч, гнаний п'яною жагою помсти. Ага!!! А рука намацувала ніж...

Ведмідь хапнув повітря, кинув жертву і, ревнувши, повернувся на нового ворога всією тушею, посунувся на нього білою плямою «нашийника»...

Людина в розколині тихо, по-дитячому скрикнула... Ніж з диявольською силою пірнув у білу пляму, у самісіньку горлянку і повернувся там упоперек.

Мандрівникові очі, тріумфуючи, бачили лише, як чвиркнула на всі боки кров, заливаючи біле, і ще бачили (коротка блискавична мить), як тая людина вистригнула з розколини, струнка, в чуднім одягу звіролова, простоволоса, і кинулась до нього... Це останнє, що його погляд встиг побачити. Мить – і сили враз залишили його, в очах потемніло, і він повалився на землю під волохатою, чорною масою, як ніч накрила його...

Тільки десь у підсвідомості ще якусь мить бриніло здалеку-здалеку:

...Мати ж моя пава...

Мати ж моя вишня...

І замовкло. Як іскра, заллята водою.

\* \* \*

Місяць, що зійшов над хребтами лісистих кряжів, стояв, мов вогненний щит, низько прибитий до брами в нові краї, в невідомі світи. Він здавався живим – то яснів, то темнів, надимаючись. То обличчя! То обличчя великого духа – демона невідомого, несходимого «Далеко». Воно то хмурніло, то ясніло і знову хмурніло, червоніючи, – з долин, з улоговин, з міжгір'їв підіймались тумани і хвилями десь сходили вгору. Межі кряжами внизу вони лежали велетенськими намітками – чи як хвилі бавовни, чи як зігнаті вітром сніги...

Над падами, над проваллями, над становиками безкраїми і покрученими, над тайною нетрів стояла імла, проснована тьмяним, червоним баговинням.

Зацокали підкови...

По голому кряжу, по становнику, вигнались три вершники черідкою. І стали. Рушниці через плече. Витягнуті шиї. Ворушаться в сідлах. Маячать, як китайські тіні на тьмянім екрані.

– Батьку! – це дзвінкий, молодий голос. – Ну, як?..

– Добре... – це бас. – А підтягніть-но попругу, злізьте котрий... Двоє метнулися з коней... А в того третього щось упоперек сідла...

Як давні запорожці десь на козацькій могилі, везучи бранця чи рятуючи товариша. Сідлані коні вимальовуються до дрібниць, прядуть вухами, пирскають і хапають губами бур'ян.

– Треба поспішати.

Це молодий, швидко підтягши попругу і дослухаючись до кладі, що впоперек сідла.

– Уже? Ну, з Богом, дітки.

– А ми не збились?

– Бог з тобою...

Двоє птицями вилетіли на коней. Враз всі зірвались з місця і поскакали черідкою. Гейби привиди чи гірські духи на тьмяному тлі. Проскакали, промигтіли рушницями, процокали підковами... і зчезли. Тиша зімкнулася знову. Напружена і зрадлива тиша нетрів. (...)

#### РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ РОДИНА ТИГРОЛОВІВ

(...) Григорій заплющує очі. Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця, припертого ведмедем, – останнє враження, що він виніс із життя. Але ж то був чоловік, у штанях, у шкірянім мисливським одязі... Так, то був чоловік, юнак...

Григорій розплющує очі – перед ним стоїть дівчина з червоною чарочкою і говорить насмішкувато:

– Грицьку! Кого ти сідлати збираєшся? Кидай та йди ось... Парубок біля вікна, майнувши чубом, чіпляє сідло на гак, а батько:

– Поїдеш у Київ, Грицьку, та той... Іди лишень сідлай коні.

– Де це я?! – аж скрикнув Григорій, нагло зводячись...

– Заспокойся, ляж, Бог з тобою! – це матінка, це стара, поклала руку на голову і схилила йому її назад на подушку. – Лежи, лежи, серце. Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! Добре, що самі, нівроку, як воли, а хлопцеві не до розмов.

Старий:

– Ото... Це хлопець із наших! Скільки я його попотовк упоперек сідла, непридуманого, при смерті, скільки днів тут зі смертю воює – і, диви, живий! Спасибі Богу, синку, що все добре. Тепер уже все добре.

А то я хотів уже одвезти тебе до Києва – це ж тут недалечко, – там би вмер, і я так і не знав би, хто ти.

– Де це я? – прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій розум.

– Та в нас же, в нас, дома, сину...

На стіні рясно карток – дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях.

– Який... Який це район?

– Та Київський же, – це дівчина. І так вона сказала те «Київський», проворкотіла, аж за серце взяла. Григорій звівся, витріщивши очі, – в них і радість, і жах.

А батько:

– Може, ти тамтешній? Може, тобі краще б додому?..

– Ні-ні!.. – злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спиною. – Ні-ні! – В пам'яті зринула Лук'янівська в'язниця... Київське ОГПУ- НКВД... Отак! Утікав, утікав і потрапив назад... Як же це?.. Ні-ні! Він поривається йти. – Пустіть... Пустіть... Я не хочу... Я піду собі... То я так, то я навмисне...

Його силою вдержали. Тоді він швидко і покійно ліг, нацупив ковдру аж до носа, по тілу виступив піт.

«Змилив!»

Стара перехрестилась нишком і шепотіла зі сльозою:

– Боже мій, Боже! Бідолашний, не сповні вже... Що тее лихо з людьми робить!.. «Тікати! Тікати!» – поривається в нім усе, але він удає спокійного, байдужого:

– А далеко до міста?

Батько:

– Та ні! Це близько, верстов 400. Ми ж Київського району. А ти хіба звідки?

«Сказати чи не сказати?»

– Я?.. Теж... Київського району.

– Овва! А з села?

– Та з Трипілля ж...

– Боже мій! – аж скрикнула і сплеснула руками матінка. – Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Мати моя теж із Трипілля... Земляк. А Боже мій!..

І враз так ніби хто попустив страшне гальмо – чорна гора зсунулась... зсунулась... Стало легко, і радісно, і дивно. Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім-далекім краєчку землі, після всього жаху – близькі й рідні люди! Стурбовані за нього, упадають біля нього, як мати, як батько, як сестра і брат. І Київ ще тут є десь один. Григорій потер чоло і засміявся. А всередині йому гейби хлоп'я танцювало і било в долоні: «Жив! Жив! Житимеш!» І хотілося сказати щось хороше-хороше.

– Мамо... – і затнувся, дивлячись на матір. – Дозвольте вас так називати, бо ви ж така... як і моя мати.

– Нічого, нічого, дитино, – заметушилась мати, витираючи нишком сльозу. А Григорієві вернувся його спокій, його мужність гартована, його давній гумор:

– Так, кажете, я Дома, мамо?

– Дома, дома, синку.

– Чудесно... Привіт вам із Трипілля.

– Спасибі, синку, спасибі. А як там?.. Як воно там, на тій Україні? Чи давно звідти? І як це сюди?

Григорій засміявся. (...)

– Не журися, синку. Вір у своє щастя! А воно в тебе є. О, я хоч і стара, й дурна, але дещо знаю. У сміливих щастя завжди є.

Григорієві хотілось враз по-дитячому обійняти її і поцілувати, так, як це, напевно, зробила б Наталка. І він ледве утримався від цього. А стара з невідомим, глибоким переконанням казала далі.

– В сміливих щастя завжди є!.. От хоч би й ми. Приїхали сюди... Боже! Яка страшна і дика пуща була! І нудьга смертельна. І лихо скрізь навколо, і злигодні, і смерть... Чужа чужина... А бач, обулися... І дивись – зажили ж як потім! І пущі здолали, і край скорили, ще й залюднили. І звикли, полюбили. А нові діти народились – це вже їхня Батьківщина тут, – то такі, ніби Бог знав, де їм доведеться жити, та й вдачу їм дав таку, як треба...

Григорій слухав з великою увагою, а як стара примовкла, спитав:

– Так ви пливли кругом світу?

– А пливли ж. З Одеси сіли... В якому пак? Ага, в 1887 році, навесні... Скільки тієї води, Боже! І скільки тих країв та людей різних! Але я тобі не годна про все розповісти. То нехай дід колись. Він хоч і не говіркий, та іноді й на нього знаходить балакучка. Тоді вже тільки слухай. Він-бо старший за мене і тоді вже парубійком був, то й усе пам'ятає добре. Він тебе тут дечого навчить, а то, мабуть, ти вже занудився?

– Ні... Тут усе нове для мене... чудне.

– Чудне?

– Так. Я от скільки днів дивлюсь на оцю хату вашу – і мені якось дивно. Всередині вона вибілена, ще й розмальована по-нашому, а зокола – вигляд сибірський або поліщуцький.

Мати засміялась:

– А так. Я сама, синку, довго не могла звикнути, не по-нашому це. Але ж це ми тільки тут так. А як жили в селі... Тепер це містечко, Києвом зветься... Так там, та й у всіх наших селах тутешніх, хати білені зокола, як на Україні. З нас за це всі тут сміялись, що от, мовляв, скільки лісу, а «хохли» хати з глини ліплять та білять. Ні, тут хати зовсім такі, як на Україні. А не раз і кращі, бо на дощаним помості і криті здебільша цинковою бляхою. Колись, до революції, здорово жили тут наші люди. Довго борюкались із злиднями, але ж потім і жили добре. Тут край працю любить та й винагороджує її щедро. Тут рай був, а не край як для робочого. І ліс, і золото, і риба, і земля хліб родить, і ягода всяка, і все – бери тільки. Лишень треба рук. А народ наш робочий. То ми й жили колись! Ге, побачив би ти! І не в такій хаті. Ця хата була збудована для промислу. Мисливці наші виходили сюди на осінь та на зиму і тут отаборювались. І ми жили добре... А сім'я у нашого діда була велика... Ти такої не бачив! Понад п'ятдесят чоловіка сімейка! Синів сім мав, женив – не відділяв. Дочок заміж віддавав – на сторону не відпускав, зятів у прийоми брав. Двір у нього був не двір, «окономія». Нас, невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім, та малих у кожного! Разом – ціла згряя, і які хочеш завбільшки, такі й є. Чоловіків та парубків – громада. Сірків куток – то ціле село. Весело жилося. Коней мав старий Сірко – він їм ліку не знав, і корів, і свиней... Та, Боже мій!.. Пасіка була вуликів з двісті... Трудилися щиро, то й мали. І те сказати – було що робити і де заробляти: хліб сіяли, промишляли звірину, ходили з хурами в Маньчжурію і в Китай, копали золото, ловили рибу, брали ягоди та кедрові горіхи, ловили звіра живцем, «пантували»... Ми хліба сірого, синку, не їли! І коли навіть недорід тут був, то ми мали борошно заграничне, японське або американське, і рис з Китаю, як золото, і крам різний... А які рушніці та всіляке начиння наші хлопці добували!.. Жили ми тут ліпше, як дома. Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша. І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернігівка, Полтавка, Україна, Катеринославка, Переяславка тощо. Тут де не поїдеш – то з Києва виїдеш, а в Чернігівку приїдеш, з Чернігівки виїдеш – в Полтавку приїдеш, в Катеринославку, в Переяславку... По всіх Уссурі і по всьому Амуру, як дома... Але це там, де все люди наші осіли понад річками, де можна сіяти хліб. Жили! Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І настало таке, що люди за голови хапаються. Прийшла советська власть і все перевернула.

Перевелись люди, і звелось життя нінащо... Вже немає Сіркової держави, гайгай... А ми плюнули на все та й перебравались сюди, щоб і не чути, і не бачити та щоб по-своєму таки віку доживати. Це далеко. Сюди й ворон не часто залітає. По-тутешньому, то воно близько, якихось п'ятсот верстов... Але людей тут мало, і власть не так чіпляється. А раніш, як Сірко з синами почав тут промишляти, то людей тут було ще менше. Де-не-де були тільки оті косоокі, манзи та гольди, чи як їх... Та їх зовсім було мало. Отак, як гори перейдеш, ото бачиш – синіє, Хехцир зветься, – то буде Хабаровськ. Як ми приїхали, то там, казав дід, була тільки халабуда, а тепер великий город. А як отак перейдеш гори, на Терней вийдеш або на Ольгу, бухти такі, одна й друга. Там море. Там ми вперше на цю землю стали і до Уссурі крізь нетрі пробивались. А як отак підеш кряжами та сопками – то місяць ітимеш, а з лісу не вийдеш. Нетрі, та ріки, та гори, та марі... Оце вже років з десять, як оселились ми тут зовсім. Оця річечка зветься Під-хоронок і впадає в річку Хор, а той в Амур... Отам з гір починаються і течуть річки в усіх напрямках – Бікин, Іман, Мухень і ще якісь, я вже й позабувала.

Григорій слухав лагідну, спокійну мову цієї жінки, цієї матері, і було йому дивно приємно. Аж наче кров швидше пульсувала, коли слухав цю матір: така вона, як і там, на Україні, і не така. Розборкана – он яка. Скільки тієї мужності простої, скільки

тієї певності, може, неусві- домленої, а звичайної, стихійної. І скільки тієї гордості волелюбної, природної, як оті могутні кряжі гір!

Тому в неї і Наталка така дика та горда.

– А за Україною ви й не скучаєте? Та ви її й не пам'ятаєте, мабуть?

– Чому ж? Пам'ятаю, але... Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер. Дуже цікаво мені послухати. Я часто згадую своє дитинство і рідну землю. А надто, було, мати моя. Дуже вона тужила за рідною стороною та з того, мабуть, і померла. Все мріяла і просила, щоб її відвезли вмирати додому, на рідну землю, на кладовище до батьків. Іноді й на мене находить туга, особливо, як згадаю матір. Але я й цю землю люблю. Тут-то зросла, тут віддалась, тут діток породила, та в цій землі чотирьох і поховала. І матір, і батька поховала тут. Ні, від цієї землі вже несила відірватись. Але й туди тягне. Як згадаю материні розмови, тії сади вишневі, тії степи широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була... От я тут живу вік, а волошок тут не бачила. А там я з них, та барвінку, та з чорнобривців вінки на Купала плела. Нема їх тут. І васильків нема тут... Зберігся пучечок, з України завезений, – якось нові переселенці подарували, – і пахнуть вони рідним краєм, тією Україною... Як напосядуть згадки про край той рідний, сонячний і тихий, – далебі, журба бере, так би й полетіла туди...

Григорієві серце стискалось. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної, сонячної. Що садки вишневі повирубунані, ріки збаламучені, степи сльозами обпоєні, і небо ясне людям потемніло... Але він мовчав. Нехай. Нехай любить її такою, якою пам'ятає. А мати снувала думку далі:

– Отак, синку. Ти ще повернешся туди, дитино. Ти тут не маєш коріння. Та й не матимеш його тут... І час не той, і ти не такий.

Григорій дивувався, чого в них таке ставлення до нього. Він же їм нічого не говорив, вони про нього нічого не знають, лиш бачать, що не місцевий. Дивно було йому і з того, що його не розпитують, хто він і як у нетрі забився. Адже він міг бути якийсь злодюга, пройда. Правда, він щось говорив, хворіючи, але хіба тому можна вірити? Проте з їхнього співчуття до нього було знати, що вони про щось догадуються. Але з природної делікатності, як це часто трапляється у простих людей, не розпитують... Це його зворушувало, і за це він був вдячний їм. (...)

Коли Григорій одужав, Сірки взяли його з собою полювати на ізюбрів (оленів), молоді роги яких були сировиною для цінних ліків. Юнак подружився з Грицьком, сином Сірка, закохався в Наталку. Але й він і вона були гордими, не признавалися в цьому навіть собі. Тільки змагалися між собою. Наталка володіла мисливськими навичками нарівні з чоловіками. Григорій теж виявився вправним стрільцем, сміливим і допитливим мисливцем.

Настала осінь. Грицько і Григорій оселилися на дальній Сірковій заїмці, ловили рибу, стріляли качок і носили сіно, їли виноград. Аж тут Григорія вку-сила гадюка, і ніяке лікування не допомагало. Та за чотири дні організм сам подужав отруту. Тут приїхала Наталка. Побачивши, що хлопці живі-здорові, навмисне почала вдавати байдужість до Григорія.

Взимку Сірки й Григорій полювали на білок. Одного разу, блукаючи са-мотою, Григорій натрапив на стадо вепрів. Довелося залізти на дерево. На морозі довго не всидиш. Пішов у завірюху, без сірників, без путньої зброї.

І заблукав. Присів відпочити та й заснув. Прокинувся від того, що його лизав Наталчин пес Заливай. Дівчина його відшукала. Пішли далі й заблукали вже вдвох. Довелося пересиджувати хуртовину в бур'яні під скелею. Наталка біля нього задрімала. А він не втримався й поцілував її крадькома.

Наталка прокинулася, спалахнула й пішла геть, а юнак довго мучився, картав себе, думаючи, що образив дівчину.

Йшли додому безупинно день і ніч, щоб устигнути на Різдво. І таки встигли, відсвяткували, додержуючись усіх зворушливих і поетичних народних обрядів.

Після свят Гриць із Григорієм вирушили до Хабаровська – здавати хутро, поновити контракти, набрати боєприпасів та оформити дозвіл на зброю. У вагоні вони зустріли українських заробітчаних, тисячі яких зірвано з місця й кинуті по всіх світах. Поряд їхали ешелони з репресованими, і Григорія обсіли чорні думи. Від Сіркового знайомого охотінспектора дізналися, що багато начальників заарештовано, і сюди, на край світу, дійшла хвиля арештів. Хлопці навезли Наталці цукерок, «духів» та гребінців, а вона назвала їх дурнями й сказала, що краще б привезли пістолет того, хто намагався на них напасти. Сірки вирушили на ловлю тигрів. Григорій замінив їм їхнього загиблого сина Миколу. Йшли з легким вантажем, просуваючись де верхи, а де на лижах. Натрапили на «лісову газету». На снігу було написано «Фійона Медвину привіт передавала». Григорія аж струснуло – невже тут той самий слідчий, який катував на допитах? І пригадав розмови про те, що в тайзі збудовано силу військових об'єктів, енкаведисти нишпорять скрізь, «очищаючи тил від ворогів народу».

## ЧАСТИНА ДРУГА РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ НА КІШКУ

(...) Раптом все пішло несподівано швидко...

В однім місці, перед густими заростями, старий раптом впустив ломаку і підкинув вінчестер... Григорій бачив, як у гущавині посунулось щось смугасте... Постріл! Велетенська кішка зробила скажений стрибок угору, як підкинена пружиною. В ту ж мить і туди ж стрелив і Григорій по ній. І ззаду пролунали постріли. А старий, пронизливо і моторошно крикнувши, як це роблять татари або чеченці, і раз у раз стріляючи вгору, пустився чимдуж стороною навздогін за другою, що десь мелькнула і зчезла. Решта, так само лементуючи, – слідом.

Спущений Рушай ішов вихором уперед. За ним, пролетівши повз Григорія, покуріли, ревучи, Заливай і Нерпа.

Собачий лемент пішов по нетрях. Далі, все далі... Вирував, клекотів, віддаляючись. Женуть уже взрячку.

Григорій налягав на лижви, закинув уже, як і старий, рушницю за плечі-, не відстаючи, готовий до всього.

А Наталка, обернувшись на ході й ще раз стреливши в велетенську потвору, що, перекинувшись у снігу, біла лапами в повітря, – випередила брата і благально:

– Грицю! Братику! Я буду за ним!.. Я буду третя. Бережи хвіст.

То була божевільна, шалена гонитва. Годину... Дві... Три... Безконечно... Аж очі вивертало на лоба. Григорій боявся тільки, щоб не спасувати, щоб стало сили, щоб витримати. Бо життя людей, життя старого тепер на його сумлінні. Ясно. (...)

– Наддай!! – гукав Сірко і лементував ще пронизливіше, ще шаленіше. – Пропадуть собаки! Подере.

Де вони гнали, як вони крутились та петляли – не було видно. Суччя било в обличчя, обдираючи шкіру.

Ось лемент – рев собачий – близько. Зовсім близько. Старий Сірко нацуплював лосину рукавицю, що був скинув. Спереду вже видно, як ген крутились, гасали пси під скелею. Миттю старий од- стебнув геть лижви і, наставивши коляку, як спис, гайнув уперед. Григорій нагнувся на півсекунди до лижв... Мимо пролетіла Наталка, бачив лише, як її лижви із шкварчанням відокремились і шугнули вбік, утікаючи від його лижв.

Пізніше він часто згадував і не міг відновити точно, як воно все було.

Він таки перший опинився біля батька. Він лише пам'ятає, як закричала Наталка... блискавичний його стрибок... Вир... Несамовитий галас – людський,



собачий, тигрячий... Він затягнув петлю, як супоню, і вмить опинився під сподом, вчепившись потворі в карк за шкіру... Все качалось клубком, галасувало на нім... Здається, і він галасував... Сніг набивався в очі і в рот...

Це тривало десять секунд, але здавалось – це тривало вічність... Потім в раптовій тишині – злякане Наталчине обличчя і дихання над самим його лицем... Потім дружній регіт...

– Пусти! – це старий Сірко, сміючись, розпатланий, спітнілий. – Пусти, а то ти його задавиш...

Уже! Страшний галасливий клубок розпався, і його витягали, затоптаного в кучугуру снігу.

Тільки тепер Григорій побачив, що він голими руками вп'явся в рудий загривок та так і заляк... Ага, він перед тим скинув шкіряні рукавиці і кинув їх геть, щоб не заважали...

Потвора лежала майже нерухомо, лише конвульсійно здригалась. Розчепірів одерев'янілі пальці. Його звільнили з-під снігу, і секунди переляку загального перетворилися в дружній регіт. Так його забило снігом – повно в носі і в вухах, і геть світу білого не видно. Але все ціле, нічого не поламано і не поодкушувано. Треба бачити ці славні, хороші обличчя! Допіру лише зосереджені і суворі, а тепер такі смішліві – розкудовчені, спітнілі, замурзані і веселі. Грицько іржав як дурний.

– А я думав, що вона тебе вже з'їла! Ха-ха-ха! Дивлюсь – нема, тільки унти стирчать із снігу.

Відсапувались. Обтрушувались. Збирали шапки, рушниці. Викопували з снігу погублені набої. А де ж дідова шапка? Та вона, пак, он...

На розметанім снігу лежала здоровенна, смугаста кішка, зв'язана по ногах, а тоді ще обидві пари ніг докупи, шия затягнута петлею, на морді дідова шапка... Кішка здавалась неживою, лише хвіст тремтів і корчився потихеньку, як прут на вогні... То враз вся стиналась в страшній конвульсії.

– Кінчається! – це Грицько злякано. – Дуже втягнуто!

– Нічого, – заспокоював старий, – це кішка. Її не так скоро задушиш.

Потім обдивлялись пошкодження – оглядали один одного і собак. У старого Сірка була щока в крові, але то пусте – здряпнуто, і він навіть не пам'ятає де, чи як гнався, чи тут уже. Наталка набила моргулю об чийсь приклад, а може, й об чийсь лоб. Може, об Григоріїв. У Грицька все гаразд, тільки чухав нишком ззаду, – сатана мотнула наостанку, як уже була зв'язана, та так піддала ногами, що він не втримався і гепнув просто на камінь. А в Григорія усе в порядку... Що в нього боліли ребра і була розсічена всередині губа – то секрет.

А собаки лежали рядочком на снігу, повисолоплювавши язика, ніби в Спасівку. Проте з ними гірше. В Рушая розідране вухо, у Заливая здорово підідраний бік – так шкіру й злуплено смужечкою, і він старанно зализував рану, піддаючи шмат шкіри язиком. Старий витяг ножа і тут же проробив операцію – відтяв шмат геть; розумний пес тільки заскімлив і лизнув діда в руку.

– Нічого, нічого, це ще щасливо: це заросте...

А з Нерпою було погано – десь накололо ока, і воно сльозилось, кривавилось. Пес жалібно дивився на людей. Старий оглянув, похитав головою...

– Ну, нічого... Може, пройде... От біда... Ну, та на війні не без убитих... Може, й заживе...

Після оглядин старий Сірко підійшов до вже майже нерухомої кішки і розпустив петлю на шиї. Радісно бурчав:

– Оце фарт! Хтось серед нас щасливий!..

Потім знайшов свою коляку і просунув кішці межі зв'язаними ногами. А тоді взявся майструвати клітку.

Поки старий майстрував клітку, зв'язуючи її з товстих брусків, невелику, тісну, але дебелу, – хлопці з Наталкою позбирали лижви, розпалили ватру, почали готувати їсти. Тільки тепер вони почули, які вони голодні.

– Хлопці! – гукнув Сірко, поглядаючи навколо. – Та це ж пак Собор! Диви!

Дійсно. Скелі, до яких собаки приперли кішку, були старому добре знаки. Звались вони в мисливців Собором, бо нагадували зруйновану церкву. Стояли окремо, як будівля, поруйновані, вивітрені морозами, вітрами й часом. Поміж скелями були печери. Це стародавня резиденція великих хижаків.

– А катніть он туди, – махнув дід сокирою.

Григорій і Грицько стали на лижви і пішли в показаному напрямку.

Скоро вони натрапили на місце, де були виполохані обидві кішки, – здивувались, підійшовши зовсім з іншого боку на те місце, де вранці відбувався початок баталії. А через хвилину – знайшли забиту кішку. Здоровенна самиця, грізний екземпляр старого уссурійського тигра, лежала на розкопирсаному снігу, задубівши. Сніг кругом був забризканий кров'ю. А на розкритих губах її замерзла кривава піна.

Смертельно поранена першим же пострілом у груди, вона була потім продірявлена ще чотири рази. Останній раз, очевидно, в голову.

Хлопці подивувались з такого страхіття. (Власне, дивувався Григорій, Грицько вже зник, бачив). Потім зв'язали їй передні ноги, ще й примотали мотузку за голову. Тоді запряглися і так поцупили вдвох.

– Шкіра ж пропаде! Це ж яка шкіра! – сказав Григорій.

– Дурниця! – це Грицько, скептично. – Ця шкіра коштує рівно в п'ятдесят раз дешевше, ніж ота маленька соболина. Поганяй!

І поцупили. Кішка пливла по чириму досить легко.

– Ова! А то чому ж так дешево? А я думав...

– А хтозна-чого. Ми її з убитого тигра і не знімаємо ніколи, а здаємо так, гамузом, з тушею і з тельбухами. База приймає цілком і платить за вбиту, за найбільшу, всього лише тисячу карбованців. Биту кішку продають так цілком десь у Китаї, з кишками і з печінками.

Ось так і притягли мертву до живої. Зорієнтувались, виходило, що вони десь крутились (та ще й як крутились!) – і до місця прийшли. Бач, піймали живу майже там, де почали ганяти.

Клітка була вже готова. Вміло зв'язана з грубих, дебелих глиць, вона була довга, метрів на три, але низька і тісна. Верх у ній був відкритий.

Тим часом зв'язана кішка помалу очунювала. Старий поглядав на неї і поспішав. Ось клітка готова зовсім.

– Ану, беріть, дітки!

Гуртом взяли за коляку, просунену межі ногами, підняли кішку і поклали її в клітку згори. Старий наклав заготовлені, глибоко позасікані на кінцях дрючки, позабивав кілки, попробував – добре. А тоді висмикнув коляку з-межи ніг. Слава Богу!

– А тепер снідати; обідати, полуднувати й вечеряти...

Смеркало. Назад рушати пізно. Тут і ночували... Коло скель було затишно. Розгребли сніг, розклали ще одне велике вогнище, – було тепло, спалося міцніше, ліпше, ніж на печі.

Звечора, наївшись і напившись, ще довгенько лежали коло вогню, гомоніли про се про те. На старого Сірка трохи напала балакучка, як часто після доброї вдачі, він був у добром гуморі. Згадував, розповідав, а то й філософствував.

– Бач, – це старий роздумливо, копирсаючи паличкою жаринки. – Як на світі все розумно зроблено. Га! Оця ось кішка, приміром, – вона виплоджує тільки по одному, та й то не кожен рік, бо якби вона плодилась так, як миші чи пацюки, то тигри

б увесь світ давно поїли. І от уже ведеться – що більший звір, то менше плодить, що менший звір, то більше плодить. Чого так багато мишей плодиться? Та того, що їх усяке їсть – і тхір, і колонок, і куниця, і горностаї, і сова, і лисиця – всі живляться ними. Отже, щоб мишачий рід не перевівся, треба, щоб вони швидко і багато плодилися. А вже ведмідь або й оця кішка – їх жоден звір не з'їсть. Навпаки, їм самим треба багато харчу, того вони так помалу й плодяться.

О, старий дідуган стільки надивився за життя, стільки думав над усім і розумів навіть, чим що дише, що міг би консультувати багатьох вчених і професорів з цих питань. Бувши в доброму гуморі, старий розгомонівся і довго ще розважав молодь оповіданнями про свої пригоди.

– І скажи, одне одного держиться, як воша кожуха. Хочеш знайти колонка – шукай мишу, хочеш знайти вовка – шукай козу, хочеш кішку цю знайти – шукай вепрів; бач, де пастух, а то козолуп, а той мишопруд – все спеціалісти, інженери... (...)

Уранці вони рушили до покинутої ще вчора домівки, до намету. На чотири пари лижв, мистецьки зв'язаних і налаштованих так, як сани, поставили клітку з живою кішкою. Мертву ж поцупили так, самоходом. Так і допхались до намету в обідню пору. Але тут сталась дрібниця. Тільки така, що катастрофічно виросла в велику подію і нагло поклала кінець мисливській епопеї. Поклала всьому край. Сталось все це швидко, непередбачено і безповоротно. Так, як це буває при наглій пожежі, при землетрусі, при всіх стихійних зламах, що кладуть край там, де його найменше сподіваються і бажають.

Намет стояв цілий-цілісінкий і чекав господарів. А коли підійшли – здивувалися. Навет цілий і порожній, але хтось був. Хтось ночував. Унизу, на льоду, либонь, стояли коні – натрушено сіна і кінський послід. Коло намету походжено. В наметі ночовано. Випито весь спирт з бляшанки, ще й узято одну баклажку.

– А де ж соболь?! – кинулась Наталка.

– Та там же ж я чіпляв...

– Нема!.. І однієї сокири нема, що тут лишали.

Старий насупився.

– Хтось нетутешній, – бурчав крізь зуби. – Іч, іроди! Двоє, видать, були. Не тайгові – тайгові не порушать закону.

Пішли всі на лід, розглядаючи сліди – куди рушили і коли рушили. Недавно рушили і вниз по Дуабіхе до Іману.

А Григорій розглядався біля шатра. На снігу недопалок – мундштук дорогої цигарки «Золота марка»...

Григорієві серце чомусь нагло затіпалось. Такі цигарки завжди курила одна людина... Він мовчки, поки всі були на льоду, швиденько визволив свої лижви з-під клітки, став на них і, нікому не сказавши, подався... На ходу заклав обійму в гвинтівку. Щез. Подався швидко через нетрі навскіс, зрізаючи величезну дугу, що її тут робила Дуабіхе. (...)

По якімсь часі шаленого ходу нарешті вискочив з розгону на річку, на лід, – нема. Послухав – не чути. Лише десь далеко стрельнуло. На льоду, певніше, на снігу Грицько помітив кінські кізьяки. Недавні... Проїхали... Тільки що. Далі Дуабіхе звертала понад становиком направо. Там уже Іман. Сизий становик робив велетенську дугу. Григорій націлівся на середину тої дуги і погнав навпростець... Виломившись з тріском крізь верболіз, аж присівши на лижвах, шугнув з крутого берега і зі шкварчанням вилетів насеред річки, круто завернув... Ось! Миттю зірвав гвинтівку з шиї...

З-за повороту мчала паровиця. Вітер дув Григорієві в спину. Ще зовсім недавно він тягав і мертвого, і живого тигра, – на нім поналипали шерстинки, на унтах і на руках були плями крові тигрячої... Він пішов назустріч, стискаючи гвинтівку. На санях

було дві постаті, завинуті в дохи по самі вуха. Вмить відкинули дохи, – замаячили будьонівка і ежовський кашкет, руки вхопились за зброю.

Тут коні захропли, затанцювали і враз мотнули, як навіжені, вбік – вхопили тигрячий дух. Ага!.. Кошівка (такі сани) перекинулась, і обидві постаті випали на сніг.

Григорій вп'явся в них очима. Не бачив, як повз нього, божевільно, обминаючи його стороною, мчали коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом, перекидались, деренчали...

Одна постать схопилась і хотіла кинутись упоперек до лісу. Другий шалено, хапливо вибивав сніг з цівки гвинтівки, а далі шарпнув за кобуру пістоля.

– Стій!! – гукнув Григорій. – Зброю геть! Руки вгору! Три ступні вбік! Так стояти!..

Стоять... Григорій підійшов. І нагло... Серце закалатало йому безумно, шалено. А очі вп'ялись в того, що в кашкеті... І він зареготався страшним, жаским і... радісним реготом.

— Медвин?!

Боже мій! Мить. Мить подиву. Мить буйної радості. Є, є Бог на небі! Ось він. Ось той, з ким їх і Бог не розсудить.

А Медвин – бравий герой і грізний суддя та володар душ людців і плюгавий злодюжка, порушник закону нетрів – стояв і тіпався... Так, тіпався. Губа йому тіпалась, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза. Три шпали на ковнірі – як мазки крові.

– Великий начальник?! Так... Поздоровляю...

Другий тихенько відступав назад, непомітно; з однією шпалою – якийсь начрайону. «Чорт його припарував, дурака», – подумав Григорій, а вголос промовив:

– Так... Ну, все, таваріщ следователь! Все. – І важко задихав. – Кінчаю слідство... – І підніс голос, повільно, грізно: – Тут... я тобі... й рев, тут я тобі й трибунал! – Підкинув гвинтівку і вистрелив. Аж тому з голови пихнуло.

Другий кинувся упоперек, до лісу. Григорій дивився йому услід, слухав, як у грудях стукає серце, напоєне помстою... Тут утікач обернувся і вистрелив з пістоля. Уже майже видряпався на урвище до лісу. Куля трьохнула десь у сніг.

– Хіба так стріляють? – промовив Григорій задумливо. Пересмикнув закривку і стрельнув.

Постать підкинула руки, майнула ними в повітрі й покотилася з урвища.

Мить Григорій стояв нерухомо. Думки летіли вихором... Так. Все. А тепер – в Маньчжурію, в Китай, в Японію, до чорта в зуби. От. Все відтяв за одним разом -- і ворогів, і друзів, і спокій – все...

Стривай! За мої вчинки відповідати ж ніхто не мусить. Подивився на чисту пелену снігу, а тоді написав пальцем великими літерами:

«Судив і присуд виконав я – Григорій Многогрішний. А за що – цей пес сам знає».

Ще й розписався. (...)

Григорій зрозумів, що за одним разом втратив і ворогів, і друзів, і спокій. А як же Наталка? Хлопець сказав їй, що зробив те, що повинен був зробити, – убив дракона. Вона нічого не бачила... Він піде далеко звідси, а вона потім розкаже своїм. Дівчина з болем і любов'ю в голосі спитала, куди ж він піде... можна переховатися в нетрях. Григорій заперечив: це великий собака. Він відбивав безвинним людям печінки, ламав кості, видряпав би й серце, якби дістав. Він мучив його два роки, потім відправив до божевільні. І все лише за любов до своєї батьківщини. Йому, Григорієві, удалося втекти, але його знову впіймали й мучили, потім засудили на 25 років каторги. Він знову втік – вистрибнув на ходу зі скаженого поїзда. І, на щастя, потрапив до них, Сірків. Як каже їхня мати, сміливі завжди мають щастя. Наталка припала до нього й залилася плачем, поцілувала, вклавши в цей поцілунок усю душу. Вона віддала свою зброю, показала дорогу й пішла.

Не попрощатися із Сірками Григорій не міг. Він став на коліна перед Сірчихою, як перед рідною матір'ю, прощаючись навіки. Зблідла Наталка вискочила з хати, прочитавши в очах юнака відповідь на своє німе запитання. Вона повернулася, одягнена, як на полювання, узяла за руку Григорія і попро-сила батьків їх благословити, бо йде з ним. Батьки зрозуміли, що це щастя дочки, і благословили дітей.

Однієї ночі на Маньчжурському кордоні зчинилася тривога. Ловили порушників кордону. Це були двоє на лижах і величезний пес. Вони в одному кінці селища підпалили копицю сіна та колоду з набоями, прикордонники побігли туди, а втікачі спокійно перейшли кордон навпроти селища.

Закохані дали волю своїм почуттям. Наталка нагодувала пса, прив'язала до його нашійника записку й відправила додому, щоб повідомити, що вони в безпеці.

У всіх газетах надрукували сенсаційне повідомлення про озброєну банду ворогів народу на чолі з Григорієм Многогрішним, яка вбила начальника осо-бового відділу НКВД Медвина, «славного і доблесного чекіста, що в боротьбі з ворогами не знав жалості і що рука в нього не дрижала ніколи...».

Незабаром прибіг схудлий і здичавілий Заливай із запискою Наталки. Пса виходили, і він побіг доганяти свою господиню, як веліло йому його вірне собаче серце, без усякої надії наздогнати, але «сміливі завжди мають щастя».

# ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ



## ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО (10 вересня 1894 – 25 листопада 1956)

...Він відкривач, експериментатор, утверджувач нового, митець, чий твори, будучи гостро сучасними, водночас були мовби призначені для майбутніх поколінь – до них, до найдальших прагнув він донести пристрасті людей свого часу, шквали епохи, її грози, інтелектуально-філософську напругу.

Олесь Гончар

### ЩОДЕННИК (Скорочено)

**26/X/ 1943**

Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскне. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» – це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо.

Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо, видно, не потрібно, крім панегірика.

**28/X/ 1943**

Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. Він вважав, дивлячись на колосальну німецьку силу, що Україна загинула навіки разом з українським народом. Він не мав надії зустрітися уже з своїми дітьми, що поневолі кинули його на поталу. Він думав, що ми житимем усе своє життя десь по чужих країнах. Так в тяжкій безнадійності і помер у великих муках...

Життя батькове було нещасливе. Він помер вісімдесяти років. Він був неграмотний, красивий, подібний зовнішньо на професора чи академіка, розумний і благородний чоловік. Родись і вирости він не в наших умовах, з нього вийшов би великий чоловік.

Прожив він усе своє життя невдоволений, не здійснений пі в чому, хоч і готовий народженням своїм до всього найвищого і тонкого, що є в житті людства.

Шість день лежав він непохованим, поки мати не зробила йому гроб, продавши рештки своєї одежі, і не одвезла його, стара, самотня, кинута всіма, на кладовище.

Мати каже, що він у гробу був як живий і красивий. У нього і в гробі було чорне хвилясте волосся і біла, мої! сніг, борода.

Його вигнали з моєї і сестриної квартири німці і навіть сильно побили, так сильно, що він довгий час ходив і увесь синій од побоїв. Його було пограбовано,

обкрадено і вигнано на вулицю. Батькове життя – це цілий роман, повний історичного смутку і жалю.

### **5/XI/ 1943**

Розпочну я краще писати новий сценарій про народ. І не буду я його писати ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про во:дів, що самою присутністю своєю вже прикрашають твір і збуджують надії постановщиків на безапеляційні путеводні сентенції, а напишу я сценарій про людей простих, звичайних, отих самих, що звуться у нас широкими масами, що понесли найтяжчі втрати на війні, не маючи ні чинів, ні орденів. Напишу, як їм жити і що робити і як і що думати, щоб краще жилося по війні по закону божесьькому і людсьькому. Дія починається поверненням на руїну родини.

### **6/XI/ 1943**

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, -аі бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...

### **11/XII 1943**

Сьогодні записав од матері десять чудесних колядок і п'ять нових старих пісень. Так було приємно записувати. Просто сльози наверталися од радості чи зворушення. Колядки мати наспівувала. У неї лишився чудесний слух. Вона потонула у спогади дитинства і проспівала мені п'ять пісень улюблених свого батька, а мого діда, ткача Ярмоли, що дуже любив співати було за своїм верстатом. «Ото було тче і так співає, тільки човник бігає. У Л часом співає-співає та й заплаче, їй-богу, правда».

Мати розповіла мені, як позаминулої зими, вигнані німцями, зимували вони з батьком десь на Бессарабсьькому ринку в темній холодній кімнатці в якійсь підозрілій квартирі базарників-цйяків.

В ніч різдвяну батько, згадавши, очевидно, молодість свою, дитинство усе своє, одним словом, життя, попросив матір заспівати йому колядок. Мати почала, співати. Згадав батько, слухаючи старечий голос матері, молоді свої літа, різдво дома, кутю, пісні, гостей, колядки – увесь згинувший у небуття наївний і прекрасний свій світ, почав тихо плакати.

Раптом одчинилися двері. Сусіди п'яненькі, почувшії материн спів, прийшли запросити старих на колядки до себе.

– Ні, не підемо.

Так ми й не пішли.

### **21/XI/ 1943**

Починаю негайно й уперто правити «Україну в огні». Зараз мені починав здаватися, що я зробив велику помилку, що погодився з ... редакцією «Знамени» друкуватися. По суті кажучи, ця ... редакція вирвала у мене сценарій, бодай їй добра не було. Безумовно, був правий Щербаков, радивши мені не поспішати з друком і працювати над повістю далі. Так мені й треба. Не міг одмовити двом редакційним маніячкам, тепер буду довго каятись.

### **1944 рік**

#### **1/1/1944**

Новий рік стрічав у симпатичного старого руського генерала О. О. Ігнат'єва. Обоє вони – і Ігнат'єв, і дружина його Наталія Георгіївна – були виключно добрими і зворушливими. Я згадую сьогодні свою зустріч з ними з почуттям теплої подяки. Мене зворушила їх інтелігентність...

#### **19/1/1944**

З великою приємністю працюю над літературним сценарієм «Мічурін». Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї як до теплої рідної хати.

Се ніби не в'яжеться трохи з моїм «націоналізмом». Адже се тема руська, про руський народ, проте я думаю, що мені не заборонять писати про його добре, люблячи палко і свій народ.

Світе мій, чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отее от знуцання над життям людським? Ну, цур йому. Пишу про воїна-мученика і борця великої і рідної мені ідеї: облагородження нашого народу радянського через сади. Мічурін. Так, отже, ні. Оказується, що ее «уход от действительности, могущий навлечь на себя...» і т. ін. А між тим мій фільм про Мічуріна сказав би радянському (всім!) глядачеві, їй-богу, багато більш, ніж усі наші камери тортур на екрані, іменуємі фільмами на «военном материале», з вбивством дітей, жінок, і криком, і жахом, і жорстокістю, що їх і так пребагато у нашому житті. Про людину, про життя, про труд і благодородство високої мети.

**25/1/1944**

Я ніколи не був метким. У дні диспутів, якими таке рясне було моє життя, я знаходжу потрібні слова не зразу, а вже після бою, десь на самоті, встромивши голову в подушку. Отоді я знаходжу для свого противника найсильніші аргументи, я обдаровую його найгострішою словесною зброєю, я підставляю під них свої слабкі місця терпеливо, зате тут же побиваю його вщент такими досконалыми, яскравими влучаннями, що все тремтить в захопленні навколо, все радіє, та вже запізно, марно. Нема ні бою вже, ні перемоги. Одна досада і нещастя реальності.

**22/1/1944**

Дописую «Мічуріна». Чим більш пишу і вдумуюсь в написане, тим більше люблю сю людину. Може, він був і не такий, напевне не такий. Я одкинув майже всю суму невеликих приватних побутових правд, прямуючи до єдиної головної правди сієї Людини. Се мені дає багато для думання. Мені приємно писати про сього справжнього сподвижника Леніна, скромного і органічно глибоко відданого комунізму трудного і складного чоловіка. Я почуваю в ньому себе, прости мені, світе, за порівняння...

**I/III [19]44**

...Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе врівні, на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика,,,

**I/III 1944**

УчораN, привіз мені з Києва звістку про зняття мене з посади художнього керівника студії. Таким чином, я повернуся до Києва на студію хоча й ще більше посивілим, але убогим, побитим і пораненим.

Понесу стид свій по Шулявці на довгі, очевидно, часи, поки не забудеться.

Годі б уже мені мучитися і спокутувати свій гріх перед Сталіним. Треба прийматись за роботу і роботою довести йому, що я радянський митець..., а не одіозна талановита постать з «обмеженим світоглядом».

Треба взяти себе в руки, закувати серце в залізо, волю і нерви, бодай останні, і, забувши про все на світі, створити сценарій і фільм, достойний великої нашої ролі у велику історичну добу.

Учора у Козловського сказав мені Самосуд: коли Москвін узнав по усунення мене з Сталінського преміального комітету, він сказав: «Як жаль. З комітету вийняли серце й душу».

Смутно мені, смутно.

**8/IV 1944**

//Якою б не була страхитливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воєдино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, напочатку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед. До речі,



об'єднання – кінець національному дрібному, другорядне кон'юнктурному, [...несе кінець]. Очевидно, його підставою була розірваність земель і різнобожжя.//

**91 IV 1944**

**Москва**

Уся Росія їде сьогодні на бабі. Те, на що виявилась здатною російська баба, незбагненне.

Так само незбагненний і так само сповнений величі наш наступ. Наступ нашого радянського воїна в це бездоріжжя – більше, ніж чудо. Це непосильний, немислимий труд. Люде ніби бояться, що зменшиться їхній священний гнів, і прагнуть швидше його реалізувати, не шкодуючи ні праці для цього, ні життя, ні страждань.

Що є в брудній, некрасивій, непричесаній російській людині? Споконвічне прагнення чуда, великого, найкращого, всезагальності... Прагнення перебудувати світ. Звідси і Жовтень. Він живе в ній і сьогодні для великого, кінець кінцем, щастя всього людства.//

**9/IV1944**

Америка одмовилась дивитися мій фільм «Битва ва н[ашу] Р[адянську] Україну».

Вона, підла, і перекупка, і спекулянтка, не захотіла навіть глянути на ту кров, яку купує вона за свій свинячий бекон у консервних банках.

Будь же ви прокляті, панове і (нраб) американці, а усім вашим добробутом і лагідними: усмішками.

Проклинає вас мій батько, мати і я з усім народом українським.

**S6 / IV [19]44**

Я не вмію писати.

Або я зовсім не вмію писати і все те, що я роблю, лише здається писанням за принципом – на безриб'їрак риба, або ж я втомився і виснажився увесь вцент. Написати півсторінки для мене вже каналський труд. Я втомлююсь часом від одного рядка.

Тисячі думок і картин збиваються в купу і мучать мене. А витікають вони з голови неначе через мікронне тоненьку щілинку, і все написане мною здається завжди мені нікчемною краплинкою того, іцо я так пристрасно хотів сказати.

Тоді я журюся і знову мучуся од знесилення.

**28 / 1V 1944**

Учора в ВОКСі шанували творчість Чапліна. Гарно виступив англійською мовою Пудовкін.

...Потім дивилися «Золоту лихорадку» – чудесну молоду картину Чапліна. Я сміявся, як давно не сміявсь.

Був Литвинов. Сіра форма зробила його трохи подібним до старого швейцара в гарному домі. І нащо завели форму для міжнародного Наркомату – не знаю, господи прости!

**29 / IV 1944**

Учора дзвонив мені мій главковерх кіно.Він повідомив мене, що мій сценарій (літературний) «Жизнь в цвету» він приймає. Що сценарій «ничего себе, только надо его сократить, особенно в первой части, в первой половине, менее удавшейся (якраз навпаки). Потом я предлагаю вам выбросить начало– царей. Не трогайте их. Ну их, бог с ними. Знаете, сейчас царей лучше не трогать. Выбросьте их».

**30/IV 1944**

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне тільки те, що прекрасне.

І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас всьому учить. Ся проста істина лишилася,

проте, не признаною, особливо ворогами високих мислей і почуттів. Краса – верховний учитель.

Доказ цьому мистецтво – малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було?

У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину.

З А. Ф[ранса].

(Без дати. Листок міститься після запису від 30/IV 1944р.)

Записати Історію постановки фільму «Щорс» від самого початку до кінця.

Роль Шумяцького, Панаса, Кошара. Розмова на дачі Панаса з Будьонним.

Читання сценарію на У[кр]політбюро. Знімання фільму.

Арешт Дубового. Дзвінок Н. в справі нової версії смерті Щорса.

Поїздка в Москву до Сталіна.

Як родивсь у мене кінець фільму... і т. д.

На «Щорсі» я заболів грудною хворобою.

Фільм у Москві. «Прийом» у Дукельського. Прийом у Сталіна.

### **3 IV [19]44**

«Повість полум'яних літ» не повинна бути звичайним оповіданням на екрані з боку побутового, натуралістичного, манерою тлумачення реалізму. Се мусить бути річ реалістична в розумінні високому, мистецькому, її поетичний дух, мистецький хід узагальнень, вибору прекрасного серед красивого, вічного в тривалому, епічного у звичайному – все мусить бути підпорядкованим єдиному стильовому комплексу строгого мистецького твору. Не повинно бути ні одного порожнього, байдужого метра, ні одного випадкового, нічого не значущого слова.

Треба вкласти в уста персонажів все краще і високе, що сприяло б художній висоті і високій життєвій поетичній правді твору. Треба відповідно мистецькому стильовому плану і вибрати і персонажів, і одержу, і особливо пейзаж. Останній мусить відігравати особливу, вирішальну в великій мірі роль.

А народ увесь в цілому треба поставити над війною. Щоб він у картині був більший за війну, народ радянський, смертю смерть поправший.

### **19/VI [19]44**

//Жахливі речі творяться в мені.

Я не можу писати статей. У мене в голові ніби обірвались усі абсолютно проводи, і жодна думка не може вилетіти з неї, не може ширяти, не може линути на крилах до читача. Що сталося зі мною? Мені здається, що читач не читає мене, ненавидить і недовіряє мені в великі часи Вітчизняної війни. Керівництво навіяло йому думку, що я ворог народу, небезпечна і шкідлива людина, націоналіст, контрреволюціонер, поплічник Гітлера і диявола. Я душевно захворів. Те, що зі мною вчинили, не треба було чинити...//

### **9/VII [19]44**

Каже мені сьогодні мати:

– Ти знаєш, Сашко. Отже, як хочеш, а наш виграв. Оце ворожила, виграє.

– Хто?

– Сталін. Ось побачиш. А на того ворожила, так буде вбитий. На німецького, як його?

– Гітлера?

– Еге. Все, що набрав, заберуть і той... і вб'ють, от побачиш, щоб я так жила.

Я засміявся, дивлячись на стару-стару свою матір з її міжнародною ворожбою на картах. Вона слідує за всіма самолётами, скільки гармат коли вдарили, яке місто забрали, українське чи білоруське, хочеться й їй вигнати німецьких ворогів з нашої пограбованої нещасної і нещасливої землі.

### **13/IX [19]44 Москва**

Сьогодні мені сповнилось п'ятдесят років. Коли б я вірив у бога, я попросив, помолвився б йому, аби послав він мені ясного розуму на десять літ, аби зробити щось добре для свого народу, і більш нічого б не просив...

**1945 рік**

**15/11 [19]45**

//Незмірний, неприступний розумінню західної людини гнів одних...

Незмірний, неприступний розумінню старої західної душі всеперемагаючий гнів слов'янина зіткнувся на рубежах тисячоліть з холодним методом злочинного германця і, скоряючись уже не тільки рукам полководців, а ніби самому інстинкту життя... (Пропуск у записках), тут бились вороги, здавалось, па тисячу літ вперед, так не жаліли життя і добра. Тут у розжарених небачених тиглях виплавлялася історія нового світу...

Світ огидний і страшний. Планетарне безумство цілком очевидне, коли дивлюсь підряд коробок двадцять хроніки-кіно, німецької, нашої, англійської і американської. Все як на долоні. Вся розтерзана, споганена земля...

**24 / II [19]45**

//Радянський народ весь вихований у прагненні подвигу.

І все його життя, не відоме і не зрозуміле ніяким іноземцям і глибоко приховане від них, – це життя подвижників, що проходило саме в спрямованості подвижництва.

Чверть століття цього життя, сповненого подій, безприкладних злигоднів і обмежень во ім'я всесвітнього щастя, були ніби підготовкою до велетенського подвигу, який потряс на довгі віки весь світ.

– «Чому ви перемогли? У нас в Америці думають усі: тому що у вас кожен такий бідний, що йому нічого втрачати і тому не шкода розлучатися з життям» (міс Чінтер).

– Дурниці говорять у вашій Америці.

«Дорога моя, любима мама. На моєму бойовому рахунку вже п'ятнадцять фашистів. Так що тепер уже якщо мене і вб'ють – не шкода...» – з листа бійця.

Розійшлись поняття про щастя.

Щастя Спарти і Афін.//

**28 /III [19]45**

Дивився випуск «Од Вісли до Одера». Є сцени боїв у Познані величні. Полонені німці на вулицях, де їх б'ють люде, як собак, чим попало. Се картина епохи потрясаюча, як потрясаючі й величезні натовпи розстріляних німцями в'язнів у дворі тюрми. Знову женуть полонених, що залишились після нечуваних боїв у Цитаделі. Багато старих, багато ранених...

**141IV [19]45**

Сьогодні п'ятнадцяті роковини смерті найбільшого поета нашої доби Володимира Маяковського. Як сумно згадувати, що найбільший поет нашої епохи покинув нашу епоху.

Пригадую, напередодні самогубства ми сиділи з ним у садочку Дома Герцена обидва в тяжкому душевному стані, я з приводу звірювань, учинених у відношенню до моєї «Землі», він – знесилений раппівсько-спекулянтсько-людоджорськими бездарами і пройдами. «Заходьте завтра до мене вдень, давайте порадимось, може, намудасться створити хоч невеличку групу творців на захист мистецтва, бо те, що діється навколо, – се нестерпне, неможливе». Я обіцяв прийти і потиснув востаннє його величезну руку. На другий день, у неділю, збираючись до нього з Юлею, я почув моторошну новину...

Проїшло п'ятнадцять літ. Недавно у кремлівській лікарні престарілий... Дем'ян Бедний зустрів мене і каже:

«Не знаю, забул уже, за что я тогда обругал вашу «Землю». Но скажу вам – ни до, ни после я такой картины уже не видел. Что это было за произведение подлинного великого искусства». Я промовчав...

\* \* \*

## ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

(Скорочено)

(...) До чого ж гарно і весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивись навколо – геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа – огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

– Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізросло. Коли вилізає з землі всяка рослиночка, ото мені радість,– любила проказувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вмщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини – красної, білої! А вишень, а груш солодких, було. як наїсися,– цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень,– поросла полином стара погребня з одкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на бога. Коли я молився богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи своїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух. Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більш скидався на батька. Федосію я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу сільничку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка – коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись спалити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому:

– Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй бог здоров'я,– зітхав він лагідно, коли подорожній нарешті зникав у кущах.

– А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

– А бог її знає, хіба я знаю... Ну, чого стоїш як укопаний? – звертався дід до коня, сідаючи на воза.– Но, трогай-бо, ну...

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби й ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом – з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

– А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Назаром, хай царствує, як підемо було...

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидалились у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались в сон у запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною.

Найкращою рибою дід вважав лину. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливли до його рук. Казали, він знав таке слово.

Влітку дід частенько лежав на погребні ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховалися під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

Більш за все на світі любив дід сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашляти. Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити. Його кашель чув увесь куток. Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду.

Часом, коли сонце добре припече, він аж синів увесь від кашлю і ревів, як вовк чи лев, хапаючись обома руками за штани, де була та грижа, і закарлюючи догори ноги, зовсім як маленький.

Тоді Пірат, що спав біля діда на траві, схоплювався спросоння, тікав у любисток і з переляку гавкав уже звідти на діда.

– Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав,– жалівся дід.

– Гав-гав!

– Та щоб бодай тобі кістка в горло! Кахи-ках!..

Тисячі тонесеньких дудочок раптом загравали у діда всередині.

Кашель клетотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно, і дуже нескоро після найвищих нот; коли дід був уже весь синій, як квітка крученого панича, вулкан починав діяти, і тоді ми тікали хто куди, а вслід нам довго ще неслися дідові громи і блаженне кректіння.

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли – видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям просто до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку – й додому, і так їм було ніколи, що, скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить,

зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, мак та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну – мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу – ще тонша. Третю – тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувся – що робить? Тоді я посадив усю моркву назад: хай, думаю, доростає, – а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви висмоктував мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, покуштував вишневого клею з вишень, понадкушував на яблуні з десяток зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюсь: баба снує коло моркви, дідова мати. Я – бігом. А вона – зирк та за мною. А я тоді – куди його тікати? – повалив соняшника одного, другого:

– Куди ти, бодай тобі ноги повсихали!

Я в тютюн. "Побіжу, – думаю, – в малину, та рачки попід тютюном". Пірат за мною.

– Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до хторого пришествія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук!

Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у матір божу і святих – Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруджати безпосередньо. Прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, повсякденні свої інтереси вважали по скромності не достойними божественного втручання.

Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги матері божій, а та вже передавала сину чи святому духу – голубу.

Вірили в свята. Пригадую, баба часто казала мені: "А щоб тебе побиле святе різдво", – або: "Побий його свята паска".

Отже, кинувшись через тютюн у сад, прабаба бухнулась з розгону на коліна. Отак, як дід любив сонце, так його мати, що її, як я теж аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі, – свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два-три рази так, що він трохи згодом був якось захворів і здох дес у тютюні.

Вона була малесенька й така прудка, і очі мала такі видющі й гострі, що схватись од неї не могло ніщо світлі. Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст невпинним потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

– Мати божа, царице небесна, – гукала баба в саме небо, – голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! Як

повисмикував він з сирої землі оту морковочку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручай йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й суставчики. Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрасстю, аж торохтіла вся од хрестів.

А в малині лежав повержений з небес маленький ангел і плакав без сліз. З безхмарного блакитного неба якось несподівано упав він на землю і поламав свої тоненькі крила коло моркви. Це був я. Причаївшись у малині за смородиною, я слухав бабиних молитов, як заморожений. Я боявсь поворухнути пальцем, щоб часом мати божа не побачила з неба, що я тут у малині. Навіть Пірат і той дивився з-під смородини на бабу з переляком.

Не знаю, чим би закінчились бабині молитви. Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда, що прокинувся од бабиних молитов. (...)

Я тихо поповз у малинову гущавину, майже аж до гадюк, не знаючи, куди подітись і що робить. "Ех, якби оце мені вмерти тут у малині. Хай тоді шукають, хай плачуть наді мною, приплакують, хай жаліють, який я був ловкий хлопчик, свята душечка. Хай потім понесуть мене до ями, а я коло ями як оживу, та чого коло ями, я ще раніше оживу, та як схоплюсь, а баба як побіжить куди-небудь і не вернеться, а ми тоді до хати та за коливо". Я дуже люблю коливо. У нас уже вмерло п'ять хлопчиків і дві дівчинки. Вони повмирали маленькими.

Мені захотілось до хати. Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима. Хто й коли збудував нашу хату, які майстри – невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері, – вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись – можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин – Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря поблизу города Сухума на Кавказі. Над лаврами трималися в повітрі божі матері з рушниками і білі ангели, як гусаки, крилаті.

Але картиною над картинами була картина страшного божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам – бабі, дідові і батькові. Вона була така страшенна й разом з тим повчальна, що на неї боявсь дивитися навіть Пірат. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці – одні до раю вгору, інші вниз. Через усю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись убивали в гарбузах. А під ужакою, внизу, геть-чисто все горіло, як на пожарі, то було пекло. Там горіли грішні душі і чорти. А в самому низу картини, в окремих клітках, було ще намальовано щось на зразок виставки чи преїскуранта кар за гріхи. Хто брехав чи дражнивсь, – висів у вогні на гаку за язик. Хто не постив, – за живіт. Хто їсть нишком у піст стоянку чи жарить яєчню з салом, – той на гарячій сковороді голим задом, хто лаявся, той, навпаки, лизав сковороду язиком.

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь наче і не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звикає до грому гармат.

В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма, а тут ще й фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч й думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися на пекло внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові наливали в рот чорти гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за свій довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда (мати божилася, що це правда) тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник і що, читаючи по неділях волшебний псалтир, закликав її, і тому вона третій рік все хворіє; що ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві, в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби зліталися самі до шкіряної палітурки. Крім того, дідовому покійному батькові Тарасу колись давно, ще за старих часів, змії носив уночі гроші в трубу.

І дійсно, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках сидів дід. Правда, він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмалена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї. Калитка з грішми була у діда в руках.

Старший мій брат Оврам був давно уже проклятий бабою, і його гола душа давно летіла стрімголов з лівого верхнього кутка картини прямо в пекло за те, що драв голубів на горищі і крав у піст з комори сало. Крім того, Оврамова душа любила молочні плівки, і він здирив їх з гладішок у погребі і в коморі.

Сама мати божилася, що буде в раю між святими, як боляща великомучениця, що годує ворогів своїх – діда й бабу – та догоджає їм.

Мати молилася святому Юрію Побідоносцеві, що топтав змія лошаком, і отак благала потопити її ворогів – батька, діда й бабу, що занастили їй життя.

Мати клялася, що коли вона, будучи ще дівкою, спала в коморі, святий Юрій раз з'явився їй у сні в білих ризах, на білому коні, з довгим списом і, коли вона вже з переляку почала стогнати, спитав її:

– Це ти, Одарко?

– Я.

– Не бійся, се я, святий Юрій, приснився, щоб подати тобі знак. Ой будеш же тепер ти, Одарочко, робити моїм іменем людям добро...

З того часу, щось років через десять чи двадцять, мати об'явила себе ворожкою і почала лікувати людей від зубів, пристріту й переляку, хоч і сама хворіла.

– Ось де я, гляньте, – було показувала вона на якусь святу душу коло божої матері угорі картини страшного суду. – Бачите?

Мати так часто тикала пучкою в цю праведну душу, що у душі вже замість лиця стала коричнева пляма, як столиця на географічній карті. Але трохи згодом матеріні діла похитнулись. Якось вона довго не давала бабі їсти. А баба тоді взяла та й накупила у церкві свічок проти матері, та й поставила їх перед богом сторч догори. А од цього вже ніяка людина не могла попасти в рай. Мати з того часу почала сильно нездужати, і її став часто по ночах душити домовик. Він жив у нас в комині і в трубі. Голосу не подавав, кажуть, ніколи і схожий був на вивернутий чорним хутром угору кожух.

Фактично, святим був на всю хату один я. І от скінчилася моя святість. Не треба було чіпати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до страшного суду і почав пильно, якось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані внизу картини. Нагору я боявся піднімати очі. Там мене вже не було.

Якої ж бо кари заслужила моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличкої, отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...



Я подивився востаннє вгору на святих, де сидів увесь їхній комітет, і мені так стало жаль, що я вже не їхній, а тут-о, на віки вічні в пеклі, так стало жаль мені, що не витримав, притулив голову до пекла, якраз під дідовою калиткою, і гірко заплавав. (...)

Потім, коли голуби посідали на стріху, вона [баба] знов перейшла на урочисту прозу:

– Покарайте його, святі голубоньки, і ти, мати божа, такою роботою, щоб не знав він ні сну, ні відпочинку, і пошліть йому, благаю вас, такого начальника...

Докладної характеристики майбутнього начальника я вже не чув. Мені було не до начальства. Рятуватись треба, поки не пізно. Заліз я хутко в старий човен, що стояв у клуні в засторонку, і почав думати, що мені робити для поновлення святості.

От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. "Не буду, – думаю, – їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви". Далі я подумав, дивлячись на ластівок: "От коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Сусу Христу".

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

"Що ж його зробить? – думав я, залишивши ластівок. – Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всяких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати "здрастуйте". Шапка якраз валялась в човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шийють, та й колодок таких уже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок.

Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота. (...)

Де ж його найти людину для пошани? Обійшовши в розпуці чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу починати від старого сусіда Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати.

Дід Захарко був коваль, хоч я ніколи не бачив, аби він щось кував. Все моє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок і так гунав чобітьми, що ми прокидалися вночі, як од грому, коли він повертався часом з рибалки. (...)

– Здрастуйте, діду! – сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі. Одповіді не було. Дід мене не помітив.

"Мабуть, не почув, – подумав я. – Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше".

– Здрастуйте, діду! – промовив я ще раз тремтячим голосом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід Захарко чого, чи не одпуститься мені хоч трохи гріхів. Але дід не подавав голосу. Що його робить? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, що таки зустріну когось, кого б міг вшанувати. Та вулиця була порожня. Навіть Масій і той кудись щез. У мене защеміло в горлі, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і пішов ще раз до діда творить добрі діла.

– Діду, здрастуйте! – сказав я йому, спинившись.

– Та йди ти під три чорти! Не дратуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! – розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив. Страждання мої були безмірні. В тяжкому розпачі, забувши вмить про порятунок грішної душі, прудко дременував додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, знову ліг у човні на дідове хутро й подумав:

"І нащо я народився на світ? Не треба було родитися.– Потім вирішив: – Засну. Засну і виросту у сні. Дід казав, що я уві сні расту".

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши страшний суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув. Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзюбкою скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходять додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходить босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий – приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять, приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, проходячи повз нас, казав: "Здрастуйте". І любив, коли дід одказував: "Дай бог здраствувать". Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на заході сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду у присмерку, коли падають вони несподівано в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більше за все на світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав що більш за все я любив слухати kleпання коси. (...)

Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Це були мої брати: Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співають почали. Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співають. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив.

Коли вони померли від пошесті зразу всі в один день, люди казали: "Ото господь забрав їх до свого ангельського хору". Вони справді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить.

Недаром деякі жіночі тонкі душі не витримували їхніх концертів. Жінки дивилися на них, і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: "Ой не буде добра з цих дітей..."

Сталося це, кажуть, якраз на зелену неділю. Лихо прийшло в нашу хату біленьку. Мені тоді ще перший рік минав.

Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загибають з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як він промчав ті тридцять верстов, нещадно б'ючи коней, аби швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів – про це довго гомоніли подорожні. А дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кінями в

ворота, аж ворота розбилися, і покалічені коні попадали в кривавій піні. Кинувся батько до нас, а ми вже мертві лежимо, один лиш я живий. Що діяти? Бити матір? Мати напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами:

– Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали...

Потім він називав нас орлятами, а вже мати – соловейками. А люди ридали і довго жаліли, що ні рибалок не вийде вже з нас, ні косариків у лузі, ні плугатарів у полі, ані вже воїнів славних.

З чим порівняти глибину батькового горя? Хіба з темною ніччю. В великім розпачі прокляв він ім'я боже і бог мусив мовчати. Явився він тоді йому у всій своїй силі, напевно, батько кинувся б і прохромив його вилами або зарубав сокирою.

Попа він вигнав геть із двору і заявив, що сам буде ховать дітей своїх.

Подібний вибух розпачу і гніву, вже не на бога, а на нас, дорослих, бачили в нього над Дніпром, через півстоліття, коли вдруге плакав він на покинутих київських горах, докоряючи нам усім до одного. Правий був чи не правий поневолений старець, не нам його судити. Адже давно відомо вже, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння. А кого вже, кого не потрясло життя!

Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу скоринкою хліба, щоб не пократать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною постаттю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве, – одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям. Іде було з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий, – стільки крилося в нього багатства. Косив він чи сів, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї, – однаково. І коли він, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв на майданах безпритульний у фашистській неволі і люди вже за старця його мали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів, – він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку. (...)

– Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку. Ось бачиш яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

– Яка красива. Ну лялечка! – ніжно і зворушливо промовила мати. – І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка...

На щасливому материному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. Що мати була дуже тонкосльоза, ми знали всі добре. "Але чого їй зараз плакати?" – подумав я.

– Чого це ви, мамо?..

– Це я плачу для діда, щоб не обижавсь, нехай йому добра не буде, – радісно прошепотіла вона мені на ухо, – Знаєш, яке у нас диво сталось?

– Яке?..

– А пропав вже я тепер, сиротинка! Кахи! – почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посипалась із стелі на долівку. Тільки в дудочках і півниках, що вигравали в дідовому кашлі, десь проривалась одчайдушна туга. Я тоді швидко підводжусь і – зирк через комин: ой! Прабаба лежить на столі під богами, дідова мати. (...)

– Ой діду, діду, у нас баба вмерла. Їй же богу, правда, – гукнув я, щасливий, і почав реготати.

– Ух ти, розбійник! – розсердився Захарко. – Так тобі вже смішно, усе тобі смішно, ось я тобі зараз!.. Гей!

Де ж не взявся рудий бичок Мина, що любив дукатись, бо ріжки свербіли, а тут ще до боків кізяки примерзли і живіт лоскотали. Так він тоді, відчинивши хвіртку отими рогами, що так засвербіли, і – гуру до Захарка! А той почав лаяти проклятого Мину і з криком: "Рятуйте, кишки випускає!" – упав у калюжу. Ой, як не побачить наш вірний собака, що Піратом звався, як дукає Мина коваля Захарка, як торохтять відра, кудкудачуть кури, батько труну робить, із стріх вода капле, та як не возгавкає! Затахкали качки, засичали гуси, полякались кури, горобці хто куди киш! А він, клятий, ой, як не підскочить, і, забувши, певно, що на прив'язі, кинувсь доганяти Мину, і протяг на дроті через двір крещендо таку гучну ноту, що дріт обірвався! (...)

Мати боялась і ненавиділа старців, але наділяла їх завжди щедро. Вона була гонориста, і їй дуже хотілось, аби хоч сліпі вважали її за багату.

Старців налізло повен двір. Богдан Холод, могутній і вже літній їх ватаг, не любив ходити з торбою по хатах. Не подобались йому ні люди, ні собаки, і невідомо – був він сліпий чи видющий. Він дививсь тільки вниз і мав такі насуплені брови, що з-під них, якщо й були в нього очі, нічого, крім землі під ногами, не було йому видно. А страшний був такий, що перед ним запиралися всі двері і примовкало все в хатах і сінях, аж поки не одійде. Тому він майже не ходив нікуди і данину свою збирав, сидячи коло базару на розі. Він не просив її, він вимагав. Його оглушливий лютий голос не годивсь для прохання.

– Подайте мені! Або копієчку!.. Або бубличка!.. Або яблучко!.. – гукав він грізним хрипким басом, повним незадоволення й досади. – Ну-бо, люди, ну!.. давайте-бо, що милість ваша! Подайте, ну що-небудь!.. – І коли довго ніхто не обзивавсь на його заклики, він люто гепав палицею об землю. – Га! А бодай вам добра не було, вовки б вас загризли... По-да-айте!!!

Одного разу, вдаривши отак костуром об землю, він до смерті перелякав доньку справника Конашевича, що йшла замріявшись на побачення до якогось панича.

– Ай, – зойкнула панночка і стрибнула як несамовита. – Спасі-і-те!

– Подайте!..

На другий день поліцай Овраменко понизив старця в правах: він заборонив йому сидіти біля ринку. Холод осів на околиці, на безлюдді, під старим хлівом, де його потроху замучили жорстокі діти околишніх міщан.

– Туди йому й дорога, ідолу. Людей хоч не буде лякати, – сказав наш батько й плюнув. – Не старець, чорт його бери, а наче дуб, розбитий громом.

Батько ставився із зневагою до Холода і сам не знав за що, мабуть, за марно погублену силу чи за пропащий богатирський голос, що завжди повергав його в смуток. Взагалі батько так ненавидів всякий недостаток, що навіть саме слово "бідність" не вживав відносно своєї особи. Замість "моя бідність" він міг сказати "моє багатство", наприклад: "Моє багатство не дозволяє купити мені нові, пробачте, чоботи".

З усіх старців батько визнавав тільки одного – Кулика. І хоч Кулик, одягнений у чемерку і великі незносимі чоботи, здавався зовні багатшим від батька, він не жалів для нього милостині і ніколи не образив його словом. Він шанував мистецтво. А

Кулик завжди ходив з бандурою і співав не про божественне. Батько шанував у Куликові зовнішню пристойність митця. Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягнутого у поганющу одягу артиста імператорських театрів, співати не вмів. (...)

Жили ми в певній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалась наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно, послали б до Артеку. Тоді артеків ще не знали. Давно це діялось. Забув, котрого року, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали.

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревла над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони. У темряві далеко десь гукали люди, жалібно гавкали пси, і шуміла й лящала негода. Ніхто не спав. А на ранок усі вулиці були під водою, а вона ще прибуває. Що робити?

Тоді поліцейський справник посилає до нашого батька величезного поліцая Макара.

– Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? – наказує він батьку сиплим голосом.– У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець.

Почувши про таку біду, мати зразу в сльози:

– Паска свята?!

А батько вилаявся, аби замовкла мати, та й каже Макарові:

– Ой рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння. Святої ж паски мушу з'їсти скибку і випити треба по закону. Два місяці не пив. Не можу паску зневажати.

– Сядеш у карцію,– сказав Макар і понюхав на припічку жарене поросся.– Замість грамоти за врятування чоловічества й скотини, битимеш блощиць у буцигарні.

– Добре,– здався батько.– Будь ви неладні, душогиби. Іду.

Мати, як завжди перед паскою, здавалася трохи несамовитою, крикнула в жалібному розпачі:

– Ну, куди ти поїдеш? Паска!

– Давай несвячену. Грішить так грішить, сідай, Макаре! Христос воскрес!.. Наливайте по другій! З весною вас, з вербою, з водою, з бідою!

Отак почавши розговлятися у суботу, потрошки-помаленьку поснули ми, проспали службу божу і тільки вдосвіта з великими труднощами стали підпливати човном до затопленого села Загребелля. Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була незвичайна, неначе сон чи казка. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав – все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці.

Весна красна!.. (...)

Вода прибувала з великою люттю. Не встигло село отямитись, як опинилося на острові, і острів став зникати під водою, потопати.

– Рятуйте-е!..

Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала попід призьбами й сінешніми дверима, заливала хліви, кошари, клуні. Потім, піднявшись аж на півтора аршина зразу, ввірвалася в хати через двері й вікна.

– Ой про-бі, ря-а-атуйте!

Хати хитало течією. Ревла худоба по кошарах. Позаклякали коні на припонах по шию у воді, свині потопились. З сусідніх задесенських сіл несло потоплених роздутих биків. Вода добралася до церкви, до самих царських врат. Потонуло все село. Один лише Ярема Бобир, наш родич по дідовому коліну, не постраждав у цій пригоді. Він знав прикмети до всіх природних явищ і особливо вірив у мишей. Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою. Коли на хрещення мишва почала тікати з клуні й комори по снігу, наш хитрий дядечко зразу догадався, що буде весною біда. І як не сміялись тоді з нього дурні необачні кутчани, він мовчки розібрав на сінях стріху, зробив на даху кошару, побудував східці, наносив повне горище сіна і збіжжя. І ось, коли село замість: "Христос воскрес", – гука в розпачі: "Рятуйте", – велике Бобиреве сімейство розговлялось на даху коло ясел в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів, зовсім як на старій картині, що висіла колись у церкві. (...)

Скоро з-за хати вплив невеличкий човник, а в човнику й співці – отець Кирило, дяк Яким і керманич за веслом – паламар Лука. Духовні особи плавали давно поміж хатами і святили паски, підтримуючи морально-релігійний рівень парафії.

– Давайте сюди, батюшко! Діти паски плачуть.

– Потерпіть, православні! – гукав отець Кирило. – Преблагий создатель посилає нам знаменіє в водах своїх яко благое предвозвестіє урожаю злаков і трав... Куди правиш, іроде! До стріхи, до стріхи прав. Ой упаду!

Паламар Лука причалював отакечки до стріхи. Служителі культу кропили паски й крашанки весняною святою водою і так потроху нахваталися на холоді по чарці, що вже й забули якої співати.

– Тут, батюшко, не "воскресенія день", а "вниз по матушці" заспівати б слід, – жартував наш батько, сміючись.

– Чого смієшся! – розсердився отець Кирило. Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу. – І тут ти проти бога, нечестивець, безвірнику лукавий!

– Батюшко, і ви, дяче, і ти, паламарю, давайте щодо сповідання віри умовимось одразу: я не проти бога, – весело сказав мій батько, притягаючи до човна арканом напівутоплену телицю. – Сашко, хватай її роги. Держи, не бійся! Я підведу аркан під черево... Не проти бога я, духовні люди, не проти паски і навіть не проти великого посту. Не проти вола його, і осла його, і всякого скота його... І коли я часом гнівлю його всесильне, всеблагее, всевидящее око, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога.

– Ось будеш ти смалитись у пеклі за отакі слова! – заступився за господа дяк.

– Дарма, – сказав батько і, підваживши телицю великим кілком, ловко втяг її у човен. – Раз уже я грішний, так де мені й смалитись, як не там, де ви кажете. (...)

– Замовч, нечестивцю! – гнівно гукнув отець Кирило, і тут раптом створилася прикрість. Похитнувшись у човні, священнослужитель зателіпав руками і полетів сторч у воду! А човен тоді хить на другий бік, – од дяка й паламаря тільки жмурки пішли.

Ой як же не зарегоче наше потоплене село, як не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися з святої паски, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги й голови стирчать з холодної води. Ні! Національний характер загреблян не піднявся до верховин розуміння закономірності й доцільності лиха. Він спокусив їх на сміх з святої навіть паски. Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько – великий добрий чоловік.

– Ну й паракхвія! Щовесни отак мокне вже тисячу, може, літ, і чорт їх не витопить і не вижене звідси. Природа!..

Зачепивши отця Кирила за золотий ланцюг ручкою весла, батько витяг його, як сома, в свій ковчег до корів і овечок. Потім стали витягати дяка і, витягаючи, так

нареготались, що забули про паламаря Луку, якого, мабуть, чи не з'їли раки, забув уже. Отака була вода.

Загинуло й щезло геть з лиця землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні теє село згоріло за допомогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, охоплені полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричачими людьми. Високе полум'я палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти соломи, немов душі загиблих матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки, аби не жити вже, не бачити, не плакати, не клясти, плигали самі вслід за дітьми і згорали в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись на вірьовках і одкидаючи на землю й на воду свої жажливі тіні. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі,— все згинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні добрих веселих людей. Одні лише печища довго білили серед попелу.

Горів і я тоді в тім вогні, загинув усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдався на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрошених кісток варили мило в середині двадцятого століття. Шкіра моя йшла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена важкими танками останньої війни людства. І сталось так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: "Болить мені, болить!"

– Чого ти крикнув? – укорили мене.— Що призвело тебе до цього в такий великий час – біль, страх?

– Страждання. Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загигає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливішого в світі?!

З того часу я почав утішати себе химерною думкою, що бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот.

І був я неправий, звичайно. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проіннятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей.

Але сідаймо ще раз у вербові човни, прошу вас. Візьмімо весла ясеніві і вернімось на Десну, на веселі води того року, коли рятували ми з батьком людей на великдень.

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю. Ще в переплавну середу було її багато по левадах і долинах, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

– Уже на возі, ой!.. Мало хоч би не брали! Комарі з'їдять! (...)

Прокидаюсь на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці. Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода, ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокошу. І вже я не ходжу, а тільки літаю,

ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс – гриби. У лози – ожина. В кущі – горіхи. В озері воду скаламучу – риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра проявляється в очах: вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявсь, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. І так ставалося чомусь, не знаю, що при розподілі копиць ні одна майже косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдував на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву і великі наші батьки починали лаятись, гукати, а потім битися над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблищами, держакми вил, тримаючи їх в обох руках, як древні воїни. Часом вони ганялись один за одним з сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, таємничими озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вистачало літ і недолі. До того ж нам вельми не хотілося втрачати рибальське товариство. Ми одвертались і не дивились тоді на малих своїх ворогів. (...)

Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж підвечір, проте завжди щасливо. Всі виявлялись живі і неушкоджені, тільки довго і важко хекали від внутрішнього вогню. Отамани були бліді од сильного бойового пеку і розходилися по куренях, грізно оглядаючись. (...)

– А Десна висохне, тату?

– Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.

– Так рибу вилловлять.

– Не вилловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди порозумнішали, то й риба стала, хоча й дрібна, ну, розумна та хитра – страх. Хто там тепер її піймає? Спи.

Я прислухаюсь. Щось заскрипіло і тихо десь плеснуло на Десні. Дивлюся – вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

– Тату!

– Що, синку?

– Що там за люди пливуть?

– То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.

– А ми хто? Ми хіба не руські?

– Ні, ми не руські.

– А які ж ми, тату? Хто ми?

– А хто там нас знає, – якось журливо проказує мені батько. – Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказати би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квіт. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось.

– А дід каже, що колись комарі були великі...

– Ото хіба що. На комарах він знається багато. Ціле життя чумакував по степах, то годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадати, що було...

– А що ж, не було? – почувся раптом винуватий голос діда.

– А що ж, не було? Мовчали б уже, – сумно якось одповів у темряву батько.



Вони ще про щось говорили, але я не все розумів. Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину на білому світі. Було лиха багато і великого смутку. (...)

Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора ста завідувала ворона. Це була, так би мовити наша фамільна ворона. Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідти бачила всіх нас і все, що ми пили, їли, яку рибу ловили, чи де зарізали деркачика косою чи перепілочку, бачила усіх пташок у наших лісі, все чула і, найголовніше, віщувала погоду. Вона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному ясному небі, і тільки вже після того, як раптом вона крякне тричі спеціальним голосом, дід починав ні з того ні з сього кашляти і позіхати, і ми тоді вже незабаром кидали граблі й вила і теж, позіхаючи, падали, як сонні, під копиці. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. Навпаки, тоді трусився від гніву.

– Га, не здохнеш ти! Киш, нечиста сило!..

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. [...] Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем, – легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша.

Поза своїм талантом, як се водиться часто серед вузьких фахівців, він був людиною немудрою і навіть немічною. (...)

Крім того, гармонії природи у великій мірі сприяла і Тихонова рушниця. Вона була така старовинна, що її курок мисливець носив завжди в кишені і надівав його куди слід вже перед самим пострілом. Цілитись Тихон любив довго.

– Ну стріляйте вже, дядьку, – шепочу я Тихонові, а серце завмерло від страху: ну, зараз трахне! – Стріляйте... Он вже випливають... Хіба не бачите... Ну, дядьку!..

Я хутко набираю повітря і перестаю дихати. Від до того чекання роблюся синім. Однак пострілу не відбулося. В самий найвирішальніший момент раптом виявилась відсутність курка. Де курок? Він, певно, одвалився і загубивсь у траві. Довго ми шарили кругом у траві й під кущем, вже сонце почало заходити, – нема курка. Ой який я нещасний! А тут качки розлітались і сюди і туди. Стара теж помітила, що в нас діла погані, й собі впливла з цілим виводком.

– Стріляйте вже, чого поснули! – чути, гукає здалека батько.

– Ні, дядьку, сьогодні не вийде. Курок, мабуть, чи не дома в жилетці забув, – сумно відповів батькові Тихон і закульгав до села.

Я трохи не заплакав. Собака теж зробився невеселий і, покрутившись, знехотя потюпав геть. Качки раділи, гуляли, плескались. Уже і в ніч пішло, а вони все плещуться. (...)

Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розкажую, ніхто віри не йме.

А було ось як. Поставили ми з батьком перемети в Десні і пливемо до куреня в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду – місяць у воді сміється. "Скинься, рибо", – думаю – скидається риба. Гляну на небо: "Зірко, покотися", – котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: "Дайте голос, трави", – гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: "Явися на березі лев", – появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

– Тату, гляньте – лев, – шепочу я батькові, як зачарований.

– Де там той лев. То ж... – далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазом по воді. Ой, лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег,

кручі, лози, – вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив і, вже на що був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись – ні висипу, ні лева: подався десь у лози. (...)

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилась аварія поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця поламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги, і так йому, очевидно, стало погано, так остогидли глядачі, й приборкувачі, і все на світі, що він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не прийшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з нього користь. Коли б ще вмів він гавкати чи мекати, – голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що хй я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І десь коло Спаського вбили його стражники! (...)

Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий вже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з яких верхня пара, коли придивитися ближче, виявлялася парою рудих плям на темному лобі.

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожаліли ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось в неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло хати, лузаючи насіння, дивимось – біжить Пірат, заморений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у святому письмі.

– Це я, ваш Пірат, впізнаєте? – гавкав він крізь сльози. – О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!.. Повірите, трохи не здох від смутку, трохи не сказився, їй-богу.

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько, який ненавидів одвертість почуттів, і той мало не сплакнув. Отаке буває на світі! Простий собака, а так збентежить чоловіка. Мати плакала ревно, приказувала з невимовною усмішкою: "Га бодай ти здох! Ну ви подумайте, собака, а такий жалісний і таке витворяє. Ач як повзає. Тьху, де ти, в нечистого, взявся?" (...)

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо, вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були нещасливі, ображені мужицькі кінські душі. Були перелякані, закляті, стурбовані або заморожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сізе кінське око.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва вони були немолоді, сухорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та, може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались, об що тільки можна. І куди було не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ушулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромивсь потворності.

Мурай був уже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, зате розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся

часом у болоті, ноги в нього застрягли і він падав, між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сірками й свитками, ми витягали його з болота на суше за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дививсь на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий кінь, тільки ну абсолютно, аж ніяк меншої краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають. І не питаєте, – не було й натяку. Ах, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилося їм у нас. Роботи багато, корм поганий, зброя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотноючи од гніву.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після денної важкої праці коні розмовляли між собою, пасучись. Розмова шла про нас, якраз про батька.

– І чого він такий лихий, ти не знаєш?

– Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

– А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, голоблі і пугу. І ще хіба його лайку.

– Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чомусь сумно і недобре мені.

– Сумно й мені. Колись я бігав понад хмарами, – Тягнибіда розігнув шию і подививсь за Десну. – Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казали мати.

– Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недобротою, а він, не знаю, як тебе, повіриш – нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

– Це правда. Тільки не нас він б'є.

– Балакай! Не нас! Болить же нам?

– Конику, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі, і він трошив мене пужалном і носакми, і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне, – куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

– Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє, – сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня. (...)

От які були у нас коні.

Минули трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові з довгими холошами і повели до школи.

Учитель Леонтій Созонович Опанасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті гудзики й кокарду. Він здавався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

– Это твой? – спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

– Так, звиніть, се мій хлопець, чи, сказати б, ребятынок меншенький, – відповів батько тихим чужим голосом, смиренним, як у церкві.

– А как зовут?

– Сашко.

– Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит, – сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько і той якийсь трохи злякався.

– Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало. Рот спустів і висох.

– Как? – нахмурився вчитель.

– Сашко, – прошепотів я.

– Александр! – гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і поставив мені найбезглуздіше і найдурніше запитання, яке тільки міг придумати народний учитель: – А как зовут твоего отца?

– Батько.

– Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадались, що діло наше програне. Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії.

– Ну, скажи, синку, як мене звать. Кажи-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав, коли б не вдержався рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

– Ну, кажи-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? – І батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромився. – Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

– Не развитой! – промовив нерозумний учитель.

Ми з батьком пішли геть. (...)

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горілці й сварках. А найбільш, чого їм відпустила доля, – роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму – і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так, ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї. (...)

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки.

Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я – здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шлях.



## ОЛЕСЬ ГОНЧАР

(3 квітня 1918 – 14 липня 1995)

У творах справжнього митця мусить виявитися той високий ідейно-естетичний ідеал людини, котрий є у житті і котрий через мистецтво тільки й спроможний дієво допомагати людині жити, розвиватися, вдосконалюватися...

Олесь Гончар

### МОДРИ КАМЕНЬ

(Скорочено)

I

Бачу, як ти виходиш з своєї гірської оселі й дивишся вниз.

– Терезо! – гукає тебе мати, а ти стоїш не озиваючись.

– Терезо!

А ти посміхаєшся комусь.

Вітер гуляє в Рудних горах. Дзвенить суха весна, гуде зелений дуб на згір'ях, і облизане каміння сміється до сонця.

– Терезо! Кого ти виглядаєш?

А ти здіймаєш руки, мов хочеш злетіти.

– Мамцю моя! Пан бог видать, кого я виглядаю! Високе небо над тобою гуде од вітру, мов блакитний дзвін.

II

Куди ти задивилась? У що заслухалась?

Було зимно і чужо, коли я постукав у твоє лісове вікно. Чув, що в хаті не сплять, але ніхто мені не відповідав. Там радилась. З-за причілка било снігом і засипано мені очі. Білий вітер стугонів у порожнечі гір.

Я постукав ще раз. Обережно, так, наче й справді цей стук могли почути там, далеко внизу.

– Просім, хто ви?

Що мені казати? Хто ми?

– Свої, – кажу і не чую власного голосу. Третю добу замість вода ми їли сніг. – Свої, – хриплю я щосили.

Тоді в хаті задзвеніло, мовби сонячний промінь зламався об шибку.

– Мамо, то руські!

Боязко й недовірливо відчинилися двері. Я зайшов до кімнати, тримаючи автомат наготові. Натиснув ліхтарик, і в смузі електричного саява завмерла біля столу злякана мати, а ти біля високого ліжка застигла в подиві, закриваючи груди розпущеними косами.

Я загасив ліхтарика і сказав завісити вікна.

Мати світила лампу, а сірник дрижав у її руці. Ти стояла на стільці боса, закриваючи вікна.

Я стидався дивитись на твої білі стрункі ноги, але, одвівши погляд, все одно бачив їх весь час.

Скочивши з стільця, ти стала навпроти мене. Тільки тепер я помітив, який подертий на мені був халат. Ти теж була в білій сукні, і на рукаві чорніла пов'язка.

– Так оце такі... руські?

– А якими ви уявляли?

– ...Такими...

Ти простягла мені свою білу руку. А мої були мокрі, червоні, незграбні, в брудних бинтах. Бинти нам правили й за рукавиці, котрі ми розгубили, митарствуючи в проклятих скелях.

– Хто у вас буває?

– Днесь нікого, пане вояку, – озвалася мати.

Вона стояла біля кахельного каміна і давилась на мене сумно.

– А по кому ви носите траур?

– По нашому Францішеку, – каже мати.

– По Чесько-Словенській республіці, – кажеш ти. Виходжу надвір, минаю кошару, в якій глухо гуркотять вівці, і тихо свищу. Від скирти сіна відділяється Ілля, білий, мов привид. Замерз, лається і питає:

– Що там?

– Можна.

– Брати й баян?

– Давай.

Знову заходимо до кімнати. Побачивши плитку, Ілля всміхається, ставить біля дверей свій «баян», обтрушується, здивовано вслухаючись у співучу словацьку мову.

– Так ми ж дома! – вигукує він вражений. – Я все розумію!

– Ми також вас розуміємо. Ми словаки.

– Нарешті кінчилось оте «нем тудом», – каже Ілля. – Ми наче знову на батьківщині.

Мати вказує на нашу скриню біля порога:

– Що то маєте з собою? Ти догадуєшся:

– Радіо.

– Радіо! – сплескує мати руками. – Просім пана – не треба, не треба його в господі! Ви будьте, а його не треба. Від нього нам усе зле. Воно забрало нашого Францішека.

Її син Францішек завжди сидів над своїм радіо до глухої ночі. Слухав і Прагу, й Москву. Необережний, хвалився всім на роботі, що він чув. А прийшли собаки-тисовці, побили радіо та умкнули й Францішека. В минулий четверок розстріляли його на кар'єрах. Штандартенфюрер каже: партизан. Для них що словак, то й партизан. Скажіть, на ласку, який з її мужа партизан? Лісник собі, та й годі! А також взяли з дому та погнали германам рити шанці. Просім пана, не треба нової біди.

– Мамаша, – втішає Ілля, – воно німе.

– Не треба, панове вояки!

Ілля бере рацію й волочить її з хати. (...)

– Ось до чого доводять ці сальто-мортале, – сумно констатував Ілля, остаточно переконавшись, що рація не заговорить.

Але головне завдання все ж було виконане, і цієї ночі ми вирішили перебратись до своїх.

Ти налила в таз теплої води. Я розмотував свої руки, але зачякні пальці ніяк мене не слухались.

– Давайте я!..

Пальці твої були вправні й повні ніжного тепла. Зовсім не боліло, як ти віддирала закривавлений бинт. Віддерши його, кинула десь у куток, а мої руки, попарені і якісь легші, зав'язала своєю марлею, сухою та м'якою.

– Просім, панове з Руська, до нашого словенського столу, – каже мати. – Гаряча кава.

Ти подавала.

– Просім ще- єдну кварту, – казала ти, коли я випив. – Ми ж вас так довго чекали... товаришу!

І пильно дивилася в вічі, і я виразно чув, як ти входиш до мого серця.

### III

Куримо – спимо – хилимось. Шістдесят годин ми не змикали очей.

– Спіть, я ставу на варті, – кажеш ти. Ми сміємось і встаємо з канапи.

– Кам? – дивишся ти благально.

– Не маємо часу, Терезо.

Мати, бліда й згорьована, щось шепоче, як черниця. «Молиться», – думаю я.

– Мамаша, – каже Ілля, – ми ще прийдемо!.. З «катюшами» та гарматами. Я поставлю вам новий приймач, і ви будете слухати весь світ!

– Дай-то бог! – шепоче вона. – Террі, проведи панів вояків.

Ми виходимо в сліпу вітряницю, залишаючи за собою в кімнаті і світло, і тепло, і людську ласку.

Далеко вниз, як у підземеллі, гримить, не вгаває фронт. Туманні каламутні заграви жовтіють за Модри Каменем. Модри Камень – Це по карті. «Мудрий Камінь» називають містечко бійці, бо Довго не можемо його взяти. Праворуч і ліворуч нього стоять висоти, як бастіони.

Ти йдеш попереду, закутана шаллю, легко перестрибуючи з брили на брилу. Над шосе зупиняємось, мов над білою прірвою. Внизу, по дорозі, чорніють німецькі машини, і шофери стрибають довкола вогню, розмахуючи руками. Білі завії снігу вихряться при світлі багаття.

Ти розповідаєш, як краще добратись до млинів, і, скинувши рукавичку, подаєш руку на прощання.

– Як ви ся іменуєте?

Тонка рука, вся зіткана з чутливих живчиків, дрібно тремтить і гріє всього мене. Коли я глянув у цей момент на гори, на обшпугований вітром камінь, він уже був мені не такий чужий, як досі

– Ми ще зустрінемося, Терезо. Ми не можемо не зустрітись!

Ти стояла задумавшись.

– Маю гадку, що це сама доля звела нас тутко.

– Ти будеш чекати?

– Хай пан бог видать, що буду.

### IV

Я вернувся.

Уже Модри Камень був наш, і шосе наше, і наші гори. Ще здалека я побачив, що на вашому подвір'ї нема нічого. Чорніло згарище, і голий димар підіймався над ним, як сурма великого горя.

Підійшовши ближче, я побачив матір. Зігнувшись над попелищем, вона порпалася в ньому паличкою, витягуючи й перетрушуючи якийсь недотлілий мотлох. Зосереджено оглянувши його, тут же кидала і знову порпалася, і видно було, що думає вона не про нього, що ті огарки їй зовсім не потрібні, а вибирає та перетрушує їх лише для того, щоб бути чимось заклопотаною.

– Добридень вам, – сказав я.

– Добридень, – відповіла вона і знову зігнулась над своєю роботою. Вона мене не впізнала.

А коли я їй нагадав, хто я, мати видивилась на мене, і її зібгані безкровні губи засіпались. Вона похитнулась, схопившись рукою за кахельний камін, який тільки й зберігся від цілої хати. Виплакавшись, розповіла:

«Вони прийшли наступного дня вранці шукати мого мужа.

– Він утік від робіт, – кричали поліціянти, – і був уночі тут!

– Не був він тут, – відповіла Тереза.

– То зла неправда, – кричали ті. – Ми виділи ноги на снігу. Ти сама проводжала його з кимось до гостинця, бо лишила там і свої дрібні сліди! – Та й почали все перекидати і на горищі, і в хижі, і в кімнатах, потрощили посуд і знайшли той закривавлений бинт.

– Чия це кров? – прискіпались вони.

– То моя, пане поліцаю, – сказала Тереза. – Я була втяла собі руку.

– Кажі дурням! – залемтували вони. – Свіжа кров! Тут були партизани!

Як почув це слово старший шваб, що був з ними, то одразу сказав:

– Ходи з нами! – І повели Терезу на Мікулов.

Я ледве встигала за ними на гору. А вона йде перед них і не плаче, та тільки раз по раз оглядається.

– Вертайтесь, мамуньо, – каже, – бо вам тяжко іти горі. А як зіходили на кряж, вона все частіше озиралася назад.

– Чого ти туди пнеш очі? – кричали ті.

– Я хочу надивитись на Модри Камень.

– Маш там каваліра?

– Мам.

І зійшли на самий хребет до шосе, де воно повертає на Мікулов, і вже ось-ось наша сторона щезне з очей. Стала моя Террі біла-біла і пильно дивиться сюди, в наш край. А вони гонять:

– Іди!

– Панове, хай подивлюся ще єдину хвилю. Хай візьму Модри Камень на пам'ятку з собою.

– Ти не на весніцу дивишся, – зауважили вони. – Ти в інше глядиш. Де ще маш каваліра?

Я теж бачу, що вона дивиться в інше.

– Ей! – раптом вжахнувся один, наче вжалений. – Вона глядить на Руське!!!

Та й ударили оба канчуками. А вона руками канчуки відбороняє, а сама все глядить-глядить. А вже видно було звідси, як далеко внизу, на виднокрузі, стріляють руські...

Хопили її попід руки і кинули перед себе. Штовхали, та підганяли, та грозили:

– Не оглядайсь!

А вона мовчки втирає кривавицю з обличчя та все-таки оглядається.

– Гей, січи її! – крикнули ті і погнали бігцем.

А я спіткнулась, бігши за ними, та впала на камінь, та й ниділа там уже до ночі...»

## V

Померкло, стерлося все. Навіть те, що звуть незабутнім першим коханням. Чому ж ця випадкова зустріч, єдиний погляд, єдина ява у великій драмі війни, чому вона не меркне і, відчуваю, ніколи не померкне?

Ти – як жива. Бо далекі Рудні гори скрізь ідуть за мною, ближчають з кожним днем, щодалі ширше розгортаючись у своїй трагічній чарівності. Бачу вже їх не забиті снігами, а зелені, пишні, зігріті весняним сонцем, коли полонини, як сині озера, зацвітають тим першим цвітом весни, що по-вашому зветься – небовий ключ.

Ти виходиш на дерев'яний різьблений ґанок у білій легкій сукні з чорною пов'язкою на рукаві і дивишся вниз, за Модри Камень, де колись пролягала наша



оборона. Тепер скрізь уже поросла буйна трава. Вже через колишню нейтральну зону їдуть по асфальту словаки спокійними волами. Ідуть і дивляться, як підводиться з землі, пнеться до сонця, росте виноград, потоптаний, розстріляний тоді.

В такі години ми часто зустрічаємося з тобою і, сівши на теплому камені, розмовляємо.

Т е р е з а. Де ви так довго були?

Я. Уже все закінчилось. Тепер я вже не піду від тебе.

Т е р е з а. Школи?

Я. Ніколи.

Т е р е з а. Як це гарно, що ми будемо завжди разом! Я так довго чекала вас після тої зимової ночі: мені здається, що не менше, як тисячу літ!

Я. А мені здається, що я стільки ж ішов до тебе після тої ночі.

Т е р е з а. Нарешті ми знову зустрілись! Дайте мені вашу руку. Ви відчуваєте, як та тисяча літ перемістилась перед нас? Тепер вона попереду, правда ж? Наша тисяча!.. Доки зеленітимуть ці гори і світить сонце, ми будемо жити. Я задихаюсь від такого багатства!

Я. Нікуди тепер ми не будемо спішити, як тоді взимку. Тоді ми майже ні про що не встигли поговорити. Лютий вітер, шугаючи в скелях, заважав нам.

Т е р е з а. Зараз ми маємо час! Зараз я доскажу вам усе недосказане тоді. Слухайте ж! Чуєте, як луцять зелені спини гір, гріючись на сонці? А небо над нами, весняне й високе, гуде од вітру, мов блакитний дзвін!.. Слухайте ж!

# ЛІТЕРАТУРНЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО



## ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО (8 січня 1935 – 13 грудня 1963)

... Симоненко став явищем, більшим за його власний доробок.

Василь Стус

### ЗАДИВЛЯЮСЬ У ТВОЇ ЗІНИЦІ...

Задивляюсь у твої зіниці  
Голубі й тривожні, ніби рань.  
Крешуть з них червоні блискавиці  
Революцій, бунтів і повстань.

Україно! Ти для мене диво!  
І нехай пливе за роком рік,  
Буду, мамо горда і вродлива,  
З тебе дивуватися повік...

Одійдіте, недруги лукаві!  
Друзі, зачекайте на путі!  
Маю я святе синівське право  
З матір'ю побуть на самоті.

Рідко, нене, згадують про тебе,  
Дні занадто куці та малі,  
Ще не всі чорти живуть на небі,  
Ходить їх до біса на землі.

Бачиш, з ними щогодини б'юся,  
Чуєш – битви споконвічний грук!  
Як же я без друзів обійдуся,  
Без лобів їх, без очей і рук?

Україно, ти моя молитва,  
Ти моя розпука вікова...  
Гримотить над світом люта битва  
За твоє життя, твої права.

Ради тебе перли в душу сію,

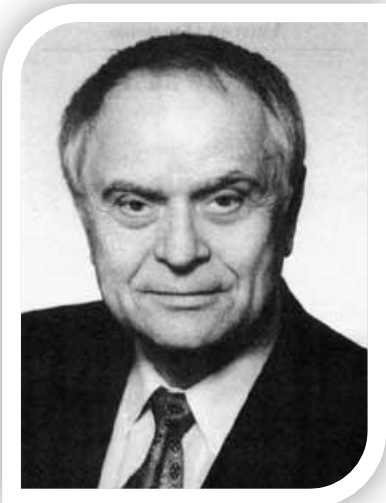
Ради тебе мислю і творю...  
Хай мовчать Америки й Росії,  
Коли я з тобою говорю.

Хай палають хмари бурякові,  
Хай сичать образи – все одно  
Я проллюся крапелькою крові  
На твоє священне знамено.

\*\*\*

**Я...**

Він дивився на мене тупо  
Очицями, повними блекоти:  
– Дарма ти себе уявляєш пупом,  
На світі безліч таких, як ти. –  
Він гримів одержимо і люто,  
І кривилося гнівом лице рябе,  
Він ладен був мене розіпнути  
За те, що я поважаю себе.  
Не стала навколішки гордість моя...  
Ліниво тяглася отара хвилин...  
На світі безліч таких, як я,  
Але я, їй-богу, один.  
У кожного Я є своє ім'я,  
На всіх не нагримаєш грізно,  
Ми – це не безліч стандартних «я»,  
А безліч всесвітів різних.  
Ми – це народу одвічне лоно,  
Ми – океанна вселюдська сім'я.  
І тільки тих поважають мільйони,  
Хто поважає мільйони «Я».



---

## ДМИТРО ПАВЛИЧКО (28 вересня 1929)

---

Поезія завжди була потрібна людині. Але в наш час, коли на планеті то тут, то там загорається полум'я війни, коли океани покриваються нафтовою корою, а душі - пліснявою – вона просто необхідна.

Дмитро Павличко

### ДВА КОЛЬОРИ

Як я малим збирався навесні  
Піти у світ незаними шляхами,  
Сорочку мати вишила мені  
Червоними і чорними нитками.

Два кольори мої, два кольори,  
Оба на полотні, в душі моїй оба,  
Два кольори мої, два кольори:  
Червоне – то любов, а чорне – то журба.

Мене водило в безвісті життя,  
Та я вертався на свої пороги,  
Переплелись, як мамине шиття,  
Мої сумні і радісні дороги.

Два кольори мої, два кольори,  
Оба на полотні, в душі моїй оба,  
Два кольори мої, два кольори:  
Червоне – то любов, а чорне – то журба.

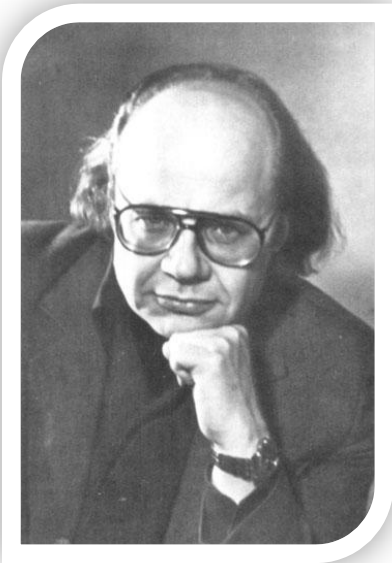
Мені війнула в очі сивина,  
Та я нічого не везу додому,  
Лиш горточок старого полотна  
І вишите моє життя на ньому.

Два кольори мої, два кольори,  
Оба на полотні, в душі моїй оба,  
Два кольори мої, два кольори:  
Червоне – то любов, а чорне – то журба.

\*\*\*

### **Я СТУЖИВСЯ МИЛА, ЗА ТОБОЮ...**

Я стужився мила, за тобою  
З туги оберувся мимохить  
В явора, що, палений журбою,  
Сам один між буками стоїть.  
Грає листя на веснянім сонці,  
А в душі – печаль, як небеса.  
Він росте й співає явороньці,  
І згорає від сльози роса.  
Сніг летить колючий, ніби трина,  
Йде зима й бескидами гуде.  
Яворові сниться яворина  
Та її кохання молоде.  
Він не знає, що надійдуть люди,  
Зміряють його на поруби,  
Розітнуть йому печальні груди,  
Скрипку зроблять із його журби.



---

## ІВАН ДРАЧ

(17 жовтня 1936 – 19 червня 2018)

---

Драч не тільки творив нову партитуру поезії, збагачував її оркестрацію; він виразно побачив український народ особистості рідкісно творчий («Сар'яни в хустках, Ван-Гоги в спідницях»), осмислив наш драматичний шлях крізь пекло історії і провалля трагедій. І в цьому – один із найголовніших інтелектуальних вимірів його поезії.

Михайло Слабошпицький

### БАЛАДА ПРО СОНЯШНИК

В соняшника були руки і ноги,  
Було тіло, шорстке і зелене.  
Він бігав наввипередки з вітром,  
Він вилазив на грушу,  
і рвав у пазуху гнилиці,  
І купався коло млина, і лежав у піску,  
І стріляв горобців з рогатки.  
Він стрибав на одній нозі,  
Щоб вилити з вуха воду,  
І раптом побачив сонце,  
Красиве засмагле сонце,-  
В золотих переливах кучерів,  
У червоній сорочці навипуск,  
Що їхало на велосипеді,  
Обминаючи хмари на небі...  
І застиг він на роки й століття  
В золотому німому захопленні:  
– Дайте покататися, дядьку!  
А ні, то візьміть хоч на раму.  
Дядьку, хіба вам шкода?!

Поезіє, сонце моє оранжеве!  
Щомиті якийсь хлопчисько  
Відкриває тебе для себе,  
Щоб стати навіки соняшником.

(7



---

## МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ

листопада 1936 – 26 травня 2004)

---

Вінграновський володіє даром винятково органічного відчуття слова, уміє розрізняти найтонші його модуляції... Читаючи його поезію, мимоволі замислюєшся над природою слова, над його ірраціональною дієвістю, його магією.

Леонід Талалай

### **У СИНЬОМУ НЕБІ Я ВИСІЯВ ЛІС...**

У синьому небі я висіяв ліс,  
У синьому небі, любов моя люба,  
Я висіяв ліс із дубів і беріз,  
У синьому небі з берези і дуба.

У синьому морі я висіяв сни,  
У синьому морі на синьому глеї  
Я висіяв сни із твоєї весни,  
У синьому морі з весни із твоєї.

Той ліс зашумить, і ті сни ізйдуть,  
І являть тебе вони в небі і в морі,  
У синьому небі, у синьому морі...  
Тебе вони являть і так і замруть.

Дубовий мій костур, вечірня хода,  
І ти біля мене, і птиці, і стебла,  
В дорозі і небо над нами із тебе,  
І море із тебе... дорога тверда.



## ГРИГІР ТЮТЮННИК (5 грудня 1931 – 6 березня 1980)

Живописець правди – в такий спосіб можна визначити і творчі принципи письменника, і весь лад його душі, а відтак і його стиль, позначений справді яскравою індивідуальністю.

Олесь Гончар

### ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ (Скорочено)

*Любові всевишній  
Присвячується*

Я виходжу з-за клуба, в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу – хату Карпа Яркового. А перед нею – молоденька сосна рівними рядочками на жовтому піску. На ганку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса – колись її волосся сяяло проти сонця золотим, тепер не сяє. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж людина...

Підійшовши ближче, я вклоняюся Марфі й кажу через молоденьку сосну;

– Здрастуйте, тітко.

Марфа ворухить губами і проводить мене далі, аж доки я не увійду в сосну "велику" (у нас її називають ще: "та, що твій тато садив").

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє мені для поцілунку сині губи.

– Мамо, – питаю після того, як куці студентські новини розказано (сесію здав, костюм ось купив), – а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

– Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...

Марфа – тоді її в селі за маленький зріст звали "маленькою Марфою" – знала, що лист від тата приходить раз на місяць. Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист, мабуть, ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку – тонесенька, тендітна, в блаженській вишиваній сорочині й рясній спідничині над босими ногами – і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки: втекла від молотарки або від косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують.

Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи: "Є – нема, є – нема, є..."

Коли з пошти виходив наш поштар дядько Левко – височенний, худючий, як сама худорба, з брезентовою поштарською сумкою через гостро підняте вгору плече, Марфа підхоплювалася йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

– Дядечку Левку, а од Мишка є письомце?

– Нема, – одказував Левко, блукаючи очима поверх золотого Марфиного волосся, що вибилося з-під чорної хустки.



– Не брешіть, дядечку. Є...  
– Ну – є! Є..."так не тобі, а Софії.  
– Дядечку Левку! Дайте я його хоч у руках подержу...  
– Нельзя. Чужі письма нікому давати не можна. Заборонено.  
– Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам. Сині Марфині очі запливають слізьми і сяють угору на дядька Левка – ще синіші.

Левко озиряється довкола, зітхає немічно худими грудьми і манить Марфу пальцем за пошту. Там він дістає із суми конверт і простягає Марфі:

– На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це... виженуть мене.  
– Ні-ні-ні, дядечку! – аж похлинається від щирості Марфа. – Ось вам хрест святий!

Вона хапає з Левкових пучок листа – сльози рясно котяться їй по щоках – пригортає його до грудей, цілує в зворотну адресу...

– Чорнила слізьми не розмаж, – каже Левко і одвертається: жде.

Марфа, якщо поблизу не видно людей, нескоро віддає йому листа, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче...

– Ну, от бачте, нічого я йому і не зробила... Тепер несіть Софії. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі, дядечку, рідненький... Нате вам ось, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає Левкові в долоню.

– Хіба що за його здоров'я, – бурмотить Левко, – а так зроду не взяв би...

І чимчикує в село, наставивши вгору гостре плече з Порожньою майже сумою (тоді не дуже-то люди писали один одному).

А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати до вечора свої шість кіп – і вітер сушить – не висушить сльози в її очах.

– А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

– Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я теж-бо за нею слідкома з роботи тікала. Отуди ярком, ярком – і до пошти. Дивлюсь, а вона вже на поріжку сидить, жде... Вона щораз перша вгадувала, коли тато обізветься.

– І ви на неї не сердилися?

– У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

– А як же то – вона вгадувала, а ви – ні?

– Хтозна, сину. Серце в усіх людей неоднакове. В неї таке, бач, а в мене таке... Вона за тата набагато, молодша була. Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки прожила з Карпом своїм і нажилася на сто. Тато ж... він якось і не старів, однаковий зоставався і в двадцять, і в тридцять годочків... сокіл був" ставний такий, смуглий, очі так і печуть чорнюці! Гляне було – просто гляне і все, а в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко піднімав очі. Більше долонею їх прикриє і думає про щось. А востаннє як бачила його (ходила з передачею аж у Ромни, їх туди повезли), то вже не пекли, а тільки голубили – такі сумні. Дивиться ними – як з туману.

Вони до нас на посиденьки ходили, Карпо і Марфа. Щовечора. І гомонимо бувало втрюх або співаємо потихеньку. Тато баритонем, а я другим йому помагаю, а Марфа першу веде. Голосок у ней тоді такий був, як і сама вона, ось-ось наче переломиться, ну, ловкий. А Карпа хоч викинь. Сидить у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий – розпушує. То я йому галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки – їж, Карпе! І тьопає, як на себе кидає. Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопе так, що каганець на столі як не погасне. "Я, – каже, – картоплю в галушках люблю. Картоплі треба більше кидать у галушки". Товстопикий був, товстоногий. І рудий – матінко ти моя... Як стара солома. Марфа проти нього – перепілочка. Ото гляне було, як він над галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться, а сльози в очах, наче дві свічечки голубі. До тата... Я ж

бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до тебе в колиску всміхається та приколисує легенько.

– Ти, Михайле, кажу, хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться. А він:

– Навіщо ж людину мучити, як вона й так мучиться?

Очі мамині сухі, голос ані здригнеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять її і не болять – вони закам'яніли.

Останній лист від тата: "Софіє! Соню! Учора дав мені товариш скалку од дзеркальця, я глянув на себе і не впізнав. Не тільки голова, а й брови посивіли. Зразу подумав: може, то іній (це надворі було), тернув долонею – ні, не іній... Більше не дивитимусь. Часто сниться мені моя робота. Наче роблю вікна, двері фільончасті, столи, ослони. І так мені руки потім засверблять, що, буває, ложки хлопцям ріжу на дозвіллі. А руки як не свої... Ти питаєш, як нас годують, як одягають на зиму. Годують такою смачною юшкою, що навіть Карпо Ярковий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдяганка звичайна, селянам до неї не звикати. Сю ніч снилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, і вища. Сосна – а за нею річки синє крило. Ні ти, ні синок, мій колосок, чогось давно не снитесь, тільки привиджуєтесь. Сусіда мій по землянці молиться уві сні, а Бога не називає. До кого молиться?... Соню! Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна. Соню, сходи до неї і скажи, що я послав її, як співав на ярмарках Зінківських бандуристочка сліпий, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір несходиму, а чи впадуть од морозу. ("Сибір неісходиму" було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: "Сибір неісходиму".) Сходи, моя єдина у світі Соню! Може, вона покличе свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвильку прийде забуття. Обіймаю тебе і несу на руках колиску з сином, доки й житиму... " Коли се було... А я й досі думаю: "Як вони чули одне одного – Марфа і тато? Як?..." А ще думаю: "Чому вони не одружилися, так одне одного чуючи?" "Тоді не було б тебе – шумить велика "татова" сосна".

# МИТЕЦЬ І СУСПІЛЬСТВО



**ЛІНА КОСТЕНКО**  
**(19 березня 1930)**

...Ми – змінні величини, вона – постійна. Це щастя, що в Україні є така поетеса – безмежно талановита, світового рівня, якій підвладні всі стилі, всі жанри, всі форми...

Борис Олійник

## **СТРАШНІ СЛОВА, КОЛИ ВОНИ МОВЧАТЬ...**

Страшні слова, коли вони мовчать,  
Коли вони зненацька причаїлись,  
Коли не знаєш, з чого їх почать,  
Бо всі слова були уже чиїмись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,  
із них почав і ними ж і завершив.  
Людей мільярди, і мільярди слів,  
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.  
Усе було: асфальти й спориші.  
Поезія – це завжди неповторність,  
якийсь безсмертний дотик до душі.

\*\*\*

## **ХАЙ БУДЕ ЛЕГКО. ДОТИКОМ ПЕРА...**

Хай буде легко. Дотиком пера.  
Хай буде вічно. Спомином пресвітлим.  
Цей білий світ – березова кора,  
по чорних днях побілена десь звідтам.

Сьогодні сніг іти вже поривавсь.  
Сьогодні осінь похлинулась димом.  
Хай буде гірко. Спогадом про Вас.  
Хай буде світло, спогадом предивним.

Хай не розбудить смутку телефон.  
Нехай печаль не зрушиться листами.  
Хай буде легко. Це був тільки сон,  
що ледь торкнувся пам'яті вустами.

\*\*\*

### НЕДУМАНО, НЕГАДАНО...

Недумано, негадано  
забігла в глухомань,  
де сосни пахнуть ладаном  
в кадильницях світань.

Де вечір пахне м'ятою,  
аж холодно джмелю.  
А я тебе,  
а я тебе,  
а я тебе  
люблю!

Ловлю твоє проміння  
крізь музику беріз.  
Люблю до оніміння,  
до стогону, до сліз.  
Без коньяку й шампана,  
і вже без вороття, -  
я п'яна, п'яна, п'яна  
на все своє життя!

\*\*\*

### ПО СЕЙ ДЕНЬ ПОСЕЙДОН ПОСІДАЄ СВІЙ ТРОН

У правиці тримає тризуба.  
В голубій одіссеї реліктових крон  
причаїлась і зваба, і згуба.  
За кущами заліг як не Фавн, то Амур.  
А мужчини високі і мужні.  
І виходить із піни антична ґламур,  
виливаючи море із мушлі.  
Понад хмари стоїть величавий Парнас.  
На Олімпі лютує Юнона.  
І Пегас, як фугас, пролетів і погас,  
зачепивши крилом Посейдона.  
Просто хочеться моря. Ні Скілл, ні Харибд.  
І богиню із піни, невзуту.  
Поки танкер якийсь не наскочить на риф  
й не розіллє муари мазуту.

## МАРУСЯ ЧУРАЙ

(Скорочено)

### ЯКБИ ЗНАЙШЛАСЬ НЕОПАЛИМА КНИГА

#### Розділ I

Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту.  
(...)

А що, якби знайшлася хоч одна, –  
в монастирі десь або на горищі?

Якби вціліла в тому пожарищі –  
неопалима – наче купина?

І ми б читали старовинний том,  
де писар вивів гусячим пером,  
що року божого такого-то, і місяця такого-  
то, і дня,

перед Мартином Пушкарем, полковником,  
в присутності Семена Горбаня,  
що був на той час війтом у Полтаві,  
перед суддею, богом і людьми  
Чурай Маруся – на підсудній лаві,  
і пів-Полтави свідків за дверми.

І загула б та книга голосами,  
і всі б щось говорили не те саме.  
І чорні бурі пристрастей людських  
пройшли б над полем буковок хистких.

Тоді стара Бобренчиха, вдова,  
суду такі промовила б слова:

– Пане полковнику і пане войте!  
Ускаржаюся Богу і вам на Марусю,  
що вона, забувши страх божий,  
отруїла сина мого Григорія.

І втеди син мій Григорій наглою смертю  
вмер,

на здоровлі перед тим не скорбівши,  
през отруєння і през чари бісовські.  
То вам, панове, правдиво, під сумлінням,  
кажу

і людьми те освідчу.

Оскаржену Марусю Чураївну  
тоді суддя суворо запитав, –  
коли, чого і для якої причини  
таке незбожне діло учинила?  
Але вона ні слова не сказала,  
усправедливленень жодних не дала,  
тільки стояла, яко з каменю тесана.

Тоді громада загула прелюто:  
– Вона ж свій злочин визнала прилюдно!  
Бо, як до Гриця, мертвого, припала,  
казала все – як зілля те копала,  
як полоскала, як його варила  
і як уранці Гриця отруїла.  
Вона ж співала, наче голосила,

на себе кари божої просила.

Співала так, як лиш вона уміла!

А потім враз – неначе занімала.

Тоді ми, вряд, упевнившись на ділі,  
що Гриць умер, отруєний, в четвер,  
предать землі звеліли до неділі,  
приймавши справу криміналітер.

Убивницю ж, Марусю, до розправи  
скріпить в'язенням города Полтави.

Бобренчиха ж, та зачна удова,  
нехай на бога в горі упова  
та настановить свідків, віри годних,  
не підозрених у проступствах жодних.

Аби по правді свідчили про злочин,  
що тут убивці іншого нема,  
бо то не є ще доказ остаточний,  
якщо підсудна визнала сама.

На то ставши, Параска Демиха, в літах  
подейшлих, зізнала:

– Єдну душу Богу ховаю, а було так.

Недавнечко, о півнях, вийшла я...

– ...трусити Левкову грушу, – підказав  
хтось.

– Панове судді.

Лесько Черкес мене на цноті змазує!

Тоді ми, вряд, казали-сьмо Черкесу і всім  
також  
особам принаявним, щоб мову свідкам не  
перебивали,

поневаж будуть випхані із ратушу,  
а двері будуть взяті на скабу.

– Отож, кажу, недавнечко, о півнях,  
коли я вийшла глянути знадвору,  
бо щось мені ускочило в димар, –  
дивлюсь: Грицько вертається додому.  
Ізвідки б то? Ще й наче напідпитку.

Якийсь такий, ніяк не вдягне свитку.  
То я й питаю, ми ж сусіди: – Гей,

це де ж тебе так, хлопче, забарило?  
– Та, чарку випив, там, в одних людей.  
Чогось так біля серця заварило.

Коли ж невдовзі чую — у Бобренків  
великий гвалт. То я туди городом.

Лежить Грицько, увесь уже посинів,  
хрипить, здрігає, роздирає ковнір.

А я кажу Бобренчисі: ой кумо,  
ой кумо, це запитяна хвороба!

І що ми вже Грицькові не робили, –  
вишіптували, терли, ізсилали,

свячене зілля клали під потилицю,  
водою мили і переливали  
хоробу на бобренківського пса, –  
не допомгло. Ще й щось таке балакав!  
Там хто стояв, то мало хто не плакав.  
В таких походах куля обминула,  
не подолала вражеська рука,  
щоб де? аж дома! дівка підманула,  
струїла геть такого козака!  
І от лежить у гробі в чорнобривцях,  
на смерть убит. А тая чарівниця...  
– Є докази, що це вона дала пиття?  
– А хто ж би ще труїв Бобренка Гриця?  
Кому він ще так знівечив життя?  
Тоді на в'яз був ставлений Фесько,  
млинів дозорця скарбу військового,  
що під боязню божою признав:  
– Панове суд!  
Того я добре звісен.  
Як що не так, беру на душу гріх.  
Цю дівчину разів, мабуть, із вісім  
коло млина вночі я спостеріг.  
Над Ворсклою з небіжчиком стояла.  
Ну, тобто він ще був живий тоді.  
І що воно, гадаю, за проява –  
дві тіні, млин і місяць на воді.  
Мені-то що? На це ж нема заказу,  
стояння – діло добре загалом.  
А я таки чогось подумав зразу, –  
аж де зійшлись, чого б то за селом?  
А якось бачу – щось майнуло з греблі.  
Шубовснуло – аж зойкнула вода.  
А я ж туди і ніг не дотереблю.  
Ну, думаю, втопилась, от біда.  
То добре, що Іван тут нагодився  
та витяг із води напівживу.  
Бо там колись мій шурина утопився,  
то гине місце, я й не допливу.  
Суддя сказав: – Усе це прикро, справді,  
і ті млини, і втоплений шурик.  
Але ж ми іншу розглядаєм справу –  
не як топилась, а труїла як.  
Тож свідок мовив трохи не до діла.  
Тут треба чітко провести межу.  
– То я ж не бачив, як вона труїла.  
А як топилась, – бачив. То й кажу.  
Тоді Бобренчиха становила інших осіб,  
числом сімнадцять,  
а з тих сімнадцяти має п'ять,  
котрі до присяги годні будуть.  
Ну, ті сказали, що Маруся – відьма,  
що у Полтаві гіршої нема,

що всі це знають, і по ній це видно,  
і що вона ж співала і сама:  
"Котра дівчина чорні брови має,  
то тая дівчина усі чари знає".  
І то ж вона наврочила, нівроку,  
що покалічив Савку Саврадим.  
Уміє перекинутись в сороку,  
а то виходить з комина, як дим.  
– Панове судді, я прошу пробачення, –  
сказав Горбань з паперами в руці. –  
З'ясую стисло свідкам звинувачення,  
щоб не збивали суд на манівці.  
Козак Бобренко, на ім'я Григорій,  
єдиний син достойної вдови,  
котра зараз у такому горі,  
що не схилить не можна голови, –  
чотири годи бувши у походах,  
ні в чім нагани жодної не мав.  
Був на Пиляві, і на Жовтих Водах,  
і скрізь, де полк Полтавський воював.  
А це улітку повернувся додому,  
в хазяйство, підупале за війну,  
і, як годиться хлопцю молодому,  
хотів ввести у дім собі жону.  
Отож нагледів дівку, собі рівну,  
дізнавши, певно, що і він їй люб,  
Грицько посватав Галю Вишняківну,  
повзявши намір брати з нею шлюб.  
Чурай Маруся, що його любила,  
любила, справді, вірно і давно,  
тоді його із ревності убила,  
підсипавши отруту у вино.  
Чи це свідомо, чи під впливом хвилі,  
як не було, а ревності – це сказ.  
Так стався злочин. Хлопець у могилі.  
І от стоїть убивниця пред нас.  
Страшна, панове, приточилась справа.  
Хай стане совість на сторожі права!  
Порадившись, звеліли ми пред в'яз  
поставити Грицькову наречену.  
Тож Галя Вишняківна підійшла,  
була про все розпитана дискретно  
і лагідно, як молода особа,  
з уникненням подробиць, що могли б  
ще більше їй розвередити душу.  
І теж вона признала під сумлінням, –  
що так було, любилися ми з Грицем,  
побратись мали... мови не стає...  
Що він ходив до тої чарівниці,  
панове суд, то істина не є.  
Вона у нього розум відіймила,  
але було це не тепер, колись.

А як вона була йому немила,  
то хто ж його присилує: женись!  
Вона ж, дурна, чогось була топилась,  
по тому ще й заслабла і злягла.  
А я кажу: чого ти причепилась?  
Чи ти його у власність набула?  
А він такий, що він брехать не буде.  
Грицько був чесний, не якийсь бабій.  
Він сам казав, що вже її забуде.  
У домі в нас він був уже, як свій.  
Оце увосень мали ми побратисьь.  
Помщаючись, пропала ж і сама.  
Вже тато наш і на весілля втратились,  
а Гриць умер... а Гриця вже нема...  
– В такому разі будемо відверті, –  
казав суддя, – бо тут не до прикрас.  
Чого ж тоді він в ніч своєї смерті  
таки у неї був, а не у вас?  
Тоді Вишняк, жалосний за таку  
тяжку зневагу дому свого,  
просив дочку не спитувати більше.  
Галю спочутливо одвели  
баби в бабинець, сплакану, понєваж  
при кождім ділі свій бабинець є.  
Суддя поглянув на підсудну лаву:  
– Що скаже нам убивниця на се?  
Вона ні слова не сказала праву.  
Стоїть. Мовчить. І дивиться. І все.  
Тоді сама Бобренчиха, вдова,  
суду сказала у її слова:  
– Мовчить, бо стидно. Бачив бог із неба.  
Я знаю все, так наче там була.  
В ту ніч вона сама його до себе,  
розпутниця, обманом затягла.  
Яка стоїть немов свята та божа.  
Ото така вже вдача потайна.  
Бо на обличчя з янголами схожа,  
але в душі – то чистий сатана.  
Якби я вам про неї розказала,  
що говорив про неї хто кому!  
Вона в Полтаві світу зав'язала  
хіба Грицькові тільки одному?!  
І осінило раптом Горбаня:  
– А може, то було якесь дання?  
Якесь чар-зілля або привороти,  
і він не зміг його перебороти.  
Тому й зайшов од Галі до Марусі,  
улігши тій диявольській спокусі.  
А зілля річ, ви знаєте, капризна –  
тут воно чари, тут воно й трутизна.  
Суддя казав, що випадки були.  
Комусь колись чогось там підлили.

Було це діло досить голосне,  
і сліз пролито більше як доволі.  
І все ж є щось не до кінця ясне:  
чи не було чиєї злої волі?  
В цих справах поруч – правда і брехня.  
– Я, як суддя, вважаю особисто,  
чи це була отрута, чи дання,  
а в кождім разі це було убивство.  
Горбань казав, що й сумніву нема.  
Звичайно, вбивство. Та іще й нецнота.  
Він, як Горбань, вважає зокрема:  
їй треба дьогтем вимазать ворота! (...)  
Пушкар казав, що так-то воно так.  
Не шануватись дівчині негоже.  
Але ж і з Гриця добрий був лайдак.  
Тут, товариство, дьоготь не допоможе.  
Бо незалежно, що то за пиття  
і що там мовить злість тисячоуста, –  
не хто ж, а він звів дівчину з пуття.  
І то була любов, а не розпушта.  
Тоді вдова Бобренчиха озвалась:  
– Та вуха ж в'януть на таку олжу!  
Вона сама Грицькові нав'язалась.  
– В який би спосіб?  
– Зараз розкажу.  
Було це, люди, на Петра Капусника,  
якраз на самий сонцеповорот.  
Я мала, люди, сина не розпусника.  
Він шанував і хату, і город.  
Коли ж вона його причарувала,  
він як сказився, геть одбивсь од рук.  
Хай вам розкаже Процик Кулевара,  
Семен Капканчик і Ромашко Струк.  
Він перестав ходити на вечорниці,  
не зачіпав дівчат і молодичь.  
А все ходив до тої чарівниці,  
недарма в річці топлять чарівниць.  
Вона його їднолітка, панове.  
Пора кебету мати на плечах.  
Я вже й варила зілля полинове,  
щоб мій Грицько від туги не зачах.  
А він – весь там! Якраз перед походом  
не спалося мені, як на біду.  
Грицько устав та шась поза городом.  
А я тихенько назирці іду.  
Отож спинилась по той бік цибулі.  
А там вже луг, роздолля для бджоли.  
Стою собі та й думаю: а дулі,  
щоб ви мене круг пальця обвели.  
Взувачки мала, постільці свинячі,  
щоб не шамтіло – шерстю догори.  
Трава ж м'якенька...

Коли щось манячить  
од Чураїв, туди, в осокори.  
А вечір темний. Хмари як повісма.  
Гора шумить... Було перед дощем.  
Вона ж на шиї так йому й повисла! –  
то я собі й засіла за кущем.  
Хтось засміявся якось недоречно  
Мартен Пушкар бровою ворухнув:  
– Вчинили ви, сказати б, нестатечно.  
Який вас біс на тоє подоткнув?  
– У мене син одинчичок, панове,  
і запечалля на душі одне,  
одна у серці шпичечка тернова, –  
не дай же бог, у прийми дремене!  
– Ну, добре, як воно вам ув охоту,  
то діло ваше, хоч воно і гріх.  
Ви, мати, знавши отаку нецноту,  
чого тоді ж не розлучили їх?  
– Щоб у заміжніх погубив підметки?  
Чи, як чернець, скоромився мирським?  
Чи щоб пішов до Таці Кисломедки,  
котра тягалась бозна-де і з ким!  
Тут як підскочить Таця, як змережить,  
шумка спідниця, з десяти аршин:  
– Орихно, тряся мене держить!  
Ти хоч на мене, суко, не бреш!  
– Це я брешу?! Особи урядові,  
та хай же бог усю мене, як є,  
як щось отут збрехала я судові  
і на душі й на тілі обіб'є!  
Я прошу о святую справедливість!  
Вдові звеліли сісти й не клясти.  
А Таці за губи неповстягливість  
Два хунти воску в церкву принести.  
Насилу втихомирилась кобітка.  
По тому був припозваний за свідка.  
Семен Капканчик, хлопець непитущий,  
з котрим Грицько був приятель найдужчий.  
Звеліли ми Капканчику Семену  
казать судові правду нестемену.  
І він сказав: – Тут кожен щось говоре.  
Вже той Грицько чутками так обріс.  
Ну, бо кому якого батька горе?  
Чужа душа – то, кажуть, темний ліс.  
Ось тут і суд на тому зупинився,  
що знали ж всі, і Галя не глуха,  
що сватав ту, а в тої опинився.  
А хто із нас, як кажуть, без гріха? (...)  
А тра було порвати все на ділі,  
та ще з півгоду виждати тоді.  
То це б сиділи в Гальки на весіллі,  
а не отут балакали в суді.

Загомоніли люди, закивали, –  
що там казати, всі парубкували.  
І всім усе зробилося ясне,  
хтось і слівце сказав уже масне.  
Тоді устала мати, Чураїха, і сказала так:  
– Пане Пушкарю, полковнику полтавський,  
а добродію наш!  
Що вам маю сказати? Спасибі людям за  
тишу.

Он сидить писар, Туранський Ілияш.  
Хай він мої сльози запише.  
Чужа душа – то, кажуть, темний ліс.  
А я скажу: не кожна, ой не кожна!  
Чужа душа – то тихе море сліз.  
Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна.  
І чим же, чим ви будете карати  
моє смутне, зацьковане дитя?  
Чи ж вигадє суд і магістрати  
страшнішу кару, ніж таке життя?!  
Ви грамотні. Ви знаєте латину.  
За крок до смерті, перед вічним сном,  
одного прошу: у мою дитину  
не кидайте словами, як багном!  
Притихли люди, знітилися свідки,  
сльозина блисла у якоїсь тітки.  
Відтак, уже не ставлений ніким,  
прийняв присягу Шибиліст Яким.  
– Даруйте... я... незвичка промовляти,  
Хотів сказати річ іще таку:  
Марусю знаю ще із немовляти  
і Гриця знаю ще у сповитку.  
Он там сидить та бідна Чураїха.  
Чи на суді була вона коли?  
Проз їхній двір тоді я саме їхав,  
коли Грицька на цвинтар повезли,  
Чи рвала мати так на собі коси,  
як задзвонили по його душі?  
Та він же їй як рідний син і досі,  
у них і виріс там на шпориші.  
Вона ж свою дитину годувала  
та вже й сусідську бавила, чужу.  
Бобренчиха ж тим часом воювала –  
за курку, за телицю, за межу.  
Все ніколи. То в них і повелось:  
сьогодні ситий, бо учора їв.  
То те дитя й на ноги зіп'ялося,  
і розуму дійшло у Чураїв.  
Коли ж у Гриця вибилось навусся  
і Чураївна стала на порі,  
то полюбилась хлопцеві Маруся, –  
могли б лише радіти матері.  
Воно на те й заходилося спочатку.



Грицько пішов тим часом у похід.  
Попідроснали верби і дівчатка, –  
про це в суді, можливо б, і не слід, –  
але ж Маруся так його чекала,  
такі літа одна перебула!  
Нікому ні руки не шлюбувала,  
ані на кого й оком не вела.  
Грицько ж, він міряв не тією міркою.  
В житті шукав дорогу не пряму.  
Він народився під такою зіркою,  
що щось в душі двоїлося йому.  
Від того кидавсь берега до того.  
Любив достаток і любив пісні.  
Це як, скажімо, вірувати в бога  
і продавати душу сатані.  
– Хай бог почує сльози удовині! –  
Бобренчиха зайшлася від ридань.  
– Панове суд! Я вірю цій людині, –  
сказав Пушкар. І втрутився Горбань:  
– А чим довір'я ваше обгрунтоване?  
Ведете суд на хибну колію.  
– У мене, пане, слово не куповане,  
і я його не продаю.  
А хто тут, може, хоче хабаря,  
то хай мені подивиться у вічі.  
– Панове! До Мартина Пушкаря  
тут посланець прибув із Січі.  
...Ввійшов, як грім, обвітрений з дороги.  
Віддав чолом і мовив хрипкувато:  
– Полковнику, вам лист від кошового.  
– Гаразд. Сідай. Спочинь з дороги, брате.  
Якись новини?  
– Обступає ворог.  
Богдан козацтво стягує під Білу.  
Потрібна поміч. І потрібен порох.  
Потоцький йде назустріч Радзивіллу.  
Зірвав полковник повагом печатку.  
І поки він листа того читав,  
той посланець обговтався спочатку  
і тих, побличчих, райців запитав:  
– Ну, як тут, мирно? Пишете папери,  
язик зломивши на судейський штаб?  
Зітхнули райці. Обізвався первий:  
– Та тут таке! Козак у нас погиб.  
– Погиб? Козак? То що у вас в Полтаві?  
Облога? Зрада? Засідка? Бої?  
– Та ні. Маруся. Он сидить на лаві.  
Струїла хлопця. Судимо її.  
Той засміявся: – Отакої к бісу.  
Під Білу Церкву стягнуто полки.  
Палає Київ, знищено Триліси.  
У вас же он як гинуть козаки!

Там бій. Там смерть. Там зламано границі.  
Людей недохват. Ллється наша кров.  
А тут – погиб.... У вас ще на спідниці  
не перешили ваших коругов?  
– У вас, у нас. Ви Січ, а ми Полтава.  
У вас правá, ми ж – охоронці прáва.  
У вас за вбивство кара там яка? –  
Козак сказав:  
– А проста. Як по злóbі  
козак уб'є, не дай бог, козака, –  
живого з мертвим ув одному гробі!  
– А тут, бач, інше. Тут все навпаки.  
Погиб козак од женської руки.  
– Домарики, така у вас і смерть.  
Безславно вмер, а кажете: убито.  
А запорожці – люди без круть-верть,  
все кажуть щиро на своє копито.  
Якби ми ремигали, як воли,  
якби ми так чесали язиками,  
то вже б давно Україну віддали,  
не мавши часу бути козаками.  
Ця дівчина... Обличчя, як з ікон.  
І ви її збираєтесь карати?!  
А що, як інший вибрати закон, –  
не з боку вбивства, а із боку зради?  
Ну, є ж про зраду там які статті?  
Не всяка ж кара має бути незбожна.  
Що ж це виходить? Зрадити в житті  
державу – злочин, а людину – можна?!  
Суддя сказав: – Знаскока тут не мона.  
Тут, запорожче, треба Соломона.  
Козак сказав: – Замудрувались ви.  
Тут треба тільки серця й голови.  
Тоді у вряді почалась незгода.  
Той каже так, а той іще інак.  
Лесько сказав: – Кого в цім ділі шкода,  
так це Івана Іскру. То – козак.  
Таке нещастя хоч кого знеможе.  
Це ж можна тут рішитися ума.  
Любив же він Марусю, не дай боже!  
Тепер сидить, лиця на нім нема.  
У свідки більш ніхто не зголосився.  
Суддя пождав, щоб гамір трохи змовк.  
Полковник встав, в судді перепросився,  
бо мав на Білу готувати полк.  
Посунув трохи війта і бурмистра.  
Поспільство розступилось на аршин.  
І вийшли вдвох. За ними вийшов Іскра.  
І ще там дехто з полкових старшин.  
На другий день, в годину зегарóву,  
суд приступив до вислухáння знову.  
Сказавши Чураївні, щоб вона,

оскаржена, то значить, сторона,  
настановила свідків, віри годних,  
не підозренних у проступствах жодних.  
Бо ми-сьми, вряд, ведлуг закону чиним,  
о справедливість дбаючи одну,  
що, може, є які-небудь причини,  
котрі її пом'якшують вину.  
Вона й від цього, вбивця, ти диви,  
відмовилась хитанням голови.  
І це було нам доказом яскравим –  
не мала що сказати перед правом.  
– Тоді, зачувши отакі слова,  
не будши свідком ставлена позатим,  
Ящиха Балаклійська Кошова освідчила:  
– Я маю що сказати!  
У мене дома діточки малії.  
Мій муж поліг в боях у Приазов'ю.  
А я прийшла сюди аж з Балаклії,  
хоч я людина вже не при здоров'ю.  
Отож скажу відкрито і вселюдно.  
Буває всяко, доля – не черинь.  
Любов – це, люди, діло неосудне.  
По всі віки. Во вік віків. Амінь.  
У Горбаня самі стенились плечі:  
– Ото жінок і не пускають в Січ.  
Сказали ви, Ящихо, нездоречі.  
Даремно ви убовтнулися в річ.  
– Вже стільки літ суддюю у Полтаві, –  
сказав суддя. – Чимало бачив справ.  
Сиділи всякі в мене тут на лаві,  
халепи я такої ще не мав.  
По тому встав, на стіл руками сперся:  
– Тут говорили свідки й очевидці.  
По вислуханню всіх цих контроверсій  
суд має перейти до пропозицій.  
Хоч тут думки були навпереміну,  
та суд стоїть на вірному сліду.  
Хто має мисль яку-небудь одмінну,  
нехай про це зголоситься суду.  
Мовчали всі.  
Не зголосився жодний.  
У книзі писар буковки низав.  
Пушкар, полковник, яко віри годний,  
которий ставши, так ото сказав:  
– Панове судді! Важко розібрати,  
що і до чого, як воно було.  
Нехай простить і та, і друга мати,  
а їхні діти учинили зло.  
Грицько зцурався дівчини такої!  
Доп'яв біди, земля йому пером.  
Такої кривди парубок накоїв,  
що не могло це скінчитись добром.

Але ж, мабуть, ми правди не зурочим,  
що світ вже так замішаний на злі,  
що як платити злочином за злочин,  
то як же й жити, люди, на землі?  
Людській душі цей злочин осоружний.  
Не виправдання навіть і любов.  
Дожитися, щоб так погиб хорунжий,  
що ніяк похилити хоругов!  
І хто ж убив хорунжого? Дівчина!  
А як по ньому тужить! Як вдова.  
Он подивіться. Є ж якась причина.  
То вже стоїть людина нежива.  
Страшне це діло, діло небуденне.  
А всі почути вирока спішать.  
Воно, скажу вам, легше, як на мене,  
діла у битвах шаблею рішать.  
Отаман Гук гукнув тоді, що справді  
судити треба дівчину по правді.  
Тоді Горбань сказав йому до ока  
і всіх незгодних так ото згромив:  
– Панове судді! Правда одинока.  
А правда в тому – хто кого убив.  
Гук відповів: – Не треба забувати,  
хто кого зрадив, хто кого терзав.  
А правда, пане, слово більмувате.  
Воно не бачить, хто його сказав.  
Горбань відмовив: – У такому разі  
ми різні правди маєм на увазі.  
Той тягне вліво, інший гне управо.  
А є одне, і так вже іспококон:  
статут Литовський, Магдебурзьке право,  
панове судді, – це для нас закон!  
– Що скажуть райці? –  
Райці – безглагольні.  
– Порадили, – суддя сказав тоді. –  
Таким, котрі дуже сердобольні,  
панове вряд, не місце у суді.  
Чотири рази ми отут збирались.  
Достойні свідки питані від нас.  
А як труїла, ще не розібрались.  
І мусим слухний видати наказ.  
Вона мовчить, убийниця. Тим паче.  
Це треба теж до справи долучить.  
Бо мати в горі. Вишняківна плаче.  
А ця мовчить. Об чім вона мовчить?  
Такого ще не бачила Полтава.  
І суд такого ще не примічав,  
щоб той, кого потягнуто до права,  
зневажив право та отак мовчав.  
Заворушилися лавники і райці:  
– Це ж всі закони підуть шкереберть!  
А справді, звідки у цієї здрайці

така отрута, що вбива на смерть?  
Дійшли до чого, сваримся нарз'єм!  
Ніяк не можемо рішення прийняти.  
То треба знати, чого ще не знаємо.  
То знаємо те, чого не треба знати.  
– Крім того, ми вже так тут заморочені, –  
сказав суддя, – що ще не з'ясували,  
а чи були у неї в тому злочині  
помічники, чи пак компромети?  
То що ж ми будемо думати-гадати,  
як і про це закон є акурат.  
Оскаржену на квестію віддати,  
і хай із нею поговорить кат.  
Іван сказав:  
– Панове, це жорстоко.  
І божі сльози не падають з ікон?  
То де ж воно, всевидище око?!  
Це ж глухоаспидський закон!  
– Та що це, люди? Дівчину на муки?! –  
Лесько як вийме шаблю з-під поли.  
Тоді Леськові заломили руки  
і до дверей із в'язниці повели.  
Він тільки зблід і губу закусив,  
та так судейських з себе і струсив:  
– Ви, канцїлюги, у чорнилі пальці,  
бумажне кодло, воло набивне,  
хвотальники, в походах небувальці,  
кого взялись подужати... мене?!  
Та навпростець, в єдиний пліг, спрожого, –  
такого хлопця вдержати хіба? –  
поміж люди проклав собі дорогу  
та по столу навідліг як вруба!  
Суддя здригнувся. Одсахнувся натовп.  
Горбань охляв од чуба до халєв.  
Козак спїтнів. Козацька шабля навпіл.  
А стіл стоїть. Так само, як стояв.  
– Полковнику! Мечі оттакелицькі  
щербилися об шаблю об мою.  
Шоломи турські, панцирі шляхетські  
Лесько Черкес розрубав в бою!  
Чому ж цього я розрубати не можу?! –  
Іван сказав: – Бо це, як світ, старе.  
Фортецю, певно, легше взяти ворожу.  
А цього столу й шабля не бере.  
(Вони з Леськом бували в битвах разом  
Лесько утне ще штуку не одну.  
Він потім стане побратимом Разіна –  
Леськом Хромим. Загине на Дону).  
І встав Пушкар. Обвів людей очима.  
Хустки, очіпки, свитки, жупани.  
І голова у нього над плечима  
була як вежа в шапці сивини.

Ще не старий. І славу мав, і силу.  
(Про нього потім думу іскладуть.  
Мине сім літ – і голову цю сиву  
Виговському на списі подадуть)  
Пушкар сказав, що злочин – непростий.  
Карати треба, що там говорить.  
І так карати, щоби люд хрещений  
не мав за що судові докорити.  
Закон є суть, тверда його основа.  
Для того він і звелений судам.  
Але оце як хочете, панове,  
а на тортури згоди я не дам!  
Тоді ми в'яз, все зібране гроно,  
на ті слова схилившись і уваживши  
підсудну на тортури не діли.  
І правий суд продовжували далі,  
явивши в жилах зимну кров,  
так нібито нічого і не сталося.  
Лесько ж Черкес за те, що бешкетує,  
пеню належну сплатить до шкатулки  
Сиділа Галя наче панська рожа.  
Іван сидів з похиленим чолом.  
Сказали райці: – дійся воля божа! –  
і записіли місце за столом.  
Суддя сказав:  
– Закони судочинства  
вагатися не дозволяють нам.  
Запобігавши, щоби такі злочинства  
не множились промєжду християн,  
ми мусим вбивцю засудити до страти,  
як нам велить і право, і статут.  
І тільки спосіб – як її карати –  
предметом спору може бути тут.  
Що скажуть райці, лавники і возний?  
Як це здається, пане войте, вам? –  
Підвівся Іскра, полковий обозний,  
син Острияниці Якова, Іван.  
(Загине теж, в бою заживши слави,  
в недовгий час після Пушкарєв,  
вертаючи до попелу Полтави  
з посольства до московського царя).  
Увесь блідий, аж під очима чорно.  
– Я прошу, люди, вислухати мене.  
Багато слів страшних тут наговорено.  
Ніхто не говорив про головне.  
Я, може, божевільним тут здаюся.  
Ми з вами люди різного коша.  
Ця дівчина не просто так, Маруся.  
Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.  
Коли в похід виходила батава, –  
її піснями плакала Полтава.  
Що нам було потрібно на війні?

Шаблі, знамена і її пісні.  
Звитяги наші, муки і руїни  
безсмертні будуть у її словах.  
Вона ж була як голос України,  
що клекотів у наших корогвах!  
А ви тепер шукаєте їй кару.  
Вона ж стоїть німа од самоти.  
Людей такого рідкісного дару  
хоч трохи, люди, треба берегти!  
Важкий закон. І я його не зрушу.  
До цього болю що іще додаю?  
Вона піснями виспівала душу.  
Вона пісні ці залишає нам.  
Ще тільки вирок – і скінчиться справа.  
І славний рід скінчиться – Чураї.  
А як тоді співатиме Полтава?  
Чи сльози не душитимуть її?  
Запала тиша, як в страшому сні.  
Горбань сказав:  
– При чому тут пісні?  
Вона ж на суд за інше зовсім ставлена.  
І потім, бачте, чутка є, ги-ги,  
що свідок цей – особа зацікавлена.  
Його слова не мають тут ваги.  
Тоді ми, врят, з пристойними особами  
дали сказати слово їй останнє, –  
чи має серця внутрішню гризоту  
і чи пред тим, як вирок наш почути,  
зронити хоче хоч сльозу покути?  
Підсудна слізьми очі не зросила,  
І милосердя в права не просила.  
З тих тоді рацій все дорозумівши  
і між собою радившись не раз,  
кондиціям її права посполитого  
тоді такий ми винайшли наказ:  
Ми, врят, зіпершись па свідоцтва голі,  
в такий-то спосіб справа була рішена,  
що має бути карана на горлі,  
на шибениці, значиться, обвіснена.  
Про що людей поштивих звідомляєм  
і на потомні вписуєм віки.  
Декрет печаттю нашою змоцняєм  
і підписом судейської руки.

## **ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК ВИХОДИТЬ НА ЗОРІ**

### **Розділ II**

(...) Уже стоять вози під яворами.  
Полтавський полк готовий у похід.  
Годуйте коней. Неблизька дорога.  
Благословіть в дорогу, матері.  
А що там буде, смерть чи перемога, –  
Полтавський полк виходить на зорі!

Там бій гримить. Там гине наша воля.  
Там треба рук, і зброї, і плечей.  
І що там варт чиясь окрема доля,  
той тихий зойк у безмірі ночей?..  
Вогненна зірка в небі пролітала,  
сичі кричали, вісники біди.  
На сто думок замислена Полтава  
вербові гриви хилить до води.  
Був правий суд. І вирок оголошено.  
Усе як слід. За що себе вкорить?  
...Мовчить Полтава, наче приголомшена.  
Перехотілось людям говорити.  
А власне, що ж, такі часи криваві.  
Що варт життя? Ну, стратять ще когось.  
Промчався вершник по німій Полтаві –  
у серці міста громом віддалось.  
Простугоніло смутком вечоровим,  
хитнуло тиші синій оксамит.  
І тільки вершник за полтавським ровом  
десь даленіє цокотом копит...  
Самотній вершник зникне за туманом.  
Сторожа вслід подивиться йому.  
Той вершник зветься Іскрою Іваном.  
Йому сьогодні тяжче ніж кому.  
Уже він там, уже за далиною,  
вітрами тугу спалює з лица.  
Що ж, горе горем, а війна війною.  
Послав полковник гетьману гінця.  
"Вартуй! Вартуй!" – з Курилівської брами.  
"Вартуй! Вартуй!" – від Київських воріт.  
Уже стоять вози під яворами.  
Полтавський полк готовий у похід.  
Годуйте коней! Шлях їм далеченький.  
Пильнуйте славу полкових знамен.  
Полтаво! Засвіт встануть козаченьки.  
Ти припадеш їм знову до стремен.  
Так само засвіт встануть з полуночі.  
А ти за них, Полтаво, помолись.  
Лиш не заплаче свої карі очі  
та Марусенька, як було колись...

### **СПОВІДЬ**

### **Розділ III**

...Пройшло життя. Не варт було і труду.  
Лише образи наберешся вщерть.  
Останні дні вже якимось перебуду.  
Та вже й кінець. Переночую в смерть.  
А що в житті потрібно ще мені?  
Одбути всі ці клопоти земні.  
Оці останні клопоти одбути,  
іти туди, куди мене ведуть, –  
аби одбути, все уже одбути, –  
і щоб не бути, щоб уже не бути!

Три дні дали на розмисли мені.  
А нащо вже тим смертникам три дні?  
Чи їх уже тримає що на світі?  
Це наче привид взяти на ланцюг.  
Щось наче там вовтузиться в лахмітті...  
Це ж скільки тут сиділо волоцюг,  
зłodіїв різних. Теж чекали страти.  
Мабуть, їм не хотілося вмирати.  
Що ж, ви вже відбули своє, щасливці.  
Хто б не були, а ви вже відбули.  
Це ж, певно, тут сиділи і убивці,  
збудована ж в'язниця ще коли.  
Аж ось де прихилю я свою втому  
за стільки днів, за стільки довгих літ!  
Чи тут змінили хоч оцю соломую?  
Чи кинули хоч свіжий околіт?  
А втім, яка мені уже різниця?  
Я теж убивця. Я убила Гриця.  
Оце ж за те мені й заплата –  
із кам'яних мурів кам'яная хата.  
Старий кожух... солома... постелюсь...  
Хоч так полежу... в п'їтьму подивлюсь...  
...А я заснула, господи, заснула!  
Солодким сном уперше за всі дні.  
Та так заснула, наче потонула.  
Ще щось хороше й снилося мені...  
Прокинулась, ніяк не розберуся, –  
чого я тут, хто вбивця, хто Маруся?  
Сама від себе ще така далека,  
немов оце приніс мене лелека  
та й опустил у мальвах і жоржинах  
на тих ранкових росяних стежинах.  
І я ще, як малесеньке дівчатко,  
щоранку починаюся спочатку.  
Солодка млість... блідесенький промінчик...  
як добре жити... думати про інше...  
А сон минув, розтанув. І натомість  
раптовим болем обпекла свідомість.  
Єдине слово виникло: невже?!  
Душа болить, і тіло як чуже.  
Навпомацки з підлоги підвелася.  
Не розчесавши коси, заплелася.  
Все так, як є. Приречена. Одна.  
Стіна. Стіна. І ґрати. І стіна...  
...А вже світає. Сумно, сумно, сумно  
благодсловляється на світ.  
Десь коні ржуть і глухо грають сурми.  
Полтавський полк виходить у похід.  
Десь грають сурми. В добрий час їм ґрати.  
В литаври б'ють, так само як колись.  
Душа рвонулась – і застряла в ґратах,  
прозорі руки з ґратами сплелись.

Далекий гомін сповнює в'язницю.  
Десь вітер гонить куряву руду.  
Це вперше, Грицю, це уперше, Грицю,  
що я тебе в похід не проведу!  
Ой, ллються сльози материнські, ллються!  
Свята печаль, печаль без гіркоти.  
Загинуть хлопці, то хоча б по-людськи.  
А як загинув, як загинув ти?!  
Що кожен їде, – і вогню, і грому,  
всього там буде в клетоті доріг.  
А ти лежиш на цвинтарі старому,  
де ще ніхто з козацтва не поліг.  
Останні зорі в небі догорають.  
Оце уперше за багато літ –  
і коні ржуть, і сурми, Грицю, грають,  
а полк без тебе вийде у похід. (...)  
Така полегкість, мало не сміюсь.  
А ця тюрма – оце і є свобода,  
бо я вже тут нічого не боюсь.  
А дзвони б'ють, а дзвони калатають!  
Здається, небо й землю розхитають.  
І тут, і там, і десь аж на горі  
далекі дзвони б'ють в монастирі.  
І десь там юрми, натовпи, там люди!  
Там зорі в небі чисті, як ромен.  
Ще жінка мужу падає на груди,  
і діти тягнуть руки до стремен.  
Чиясь край шляху плаче наречена.  
Там вийшли всі – і німечні, й малі.  
І тільки я до цього непричетна.  
Я зайва людям на своїй землі.  
...А полк їде. Нема коли журиться.  
Уже хтось інший став під корогву.  
Хорунжі є, немає тільки Гриця.  
А я жива... Чого я ще живу?!  
Жінки дорогу слізьми перемили.  
А Гриць лежить, загинувши за так.  
Чи хоч йому той пр'апірок прибили  
там на хресті, щоб видно, що козак?..  
Промчали коні проз мою в'язницю.  
Копита б'ють вже десь біля воріт.  
Це вперше, Грицю, це уперше, Грицю,  
виходить полк без пісні у похід!  
Все тихше й тихше... Сурми вже не грають...  
Шум даленіє... Дзвони завмирають...  
Прощайте, хлопці. Бийтесь до ладу.  
А я вже вам і пісні не складу.

\* \* \*

...І друга ніч. Не спалося ні миті.  
А спокій дивний! – наче я вже там.  
І спогади, сльозами не омиті,  
приходили прощатися з життям.

Чомусь згадалися ночі на Купала...  
Зірками ніч висока накрапала.  
Бездонне небо і безмежний світ,  
а нам всього по вісімнадцять літ.  
Такі несмілі, ще тремтять уста.  
Отак до ранку – ніч і висота.  
А ще згадалось – колесо вогненне  
з гори в долину котиться проз мене.  
Обкручене соломою, летить  
палахтить на вітрі, палахтить!  
І, розгубивши іскри увсібіч,  
обвуглене, заточується в ніч...  
А вже дівчата в плахтах, у намисті,  
вінки пускають за водою вниз.  
А вже гадають, хто кому до мислі,  
а хлопці зносять до багаття хмиз.  
Пливуть вінки, і мій пливе, не тоне.  
А серце ще таке безоборонне,  
таким співаю срібним голоском!..  
Чорти знімають зорі рогачами...  
Вінок пливе, зникає за ночами...  
Чи десь його прибило між корчами,  
чи десь лежить, примулений піском?..  
А потім – як зламалося весло.  
І підхопило душу, й понесло,  
і закрутило у такому вирі!..  
Було б тоді й спинитися літам.  
Душа летить в дитинство, як у вирій,  
бо їй на світі тепло тільки там.  
...Було, під вечір луцимо квасолю,  
а Гриць іде городами до нас.  
Вечірнє небо світиться красою,  
і соняхи гудуть, як тулумбас.  
Вже тиха осінь ходить берегами,  
на вербах трусить листячко руде.  
А Гриць бадилля тягне за ногами,  
іде, маленький, дигає, іде...  
Таке було гарнесеньке хлоп'ятко.  
Цікаве. А ласкаве, як телятко.  
Хороший хлопчик, трохи шалиган,  
усе збивав шоломи шелюгам.  
Усе, було, ми разом, все ми разом –  
пірнаєм в річку і по кручах лазим.  
Шукаєм глоду, пасемо корову,  
у гилки граєм, в цурного квача.  
Або за зиму довгу, вечорову,  
начешем з коней шерсті для м'яча.  
А ще ми з Грицем внадилися змалку  
у дідову Галерникову балку.  
Він там живе в степу за вітряками,  
один-один, одвик і говорить.  
Лише димок із довжика роками

курить собі у небо та й курить.  
У нього там і зарості ожини,  
і таємнича ниточка стежини,  
і вулики, і в жолобі водичка,  
і вплетений у верби живопліт,  
і хата, як старенька рукавичка –  
в ній кіт живе, цвіркун живе і дід.  
А сам він дід старезний, полотняний.  
А в нього сива борода, як дим.  
Розказує про Кафу, полонянок,  
про те, в які походи він ходив.  
І каже нам, що ми його онуки,  
не дав бог рідних – не було коли.  
Галерницькі рубцями биті руки  
вистругують нам човники з кори...  
А то – щедрюем. Низочкою ходим,  
тонкими голосочками виводим:  
"Ой на річці на Йордані  
Там пречиста ризи прала..."  
На Ворсклі хрест вирубують опішнями.  
Заллють водою, уморозять в лід.  
Горбаті верби льодяними клішнями  
скляні бурульки струшують з борід.  
Летять з гори санки і grindжолята,  
в очах мигтять занесені тини.  
Тоді у мене не було вже тата,  
мені зробила мати ковгани.  
Аж білий вихор здійметься довкола,  
як нас по схилу сани розтрясуть, –  
зима тікає, підібравши поли.  
А вже співають, корогви несуть.  
Ідуть Бобренки, Гуки, Шибилісти.  
Бреде в снігах дякон-бородань.  
І піп, гортанію басистий,  
на Ворсклі робить річку Іордань.  
Сипнули врозтіч галки чи ворони.  
Довкола лід бабами зарябів.  
І Гриць малий, од холоду червоний,  
з-за пазухи виймає голубів,  
Тріпоче стяг нерукотворним Спасом.  
Свята вода об кригу шурхотить.  
І хрест, облитий буряковим квасом,  
під білим сонцем дивно мерехтить.  
Свята вода – як бузинова гуща,  
кудись під лід пливе, пливе, пливе...  
Питаю:  
– Мамо, це вода цілюща?  
Скропити рани – тато оживе?  
Я не забуду, тату, вас ніколи.  
Хоч як було, і голод, і зима, –  
спасибі вам, дали мене до школи,  
де дяк учив і грамоти, й письма:

Козацька школа, крита очеретом  
благенькі стіни, плетені з лози,  
на піввікна заплющена заметом  
три лави, стіл, псалтир і образи.  
Аз-буки-веді... Що тоді я відала?  
Не осягла й глибокості письма.  
Ішла додому – снігом пообідала.  
Аз-буки-веді... Голод і зима.  
Одвірок за ніч намерзає в сінях.  
Стоять в кутку забуті рогачі.  
Перелузали зиму, як насіння,  
удвох одні на тій-таки печі.  
...Про татка звістки не було з півгоду,  
уже й Кузьма з Дем'яном розминувсь.  
Бо у Полтаву із того походу  
ніхто живий тоді ще не вернувсь.  
Чутки ходили, що Павлюк не виждав,  
що ті Кумейки – то кривавий сніг.  
Що хто там здався, тільки той і вижив.  
А батько ж наш, він здатися не міг.  
Він гордий був, Гордієм він і звався.  
Він лицар був, дарма, що постоли.  
Стояв на смерть. Ніколи не здавався.  
Йому скрутили руки і здали.  
Що з Павлюка, живого, шкіру здерли.  
Що з ним взяли ще четверо старшин.  
Що проти того, як вони умерли,  
І суд страшний не здасться вже страшним!  
А потім їхні голови на палях  
повиставляли в полкових містах.  
Людей зганяли. Мати моя впала,  
і крик замерз у неї на вустах.  
А смерть кружляє, кружляє, кружляє,  
кружляє навколо палі.  
Наносить білого снігу  
у очі його запалі.  
А я нічого не бачу...  
якась в очах крутанина...  
Кружляє, кружляє, кружляє  
ота страшна хуртовина!  
Танцює, хижа і п'яна,  
льодистими сережками трясє.  
Як голову криваву Іоанна  
над білим світом Іроду несе...  
А через рік, і через два, і три  
сумні у нас були свят-вечори.  
Усе печаль, все тінь його незрима.  
Колядники співають під дверима:  
"Ой чи є, чи нема  
пан-господар вдома?"  
А пам'ять про нього на покуті  
головою на руки впала.

\* \* \*

...Ішов – кобзар у нас через Полтаву.  
Ну, обступили, просять, що кому, –  
той про сирітку, той про давню славу,  
той про Азов, а той про Кодим'у.  
І я стою. Отак стояла, скраю.  
А він співав невільницькі плачі.  
І раптом чую: "Орлику... Чураю!"  
Я оніміла. "Орлику... Чураю!.."  
Як я тоді наплакалась вночі!  
Усе ввижалось: "Орлику Чураю,  
Ой забили тебе ляхи у своєму краю!"  
Все думала: хоч би ж було спитати,  
хто склав слова про нього, про той край.  
Що був же він ріднесенький мій тато,  
а от тепер він – орлик, він Чурай.  
Тепер він з нами в радості і в сумі.  
Збагнуло серце вражене моє:  
пішов у смерть – і повернувся в думі,  
і вже тепер ніхто його не вб'є.  
І десь в ті дні, несміло, випадково,  
хоч я вже й пісню склала не одну,  
печаль моя торкнула вперше слово,  
як той кобзар торкав свою струну.  
...Спливло життя, як листя за водою.  
Я пригадала матір молодю.  
Вона у мене, як була молодша,  
була предивна, як на людський глузд.  
Було, сльозами набрякають очі,  
вона ж сміється кутиками вуст.  
Таке обличчя чи така вже звичка,  
а голосочок! – чистий, мов кришталь.  
Така була красива молодичка,  
вуста сміються, а в очах печаль.  
Вона й мені казала:  
– Як не буде,  
не скигли, доню, то великий брид.  
Здушили сльози – не виходь на люди.  
Болить душа – не виявляй на вид.  
Як горе те сподіялося з нами, –  
не стало батька, то на другий рік  
так хлопці і ходили табунами,  
щоб хоч побачить матір звіддалік.  
Та й батько теж удатний був на вроду.  
А що вже сильний, то, мабуть, найдужчий.  
Звела їх доля, наче, в нагороду  
за те, що мали незглибимі душі.  
Було, дивлюсь та й думаю: "Ой нене,  
який у мене тато!" – або знов:  
що я колись як виросту, і в мене,  
і в мене буде отака любов!  
...Ну, от я й виросла.

Ловлю себе на слові.  
То як, Марусю? Полюбив? Такий?  
Я – навіжена. Я – дитя любові.  
Мені без неї білий світ глевкий.  
Ото за те й судити мене треба.  
Всі кари світу будуть замалі.  
Моя любов чолом сягала неба,  
а Гриць ходив ногами по землі.  
Біднесенький, намучився зі мною.  
Веселий був, а я була сумною.  
Ласкавий був, розгублений і добрий.  
Зайшов за мене, як за чорний обрій.  
Гукав мене, а я вже не озвалась.  
Заплутався, – сказала: вибирай.  
А в нього ж серце навпіл розривалось.  
А він Бобренко. Він же не Чурай.  
Чурай, той так: побачив свою долю, –  
ось ти, ось я, тепер нас буде двоє.  
А що у мене стіни голі, –  
повісім костю саджені пістолі  
та килим з дірком. І у курені  
з тобою буде солодко мені.  
А Гриць не так. То розум десь не татків:  
– З'єднаєм що, нестатки до нестатків?  
Багатому і діти чорт колише,  
а бідному і янгол не рідня.  
А як землі нам мати не одпише?  
А ще ж стягтися треба й на коня.  
Подбати мушу про якусь копійку.  
Весілля мушу справити, ая.  
То ж був один, тепер нас буде двійко.  
Аж мати раз не втерпіла моя:  
– Що ти все:  
мушу, мушу, мушу, мушу?!  
Земля, земля... А небо твоє де?  
Як будеш так розношувати душу,  
вона, гляди, із совісті спаде.  
А він прийшов тоді з-під Берестечка.  
Страшна поразка душі всім пекла.  
Дражливий став. Ледь що, вже й суперечка.  
Гіркі думки не сходили з чола.  
Приходив рідко, лагідний не дуже.  
Все курить, курить, люлька на губі.  
Такий зробивсь, не прозирнеш у душу.  
Якийсь чужий, – мені чи вже й собі?  
А якось каже: – Щастя треба красти.  
Хоч добре, не заклюнулось дитя.  
Весілля знову мусимо відкласти.  
Що зробиш, мила, як таке життя?  
Погане літо, не було врожаю.  
Та ще ж тягтись на чоботи й кожух.  
А я такий, я матір поважаю.

Я впоперек їй слова не скажу.  
Бобренчиха все губи затискала,  
нікуди з дому Гриця не пускала.  
Зустріла матір десь біля криниці.  
Про дощ, про грім, про курку, про бичка.  
Що добрий гетьман був із Острияниці  
і що хазяїн добрий з Вишняка.  
Що час летить, а треба якось жити.  
Любов любов'ю, а життя важке.  
Що вже дітей пора б і одружити.  
Насамкінець промовила таке:  
– Якби ти добре в бога попросила,  
то мали б ми ще й радість на віку:  
твоя пішла б за гетьманського сина,  
а мій хазяйську сватав би дочку.  
А мати – й слова. Тільки почала  
чогось про мене дбати, як про хвору.  
Дивлюсь: і в церкву старістю пішла  
дорогою кружною через гору.  
Питаю: – Мамо, хто це вам допік,  
що ви уже не ходите тудою?  
– Я, – каже, – й стежку обмину в їх бік  
і закроплю свяченою водою!  
– Чого ви, мамо, незлюбили Гриця?  
Яка вас думка все не полиша?  
– Не служать очі на таке дивиться,  
щоб так двоїлась хлопцеві душа!  
– Не вірте, мамо! Гриць такий хороший.  
Він клявся, мамо, що навіки мій.  
– Ой доню, доню, в їх до смутку грошей.  
То ж Вишняки, то ж Галя, зрозумій.  
– Але то ж – Гриць. І я. То ж ми із Грицем.  
Та він же в світі отакий один.  
Він, мамо, гордий. Він козак. Він лицар.  
І що для нього гроші, мамо? Дим.  
Хіба наш батько ласий був на гроші?  
Хоч таляр він у вузлик зав'язав?  
Хіба ж не ви були в Золотоноші  
єдине золото, яке він там узяв?  
– Ох, не рівняй! Роти в людей, як верші.  
Ти кажеш – батько, а життя біжить.  
Наш батько – з тих, що умирили перші.  
А Гриць Бобренко – з тих, що хочуть жить.  
(...)  
...Мені немов полегшало відтоді.  
Зболілася. Відмучилася. Годі.  
Спинити Гриця не зробила й спроби.  
Ходжу, хитаюсь, як після хвороби.  
І хоч би злість яка чи ворожнеча, –  
нема нічого. Пустка. Порожнеча.  
Усе жаліла я його чомусь.  
Або до Галі мислями звернусь:



– А може, хтозна, може, так і треба  
Бо хто я, Галю, проти тебе?  
Ти Вишняківна. Рід у вас гучний  
Таких родів не густо у Полтаві.  
Твій батько, Галю, чоловік значний.  
У нього жінка ходє в златоглаві.  
Він не якийсь. Він сам собі Вишняк.  
У нього скроні в срібній папоросі.  
Буває так, що слава на дурняк,  
а в нього слава за великі гроші.  
Йому добро саме іде у двір.  
І сад рясний, і нива хлібодарна.  
Він не який визискувач чи звір,  
він просто вмє взяти запівдárма.  
Він посідає греблі і поля,  
у Церкву ходить майже щосуботи  
Хто – за Богдана, хто – за короля.  
А він – за тих, которії не проти.  
Як він умє красно говорить!  
Які у нього займища і луки!  
Вся Україна полум'ям горить,  
він і на цьому теж нагрєе руки.  
Де треба, вчасно притамує гнів.  
Де треба, скаже правди половину.  
Щасливий дар. Мій батько так не вмів.  
Він знав одне – боротись до загины.  
А цей примружить плетиво повік,  
все розміркує, зважить, не погребує.  
Твій батько, Галю, мудрий чоловік.  
А може, хтозна, може, так і треба –  
у всіх оцих скорботах і печалях,  
у всіх оцих одвічних колотнечах –  
і чураївські голови на палях,  
і вишняківські голови на плечах.  
Вишняк ішов угору все та вгору.  
Вишнячка йшла ушир усе та вшир.  
А Галя дбала в скриню та в комору.  
А бог на небі долю нам вершив.  
...Вони жили далеко, за Розкатом.  
Од нас іти проз Задихальний Яр.  
У них криниця під дашком лускатим  
і добра хата вікнами в базар.  
Дощі наллють під хатою калюжу –  
стоять хороми при мілкій воді.  
А в тій калюжі плавають проз ружі  
роменські гуси, наче лебеді.  
А господиня пишна і огрядна.  
А Галя трусить килими та рядна.  
Одна статура в матері і в доньки –  
обидві круглі, наче карахоньки.  
Такі пухкі у Галі рученята,  
коса білява, куца і товста.

Як реп'яшки, зелені оченята  
і пишно закопилені вуста.  
Глуха до пісні, завжди щось спотворить.  
Все вишиває прошви подушók.  
Ще як мовчить, – нічого. Заговорить, –  
гостренькі зуби – чисто ховрашок.  
Ото як вийде, як заграє бривками,  
очима стрельне і туди, й сюди,  
у чобітках із мідними підківками,  
зелений верх, козлові переди.  
І сниться хлопцям – придане горою,  
комори, скрині, лантухи, вози!  
А понавколо свахи ходять роєм,  
а зверху Галя котить гарбузи...  
А може, я несправедлива до неї?  
А може, саме таку дружину треба козакові,  
до печі і до городу, до коней і до свиней,  
і до ради, і до поради, і вночі до любові?  
Таку м'якеньку і теплу, як перестиглу грушу,  
щоб тільки дивилася в очі і ні про що не  
питалась.  
Приніс чоловік додому свою потовчену  
душу,  
а жінка, як подорожник, до всіх виразок  
приклалась.  
Що в неї й хата не хата, а так – прикалабок  
раю.  
У неї – на двох глупóти, у нього – розум  
на двох.  
У цьому твердому світі він, може, ніякий  
скраю,  
зате як прийде додому, – для жінки він цар  
і бог.  
На неї можна нагримать, і можна її побити.  
Вона простить, приголубить, розсолу тобі  
внесе.  
Ти, може, від мене втомився. Мене  
потрібно любити.  
А там треба тільки женитись. Ото женився  
– і все.  
Так дай же вам боже щастя. Прибийте собі  
підкову.  
Нічим не журися, Грицю. Усе, як я,  
проміне.  
Але ні навмисно, Грицю, ні просто так,  
випадково,  
ні словом лихим, ні добрим ніколи  
не згадує мене.  
...Не маю зла на тебе і на неї.  
Так сталося, і я тепер одна.  
Але я з церкви йшла на Маковея,  
і засміялась вслід мені вона.

Ішли дівчата, освятивши квіти.  
 Я привіталась, проминула їх.  
 І раптом з гурту, десь позаду, звідти,  
 мені у спину пролунав той сміх.  
 А я ішла. Підкошувались ноги.  
 Хтось дорікнув їй тихо, при мені ж.  
 А я ішла, не бачила дороги,  
 і сміх стримів у спині, наче ніж.  
 В очах стояло те лукаве личко,  
 періщив душу сором, як батіг.  
 Воно ж дівча. Нагуляна телічка.  
 Прости їй, боже, нерозумний сміх!  
 Верни його стократною луною.  
 О ні, я не заплакала при ній.  
 Вода зімкнула сонце наді мною  
 в старих млинах, на греблі ворскляній...  
 (...)

...А нащо я це згадую? Достоту –  
 як той німий, що в камені кричить.  
 Душа і тут знайшла собі роботу,  
 нема того, щоб сісти й відпочить.  
 А як згадаю, боже, як згадаю,  
 таку печаль у серці розгойдаю! –  
 ту нашу ніч, ту ніжність, той порив,  
 все, що тоді мені він говорив,  
 ті поцілунки наші вогняні, –  
 вони горять, як тавра, на мені.  
 Які тоді були ми безтурботні!  
 Який він був ласкавий і палкий!  
 А вже в Полтаві набирали сотні.  
 А вже Хмельницький завзивав полки.  
 Давно копита відгучали,  
 уже пропав за ними й слід.  
 Уже дівчата докучали:  
 чого чекаєш стільки літ?  
 Ти бач, яке життя настало.  
 Чекай, літа свої спини.  
 Та й будеш дівка-перестарок,  
 як він повернеться з війни.  
 А я піснями біль тамую.  
 Увечері, бувало, сидимо, –  
 задумаюсь, затихну, засумую.  
 Пряду печаль... Співається само:  
 "Повій, вітре буйнесенький, звідкіль тебе  
 про́шу.  
 Розвій, вітре, мою тугу, що на серці ношу!"  
 А вечір довгий, хуртовина струже.  
 Дівчата гомонять про те, про се.  
 В розмові я, сказати б, то не дуже.  
 А в пісні можу виспівати все.  
 Співалося. А ті все не вертались,  
 що з́асвіт встали в похід з полуночі.

Слова самі на голос наvertsались,  
 як сльози наvertsаються на очі.  
 ...Мартин Пушкар додому відпустив  
 свій полк Полтавський в п'ятдесяти́м році,  
 щоб кожен собі добре погостив,  
 але щоб так – із шаблею при боці.  
 Часи були непевні, лиховісні.  
 Як хмари в небі, купчилась війна.  
 А це кохання почалося з пісні.  
 Могло урватись тільки, як струна.  
 Любились ми, не крилися. У мене  
 душа, було, піснями аж бринить.  
 У цій любові щось було священне,  
 таке, чого не можна осквернить.  
 Одне одному світ як зав'язали,  
 в осоко́рах стояли до зорі.  
 Все бачили, ні слова не сказали  
 враз посмутнілі наші матері.  
 Було, питаю: – Ну чого ви, мамо?  
 Він вам як син. Тепер він буде зять. –  
 А в неї очі – наче за туманом,  
 так, мов чогось хотіла б не сказати.  
 Усе журилась, не була б то мати:  
 – Мені чого, мені щоб добре вам.  
 А тут іще почав у нас бувати  
 син Остри́ниці Якова, Іван.  
 То в монастир з полковником проїде,  
 то в хату зайде, поспита води.  
 А то колись провідала я діда Галерника, –  
 і він прийшов туди.  
 Посидів трохи та й пішов так, мовчки.  
 Такий суворий, очі крижані.  
 Грицько був красень, очі – як терночки.  
 А цей мовчить і блідне при мені.  
 А слово скаже – з пам'яті не викинеш.  
 А більш мовчить, не щедрий на слова.  
 Таке обличчя, зразу і не звикнеш, –  
 різке, як меч. Тонке, як тятива.  
 Та ще й в очах таке щось незбагненне,  
 що в мене часом думка промайне:  
 чи, може, він щось має проти мене,  
 чи, може, – він ненавидить мене?  
 То й хай собі. Мовчанки не порушу.  
 Вже й уникаю. А зустріну де, –  
 так наче вдарить блискавкою в душу  
 і знов спокійно очі відведе.  
 Дівчата кажуть: – Він тебе кохає. –  
 А я кажу: – Та цур йому, чудний. –  
 А Гриць, було, і сердиться, й зітхає.  
 – Він, – каже, – хитрий, – каже, –  
 потайний.  
 В нас на кутку його не люблять наші.

Шляхетний дуже і чолом не б'є.  
Він,— каже,— гордий. З ним не звариш  
каші.

Він і мовчить, бо дума щось своє.  
Гриць був інакший. Щирими очима  
він так дивився приязно на світ!  
Це, Грицю, що, була твоя личина?  
Яку ж ти душу приховав під спід?!  
Бо ж річ не в тім — женився, не женився,  
прийшов, пішов, забув чи не забув.  
А в тому річ, коли він так змінився?  
Чи, може, він такий і зроду був?  
Нестерпний біль пекучого прозріння!  
Яка мене обплутала мана?  
Чи він мені, чи я йому — нерівня.  
Нерівня душ — це гірше, ніж майна!

\* \* \*

...Ішли ми з поля. Джміль гудів у глоді.  
Був місяць травень, квіту без числа.  
Коли назустріч Галя на підводі.  
А Гриць і каже: — Бач, як підросла.  
Минає час, на кого нарікати?  
А я й незчувся, будши на війні.  
Таке було мишастеньке, пикате,  
а от дивися — вже на виданні.  
А Галя їде, стрічкою блискоче.  
А віз високий, як гарба сливе.  
— Оце так віз! — сміявся.— Не доскочиш.  
Дочка хазяйська, павою пливе.  
Окрило нас пилюкою. І в пояс  
кленочок поклонився, закивав.  
А Гриць іде, задумався уголос:  
— За ці літа де я не побував!  
Був на Пиляві і на Жовтих Водах,  
під Корсунем і Збаражем був теж.  
Которий рік, а я усе в походах.  
А ти все ждеш, біднесенька, все ждеш.  
А я все жду. Та не така й біднесенька.  
Не думай, Грицю, справді не така.  
Бо я чекаю не кого, а месника.  
Я ж лицаря чекаю, козака.  
Нема ж бо слави у дому сидячому.  
Про себе, милий, думати не час.  
— І чим же ми за це тобі віддячимо? —  
казала так Бобренчиха не раз.  
А дні зминули. Знов у сурми grano.  
А нам було вже й не по двадцять літ.  
Воно уже й женитися не рано,  
так знов же треба вирушать в похід.  
Не говорив ніяких слів.  
Покірним смутком упокорив.  
Обняв за плечі і повів

під срібне листя осокорів.  
І ми були такі одні,  
така печаль нас пов'язала!  
Щось надірвалося в мені,  
і я йому тоді сказала:  
— Якщо загинеш, буду я вдовою.  
Чи й ти, не знаю, любиш так мене.  
А я вже, Грицю, їден дух з тобою,  
хай ми вже й тілом будемо одне.  
Я цілувала його віченьки,  
аж поки місяць не погас.  
Щаслива тобі ця ніченька,  
остання, може, у нас!.. (...)  
Ввійшов тюремник, тицьнув мені вузлик,  
щось пробурчав, а що — не розберу.  
Взяла той вузлик, не питаю звідки.  
Для цього болю вже немає слів.  
Мну той краєчок білої намітки...  
Оце таке. Тюремник пожалів.  
От я і маю хоч яку розраду.  
Складаю та розрівнюю пружки.  
Тих кілька яблук з маминого саду!  
Ріднесенька, пекла ще й пиріжки.  
Як там вона? І як їй буде жити?  
Порожня хата і порожній двір.  
Дильований хлівець, соломою пошитий...  
Старий лелека молиться до зір.  
Цвіте шпориш, і заростає стежка.  
Тому двору не треба вже воріт.  
Дрібний ромен, як вижовкла мережка  
красолька, мак і королевий цвіт,—  
усе цвіте і кланяється літу.  
Пашить медами скосиста гора.  
І серед того всього буйноцвіту —  
вона одна, зоключена, стара.  
І вже ніхто не вернеться ніколи.  
І хата вмре... і я вже не прийду... (...)  
Як тих людей двох доля спарувала?  
Там завжди сварка висіла, як чад.  
Бобренчиха не те щоб хорувала,  
ні, то вже вдача. Все, було, невлад,  
все їй не так, і чоловік, і хата.  
Все щось болить, то груди, то живіт.  
Така була висока і цибата,  
як чапля з Перещепинських боліт.  
Все скаржилась, ходила якось боком.  
Кляла Бобренка на усі лади.  
А ненаситна! — що нагледить оком,  
то дзьобом так і вихопить з води.  
Жили од нас за третім перелазом.  
Мій батько співчував йому, невдасі.  
Вони іще й парубкували разом,

і поженились десь у одночассі.  
На Дмитра десь. А вже десь на Варвари  
прийшов Бобренко, похиливши гребінь:  
"Знайшов собі ти дівчину до дари,  
а я ускочив під дурного греблю".  
І в нього кров козацька закипала,  
і стугоніли в пам'яті шаблі.  
Вона ж його як в землю закопала,  
і він притих, заборсався в землі.  
Та й став домашніх хоругов хорунжим.  
Не піднімав очей на Чурая.  
Пішов би з військом у похід,—

так грунт же.

Струснув би з себе той хомут,— сім'я.  
Все гнав думки, мульткі та недоречні.  
Та, наробившись, храповито спав.  
Погладшав, запузатів, постатечнів  
і втратив серце до козацьких справ.  
А якось їхав через Ворсклу возом,  
чи задрімав, чи так не додививсь,  
і в Іордань, затягну ну морозом,  
вночі з конем і возом провалився...  
Бобренчиха лишилася вдовою,  
лютіша стала до роботи вдвоє.  
Було, не вип'є, бідна, і не з'їсть,—  
уся пішла в роботу і у злість.  
Така уже зробилась, як Яга.  
Все на курей накрикує: "Гай-га!"  
Стару людину ганити негоже.  
Та й, власне, що ж, відомо вже давно:  
співає кожен, хто якої може.  
І так співає, як йому дано.  
Хто про калину, хто про джигуна.  
А в неї завжди пісенька одна:  
— Чого сидиш? Одвик хазяйнувати.  
Мені б оце невістку молоду.  
А то все мати, мати, мати, мати!  
Чи я коли хоч помочі діжду?  
От ти прийшов з великого походу,  
а не приніс ні слави, ні добра.  
Сидиш, мовчиш, ні за холодну воду.  
Та й не туди, що я уже стара.  
Все дивишся, та якось наче здалеку.  
Все думаєш, і лікоть на столі.  
То все небесні, сину мій, мигдалики.  
А треба жити, сину, на землі.  
Тече повітка. Хата занехаяна.  
Підмокло сіно. Поламався віз.  
Все просить рук. Усе кричить хазяїна.  
І грошей, грошей треба позарізі!  
— Чого ви, мамо, є в нас, слава богу,  
хліб і до хліба, поле і воли.

— Якби ти взяв ще дівчину не вбогу,  
то, може б, якось ми і прожили.  
В тії Марусі що не слово — насторч.  
Таж там росте на хаті кропива.  
Мені таку невістку ані на оч,  
ні на оч, сину, поки я жива!  
— А що покров я дівчину неславою?  
Не буде, мамо, доля нам сприять.  
А гроші? Он, у горщику під лавою,  
ще й попелом притрушені, стоять.  
— А то твої? Чи ти доклав старунку?  
Чи ти укинув таляр хоч туди?  
Ну що ж, іди, бери свою чаклунку,  
бо гроші є у матері,— веди!  
Така мені від тебе, сину, дяка.  
Живу, роблю, гарую цілий вік.  
Та все ж одна. Тягну, як шкапиняка.  
Коли живий іще був чоловік,  
то ми удвійко гарували з татом.  
Ми працею вкладалися в ґрунти,  
ставком себе примноживши і садом.  
А чим примножив по хазяйству ти?  
Що я ж тебе не тільки виглядала,  
я ж у землі сиділа тут, мов кріт.  
Я ж кождий гріш призбираний складала.  
Та то ж не гроші, то ж кривавий піт!  
Іди, женись, хай буде не по-людськи.  
Але як пустка свисне у печі,  
то, наплодивши злиднів, голопуцьків,  
не посилай до баби по харчі.  
Щоб так і знав: як сходитиму з світу,  
то не лишу тобі і заповіту.  
Все одпишу на церкву й монастир,—  
на всю Полтаву будеш багатир!  
Вже й Гриць мені повторював:  
— Затям, любов любов'ю, а життя життям.  
Було, питаю:  
— Що воно за диво?  
Під Берестечком бився ти сміливо.  
Під Зборовом також і над Пилявою  
своє ім'я ти не покров неславою.  
І тільки у домашньому бою  
сміливість раптом втратив ти свою.  
А він і сам себе не впізнає.  
— Не смійся,— каже.— Так воно і є.  
Не так ті кулі козаку страшні,  
як це щоденне пекло метушні.  
Коли я йшов, Марусю, у повстання,  
я твердо знав, що ти уже моя,  
що це любов і перша, і остання,  
що не знесе ніяка течія  
мене убік. Що я уже нікому,

нікому в світі так не поклянусь.  
 Що з тих боїв, з таких боїв! –  
 додому  
 я вже навіки інший повернусь. (...)  
 Не те щоб я невірний був Хома.  
 Але ж втертяв уже чотири роки.  
 А що із того? Просвітку нема.  
 Я перестав од матері сахатись.  
 Потроху так почав і прислухатись:  
 – Введи у дім дружину собі, ладу.  
 То ж має бути рибка золота.  
 Яку ж легкість і яку розраду  
 внесе у хату пасмурниці та?  
 Пісні у неї – то велика-туга,  
 а серце в неї горде і трудне.  
 Твоя любов до неї – то недуга.  
 Видужуй, сину, пожалій мене.  
 Хіба то дівка? То ж таки ледащо.  
 Усе б співала. Боже упаси!  
 Ми вже й без неї з'їхали нінащо,  
 а з нею геть вже зійдемо на пси.  
 Та й те сказати, – що вона співає?  
 Сама собі видумує слова.  
 Таких дівок на світі не буває,  
 хіба для цього дівці голова? (...)  
 А мати стогне, мати дошкуляє,  
 що божий день пиляє та й пиляє:  
 – От ми, Бобренки, живемо, пручаємось.  
 А хто, Бобренки, є на світі ми?  
 От з Вишняками як породичаємось,  
 увійдеш в значність між людьми.  
 І буде нам, і буде нашим внукам.  
 Зіпхнемося, як човен з мілини.  
 Там поля шмат, там хата закаблуком,  
 там ступа, винокурня й два млини.  
 От бачиш, правда, бо якраз і чхнулось.  
 Ти думаєш, стара я, не збагну?  
 У тебе, сину, серце розчахнулось.  
 А треба якось вибрати одну.  
 Твій батько теж... була така Ликера...  
 він п'ятами від неї наківав.  
 Об чім журитись? Дівка не галера.  
 Тебе до неї бог не прикував.  
 Це мало то із ким ходив до гаю!  
 Сам цар Давид жону свою отверг.  
 Ото й не думай. Сватай собі Галю.  
 А що хто скаже – слухай через верх.  
 ...Отак щодня. Ти знаєш мою матір.  
 Це щоб вона свого не доп'яла?  
 Вона словами виплітала ятір  
 та потихеньку так мене й вела:  
 – Стара я, сину. Вся обумираю.

А як же ти? Чим будеш, сину, сит?  
 Війні немає ні кінця ні краю.  
 Життя ж коротке, звікував – і квит.  
 Послухай, сину, слово моє грішне.  
 Чи нам за це віддячиться в раю?  
 Чи, може, ще одне життя – розкішне –  
 Доточить бог за праведність твою?  
 Не відкладай же, ти тепер на часі.  
 І не катуйся, завжди так було.  
 Тепер дівки до гарних хлопців ласі, –  
 багато хлопців, сину, полягло.  
 У іншій час посватався б ти, дзуськи.  
 Жених у неї був би й привозний.  
 Тепер твої всі Гальки й всі Маруськи,  
 бо хлопець ти, нівроку, показний.  
 Я це тобі кажу не для принуки.  
 Як хочеш, сину. Маєш розум теж.  
 Але ж подумай, щастя йде у руки.  
 Невже від себе щастя одіпхнеш?!  
 Якби вона сварилася, кричала,  
 то я пустив би все там шкереберть.  
 А то зробилась тиха, все мовчала,  
 сорочку шила все собі на смерть.  
 Отак і сталось. Вийшов я із хати.  
 Дядьків своїх узяв у старости.  
 І сам не знаю, – щоб одну кохати,  
 а другу в церкву до вінця вести!  
 Які я муки пережив пекельні!  
 Од крику серця як я не оглух!  
 Шкварчала совість, наче на пательні,  
 і обганялась од зелених мух.  
 Мені, мабуть, довіку буде снитись,  
 як я стою, не піднімаю віч.  
 А ті свати лопочуть про куницю,  
 а та дурепа колупає піч!  
 Як я крізь землю там не провалився?  
 Не збив кулак об стіни об оті?!  
 І як я потім у шинку напився,  
 на матір крикнув вперте у житті!  
 Вона ж сидить та гладить по голівці,  
 так тихо гладить голову мою.  
 – Нічого, – каже, – я надійній дівці  
 тепер тебе, мій сину, віддаю. (...)  
 \* \* \*

...І третя ніч пливе над яворами. (...)  
 Яка страшна задуха в цій норі!  
 Там, під горою, в посмутнілій хаті,  
 стоїть труна... а там, на тій горі...  
 І пізні літо... снопики на нивці...  
 гукає мати... бігає хлоп'я...  
 А там, у гробі... Чи усі убивці  
 так важко задихаються, як я?

О господи, його вже ж поховали.  
Йому вже всі зозулі відкували.  
Я сплутала... у п'ятницю... тоді...  
коли я ще стояла на суді...  
його везли... мене вели...  
якась труна... якісь воли...  
а хтось подав мені води...  
а я не знала, хто, куди...  
А може, я і справді вже причинна?  
Помер мій Гриць з відкритими очима.  
То ж він мене і мертвий виглядав.  
І, одстраждавши, знов, мабуть, страждав.  
Бо він же тут лишив мене одну.  
Я йду. Я скоро. Я наздожену.  
Десь, може, там зустрінемося ми.  
Не буде рук – обнімемось крильми.

\* \* \*

...Остатній день. Прийшов священик.  
– Отче!  
Зніміть з душі цей безнемірний біль! –  
Йому людина дивиться у очі,  
а він її під цю епітрахіль.  
– Покайся, – каже, – Стежкою гордині  
тебе ведуть соблазни суєти.  
Од бога так положено людині  
долиною смиренія іти.  
Покаялась. Прощення попрохала  
за те, що дуже грішною була:  
одного разу матері збрехала,  
одній сусідці сіль не віддала.  
А що скажу?!  
Свою пригаслу душу  
чи донесу, як свічку на Страсть?  
Бог знає все. А батьшці байдуже.  
Хіба він правду богу передасть? (...)  
Десь тихо жаби кумкають з болота.  
Лягла на мур вечірня позолота.  
Прощальний промінь блиснув на стіні.  
І сонце, сонце – як жива істота,  
єдина, що всміхається мені!  
Я завтра, сонце, буду умирати.  
Я перейшла вже смертницьку межу.  
Спасибі, сонце, ти прийшло крізь ґрати.  
Я лиш тобі всю правду розкажу.  
Не помста це була, не божевілля.  
Людина спроста ближнього не вб'є.  
Я не труїла. Те прокляте зілля  
він випив сам. Воно було моє.  
Я ту отруту з розпачу зібрала.  
Я змалку знаю, де яке зело.  
Мені це ще од баби перейшло, –  
її вважала відьмою Полтава.

У неї котик був, як чортеня,  
і чорна доля з чорними очима.  
Цілюще зілля, отруї, дання, –  
все знала баба. І мене навчила.  
Я наварила м'яти, драголюбу.  
Не пособило. Наварила ще.  
Вже скоро день, що їм іти до шлюбу,  
мене ж пече всередині, пече! (...)  
...Вже й воду брала з іншої криниці,  
а вже й не знала, де себе подіть.  
Дівчата потягли на вечорниці,  
то я й пішла, щоб дома не сидіть.  
Вони собі жартують з парубками,  
а я сиджу, самотня, при стіні.  
Пряду куделю. Не зберусь думками.  
В мені умерли всі мої пісні.  
Вони ж співають про якусь кирею,  
про те, що хтось когось занапастив.  
Я оступіла: Гриць прийшов із нею.  
Мене побачив – очі опустив.  
Враз поповзли по вилицях рум'янці.  
Очима більше не стрічались ми.  
Він танцював із Галею, і в танці  
мов щось топтав і нищив чобітьми.  
Воно було на танець і не схоже,  
ті корчі мук у синім кунтуші.  
Аж хтось тоді сказав:  
– А не дай боже  
так танцювать навиворіт душі!  
Мінилися тіні на чолі блідому.  
Кресав гопак вогонь з-під підошов.  
Я тихо вийшла. І пішла додому.  
Не бачив Гриць. Навприсядки пішов.  
...Мені всю ніч в очах це маячило.  
А після тих проклятих вечорниць  
пройшло два дні, вже добре споночило,  
аж, боже мій! – заходить в хату Гриць.  
Якийсь чудний, запалені повіки,  
пригаслі очі, під очима бриж.  
– Марусю! – каже. – Я прийшов навіки.  
Я на коліна стану, ти простиш?  
– Я найдорожчі сплакала літа.  
Чого вернувся до моєї хати?  
Ми ж розлучились... Матінко свята!  
Чи я ж тебе примушую кохати?!  
Коли своїм коханням поступився  
заради грошей і багацьких нив,  
чи ти тоді од мене одступився,  
чи сам себе навіки обманив?  
– Себе, Марусю. Не дивись вороже.  
Мені ті дні повік не одболять.  
Тут двоє матерів, твоя і Божа.

Хай нас на шлюб вони благословлять.  
Людей накликає, зробим перепросини,  
щоб знали всі, хто чеше язиком.  
Марусю, чуєш, зараз, ще до осені,  
поберемось та й вступимо в закон.  
А мати – з дому. Плачуть, затинаються  
і говорить не хочуть ні про що.  
А мати кажуть:  
– Руки не здіймаються.  
Іди туди, ізвідки ти прийшов!  
– Я зрадив, так.  
Але це біль чи злочин?  
Скажу всю правду, ми тепер одні.  
Кому з нас гірше? Я одводжу очі,  
а ти у вічі дивишся мені.  
Я мучуся. Я сам собі шуліка.  
Є щось в мені так наче не моє.  
Немов живе в мені два чоловіка,  
і хтось когось в мені не впізнає.  
І що найтяжче: мука ж моя марна,  
бо зрада – діло темне і брудне.  
А ти – це ти. Ти і в стражданні гарна.  
Ти можеш навіть пожаліть мене.  
Або сказати: що хотів, те й маєш.  
Мене вже, віриш, кидає вві сні.  
Тобі то добре, ти цього не знаєш.  
У тебе й мука піде у пісні.  
Тобі дано і вірити, й кохати.  
А що мені? Які такі куші?!  
Нелегко, кажуть, жити на дві хати.  
А ще нелегше – жити на дві душі!  
Відступник я. Нікчемний я і нищий.  
Але ти любиш і тому прости.  
Життя – така велика ковзаниця.  
Кому вдалось, не падавши, пройти?  
Він говорив, і відбувалось диво.  
Він зраду якось так перетворив,  
так говорив беззахисно й правдиво, –  
неначе він про подвиг говорив.  
А я стояла як сліпа від сліз.  
Душа марніла, як зів'яле клечання.  
Хоч би мені хто жменьку землі  
з могили його приніс...  
натертися проти серця... може б, трохи  
полегшало...  
Він взяв мене за плечі, звав єдиною.  
Щось говорив про долю, про борги.  
Що там, під Дубно, він ще був людиною,  
а тут він сам з собою вороги.  
Що Галя – гуска, що й по ній це видно.  
І все. І годі. – Я од неї втік.  
А може, й правду кажуть, що ти відьма,

приворожила – і пропав навік.  
Бо що б мене інакше так палило,  
чого ж я так страждаю і борюсь?  
Куди б мене в житті не прихилило,  
а все одно до тебе я вернусь.  
Ти ж ніч моя і світло моє денне!  
Вже тут брехать, – який мені хосен?  
Прости за все, воно таке буденне.  
А я ж не можу без твоїх пісень!  
Коли я там і говорив, і клявся,  
я знав одне: збрешу – не помилюсь.  
Як хочеш знати, – так, я їм продався,  
але в душі на тебе я молюсь!  
Тоді я двері відчинила в ніч.  
Він ще й не встиг збагнути, в чому річ,  
як я сказала:  
– Йди собі, іди! –  
А він сказав:  
– Мені ж нема куди.  
Іди до неї. Будеш між панами.  
А я за тебе, Грицю, не піду.  
Це ж цілий вік стоятиме між нами.  
А з чого ж, Грицю, пісню я складу?!  
...Лежала тінь від столу і до печі.  
Лампадка тріпотіла в божнику.  
А він сидів, зіщуливши ті плечі  
і звисивши ту голову тяжку.  
"Як не хочеш, моє серце,  
Дружиною бути,  
То дай мені таке зілля,  
Щоб тебе забути.  
Буду пити через силу,  
Краплі не упущу.  
Тоді я тебе забуду,  
Як очі заплющу..."  
Торкнувся шклянки білими вустами.  
Повільно пив. І випив. І погас.  
Ой сонце, сонце, промінь твій останній!  
Оце і є вся правдонька про нас.  
А потім в суд щодня мене водили.  
А судді були добрі й не дурні.  
Вони мене по совісті судили,  
наилегшу кару вибрали мені.  
Чого було так довго мудрувати  
і вивертать параграфи статтям?  
Було б одразу присудить до страти.  
Найтяжча кара звалася життям.  
Ведіть, карайте, вішайте злочинну!  
То я хоч там, хоч там уже спочину.  
Хоч там уже дихну на повні груди,  
побачу зблизька Господа хоч раз.  
Так буде краще. Важко було, люди,

і вам зі мною, і мені між вас.  
– Куди ти хочеш, в пекло чи у рай?  
– Туди, де батько, де Чурай.

\* \* \*

...Тюремник вніс у вузлику одержу,  
щоб я на завтра в чисте одяглась.  
Яке намисто гарне, – хоч подержу,  
це ще од баби пам'ять збереглась.  
Воно, либонь, якесь чи не турецьке.  
Таке червоне – аж на мене жаль.  
Чаклунське, кажуть: інєєм береться,  
коли людину укидає в жар.  
Могла б я одягти і сірячину.  
Під зашморгом усе вже до лица.  
А мати вклала білу сорочину  
і чоботи, узяті від шевця.  
Черчатку плахту ще й якісь прикраси.  
Червону крайку в смужки золоті...  
Аякже, смерть усе-таки це празник,  
який буває тільки раз в житті.

#### ГІНЕЦЬ ДО ГЕТЬМАНА

##### Розділ IV

Тим часом гінець доганяє світання  
і клаптями ночі доточує дні. (...)  
– Невже я не встигну? Невже це кінець?!  
У Києві – пекло. У Хвастові – чорно.  
Кипить і клекоче усе за Дніпром.  
Коли б хоч не пізно. Якби позавчора.  
Який він повільний, цей клятий пором!  
В полях Подніпров'я, од крові обдутих,  
де завжди хтось цілить тобі межі пліч,  
коля помінати в козацьких радутах,  
і мчати, і мчати крізь день і крізь ніч!  
Скрадатись, як звір, у корчах побережних,  
задихану втому звіряти лісам.  
Я зроду ненавидів тих, обережних.  
Сьогодні, тепер, обережний і сам.  
Уперше в житті, за весь вік, за це літо,  
уперше в роду, де не знали страху,  
я вижити мушу, я мушу вціліти,  
я мушу об'їхати смерть на шляху.  
Прости мені, земле, простіть мені, трави!  
Не дбав я про славу, не дбав про майно, –  
я мушу вернутись живий до Полтави,  
а там хоч і вмерти, мені все одно.  
Неси мене, коню... коли б хоч не пізно...  
Шляхи перекриті... і варта не спить...  
Якщо я впаду, – неврятована пісня,  
задушена пісня в петлі захрипить!  
Над Білою Церквою смуга багряна,  
і змилені коні аж лука стають.  
Усі до Богдана і всі од Богдана –

із тьми виростають і в тьми розтають.  
Спіткнувся мій кінь об димучі руїни.  
Чи в таборі гетьман? – якби хоч знаття.  
Тут, може, ідеться про долю країни! –  
а я про чиєсь там однеєнєке життя!  
...Гетьман підняв безсонням обпалені очі.  
Гетьман сидів за похідним столом у шатрі.  
Троє старшин – у рубцях, у кривавому  
клоччі –  
прямо із бою – говорили про бій на Дніпрі.  
Писар Виговський сидів над листами  
поточними.  
Кожної миті хитнутись могли терези.  
Гетьман підписував ще один лист до  
Потоцького.  
Гетьман приймав посла від Карач-Мурзи.  
Табір не спав, готовий піднятись щомиті.  
Іскра ввійшов – шатро вже було без  
дверей,  
світло свічок у трійчатих шандалах із міді  
тьмяно сахнулося в чорних крилах кирей.  
Змовкли старшини, і стихли справи поточні.  
Хитрі послы переставили вуха словам.  
Гетьман підняв безсонням обпалені очі.  
– Полк у дорозі! – з порога сказав Іван.  
– Іскро, Іване, –  
Хмельницький підвівся з-за столу. –  
Дяка Полтаві, прислала такого гінця.  
Щось мало статись, твоєї печалі достойне?  
Іскра промовив: – Полтава карає співця. –  
Вислухав гетьман. Спитав про підстави й  
причини.  
Джурі звелів подбати про гостя як слід. (...)  
Про що він думав, сам на сам з собою,  
опівночі, напередодні бою?  
Який душа несла його тягар,  
про що тоді він радився із богом? –  
те знає лиш перо і каламар,  
де срібний лев боровся з однорогом.  
Накинувши на плечі чорну ферязь,  
Гелену, може, згадував найбільш,  
і власне горе, пережите ще раз,  
зробило душу зрячою на біль.  
Чи згадував Гордія Чурая,  
оті шляхи до слави найкоротші,  
де перемога, з горя нічя,  
дивилась мертвим в незакриті очі.  
А він, тоді ще писар військовий,  
підписував ту прокляту угоду.  
...Недогарок згасивши восковий,  
він, може, знову думав про свободу?  
Що якось так складається воно,



роки ідуть, свобода ледве дише,  
що наче ж і не писар він давно,  
а знов угоду прокляту підпише.  
Чи думав про Марусині пісні,  
такі по Україні голосні,  
о й сам не раз в поході їх співав,  
і дивував, безмірно дивував,—  
що от скажи, яка дана їй сила,  
щоб так співати, на такі слова!  
Вона хоч кари легшої просила?  
Чурай був теж гаряча голова.  
...Чи думав про ту голову відтять,  
поставлену в Полтаві у ті дні.  
Чи про дівча, що закричало: "Тату!" —  
і перейшов той стогін у пісні.  
Чи що в Полтаві, там же, у Полтаві,  
Чурай Марусю, у такій неславі,  
Чурай Марусю, у такій ганьбі! —  
до зашморгу вестимуть у юрбі.  
І не здригнеться наш пісенний край...  
І море гнівом не хлюпне на сушу...  
І попелом розвіяний Чурай  
безсмертним болем дивиться у душу...  
Тим часом кінь іржав біля шатра.  
Ввійшов Іван. І, щойно з-під пера,  
Богдан подав наказ гетьманський свій,—  
уже печаттю скріплений сувій.

### **СТРАТА** **Розділ V**

Світає, господи, світає...  
Земля у росах, як в парчі.  
Маріє, Діво Пресвятая,  
це ти так плакала вночі?  
Якісь он квіти, сині-сині  
на голу цеглу повились.  
Співає ранок по росині,  
як в нас під хатою колись.  
Тюремник виповз на прогулянку.  
Проходить варта по двору.  
Як швидко ніч оця прогулькнула!  
Сьогодні вранці я умру.  
Печаль осиплеться, як маки.  
Заорють місце орачі.  
Лиш десь на хуторі собаки.  
Ще довго витимуть вночі.  
Душа у безвісті полине,  
очима зорі проведуть.  
Чи хоч пучечок той калини  
мені на груди покладуть?  
...Одмучилась. Одгостювала  
на цій неправедній землі.  
І одспівала... одспівала!..

Ще одхрипіти у петлі,—  
і все. І досить. Засинаєш.  
Така непам'ять огорта...  
А що, тепер, Марусю, знаєш,  
що значить в світі самота?  
Ніхто до тебе не озветься,  
хоч би й покликкала кого.  
Лише об стіни обіб'ється  
луна од голосу твого.  
Лише цеглина до цеглини  
та дві худенькі бадиліни,  
віконце з виямком низьким.  
Хоч би хоч голос чий долинув!  
Хоч би хоч попрощатися із ким!  
Якісь були ж і подруги у мене,  
і хтось таки ж співав мої пісні... (...)  
Вже кат пройшов, аж грухнуло в Полтаві:  
— Везуть Марусю, людоньки, везуть! —  
Везуть Марусю за далекі гони,  
за сиве море тої ковили.  
Уже голів судейських макогони  
в степу на вітрі мідно загули.  
Вже п'яний Дзизь ведмежу губу кривить,  
все поводи натягує: — Гаття! —  
А там в степу... а там в степу, як привид,  
стоять оті ворота в небуття.  
Все суне в степ, хто пішки, хто на возі.  
Отаман Гук дивується:  
— Куди?!  
Вам, люди, що, зі смертю по дорозі,  
що ви претесь гірше череди?  
Що їх веде — і доброго, і злого?  
Де є та грань — хто люди, хто юрма?  
Людей у брамі стримує залога.  
От добре хоч, що полку вже нема.  
Бо як би їм на все оце дивитись  
і проти кого вихопить шаблі?  
Та краще вже самому задавитись,  
ніж дівчину побачити в петлі!  
Лесько Черкес, той мало що не плаче.  
Є в нього кінь і шабля є крива.  
Пушкар сказав:  
— Залишишся, козаче.  
Тут теж потрібна шабля й голова.  
А що зміркуєш тою головою?  
Сторожа, судді, вїт,— не підступи.  
Оце б схопити дівчину живою —  
та й мчати, мчати, мчати у степи!  
А люди йдуть...  
І що їм тут цікавого?  
О господи, спаси нас од лукавого!  
Кортить смертельне?..

А кортить, мабуть.  
Самі не знають, а таки ідуть.  
І піп з хрестом попереду... Це схоже  
на хресний хід...  
До шибениці?! Боже!  
Везуть людину чи від неї тінь?  
Усіх Скорблящих Радості. Амінь.  
Читає піп з євангелія. Млосно.  
По самий обрій стелеться трава.  
І так самотньо, так безодголосно  
кричить в степу десь чайка степова...  
А тут ще вітер, небо теж якесь,  
земля до ніг півпуда налипає.  
А тут ще всіх за петельки хапає  
отой на правду вражений Черкес.  
Питає:  
– Люди! Був же такий звичай? –  
коли вели на страту козака,  
виходить дівка, вкутавши обличчя,  
що він не бачить навіть і яка, і каже:  
– От що, я з ним поберуся!  
І віддавали ж смертника таки.  
А що, як я врятую так Марусю?!  
– То ти ж не дівка, тут же навпаки.  
В якій же ти їм з'явишся подобі?  
І що їм скажеш? Ні, не віддадуть.  
"...Настане час, і суцїї у гробі  
почують глас Христа і ізидуть..."  
Піп дочитав. І знову рушили.  
Пройшли версти вже півтори.  
Вже десь далеко поза грушами  
лишилися ближні хутори.  
І цвинтар той, де над гробками  
високе небо тишу тче,  
і ті хрести із рушниками  
як у сватів – через плече.  
Похід спинився. Свіжа стружка  
губила кучері в полин.  
Якась полтавська чепурушка  
вперед пропхалася з малим.  
Стояв поміст. Рябі отари  
далеко паслись на горбі.  
Гойдався зашморг.  
Бігли хмари.  
Хтось перемовився в юрбі:  
– Люди! Хто привів сюди дитину?!  
– Та воно ж маленьке, ще не розуміє.  
– То й чукайте його дома,  
чого ж ви його привели сюди?  
– Пропустить матір, хай стане ближче.  
Хто-хто, а вона заслужила.  
– Перехрестіться, яку матір?!

– Та Грицькову.  
– А-а-а, Грицькову.  
– Марусину ж не випустили з міста.  
Вона ж така вже там, напівжива  
Там біля неї жінка Шибиліста,  
Ящиха теж лишилась, Кошова.  
І прокатилось натовпом строкатим:  
"Ведуть!"  
Тітки – біліші наміток.  
Проноза швець шепочеться із катом,  
щоб потім дав мотузочки шматок.  
Замовкли всі,  
ніхто й не ворухнеться.  
Лиш дві куми, сусідки Вишняка:  
– Диви яка, іде і не споткнеться!  
– Іде під зашморг, а диви яка!  
– На матір схожа, тільки трохи вища.  
Ті ж самі очі і така ж коса.  
– Ну, от скажіте, людоньки, навіщо  
такій убивці та така краса?  
– А це як хто. Я маю іншу гадку.  
Якась вона не схожа на убивць.  
Злочинниця, – а так би й зняв би шапку.  
На смерть іде, – а так би й поклонивсь.  
– Бо ти такий вже, чоловіче, зроду,  
все б тільки очі й витріщав на вроду, –  
сказала жінка з усміхом терпким. –  
Знімати шапку?! Себто перед ким?  
Перед цією? Себто отакою,  
що отруїла власною рукою?  
Та щоб над нею обвалилась твердь!  
– Побійся бога, вона йде на смерть!  
...Вона ішла. А хмари як подерті.  
І сизий степ ще звечора в росі.  
І з кожним кроком до своєї смерті  
була усім видніша звідусіль.  
Стояли люди злякані, притихлі.  
Вона ішла туди, як до вершин.  
Були вже риси мертві і застигли,  
і тільки вітер коси ворушив.  
І тільки якось страшно, не до речі,  
на тлі тих хмар і зашморгу, була  
ота голівка точена, ті плечі,  
той гордий обрис чистого чола.  
І в тиші смертній, вже такий, аж дивній,  
коли вона цілує образок, –  
на тій високій шиї лебединій  
того намиста доброго разок.  
Аж навіть кат не витримав, зачовгав  
заніс мішок, узявшись за краї –  
чи щоб вона не бачила нічого,  
чи так нестерпно бачити її.

А он стоять особи урядові,  
щоб тут же й смерть засвідчити судові.  
О господи, прости нам цю ганьбу!..  
І раптом вершник врізався в юрбу.  
Зметнувся кінь, у піні, дибаластий.  
Папером вершник у руці стрясав:  
– Спиніться!  
Гетьман нас уповноважив  
читати вголос цей універсал!  
– Іване! Брате! Як ти встиг?! –  
кричав Лесько і тряс його за груди.  
Суддя стояв ні в сих ні в тих.  
І раптом вголос заридали люди.  
Ще не вляглося ридання те кругом,  
не встиг Іван ще й повід передати,  
а Шибиліст вже цьвохнув батогом –  
хутчій в Полтаву! – матері сказати.  
Горбань помацав гетьманську печать.  
Суддя подержав, передав бурмистру.  
Кат метушиться, люди щось кричать.  
Дивитись страшно на Івана Іскру.  
Отаман Гук, ступивши на два кроки,  
ревнув з помосту поверх всіх голів:  
– Наш гетьман, властю високий,  
такий наказ читати повелів!  
"Дійшла до нас, до гетьмана, відомість,  
іж у Полтаві скоївся той гріх,  
що смертю має бути покараний.  
Натомість  
ми цим писанням ознаймуєм всіх:  
В тяжкі часи кривавої сваволі  
смертей і кари маємо доволі.  
І так чигає смерть вже звідусіль,  
і так погрéбів більше, ніж весіль.  
То чи ж воно нам буде до пуття –  
пустити прахом ще одне життя?  
Чурай Маруся винна у в одному:  
вчинила злочин в розпачі страшному.  
Вчинивши зло, вона не є злочинна,  
бо тільки зрада є тому причина.  
Не вільно теж, караючи, при цім не  
ураховати також і чеснот.  
Її пісні – як перло многоцінне,  
як дивен скарб серед земних марнот.  
Тим паче зараз, як така розруха.  
Тим паче зараз, при такій війні, –  
що помагає не вгашати духа,  
як не співцями створені пісні?  
Про наші битви – на папері голо.  
Лише в піснях вогонь отой пашить.  
Таку співачку покарать на горло, –  
та це ж не що, а пісню задушить!"

Отаман Гук, помовчавши (повіка  
йому сіпнулась), далі прочитав, –  
такий потужний голос в чоловіка,  
либонь, хватило б і на п'ять Полтав:  
– "За ті пісні, що їх вона складала,  
за те страждання, що вона страждала,  
за батька, що розп'ятий у Варшаві,  
а не схилив пред ворогом чола, –  
не вистачало б городу Полтаві,  
щоб і вона ще страчена була!  
Тож відпустити дівчину негайно  
і скасувати вирока того.  
А суддям я таку даю нагану:  
щоб наперед без відома мого  
не важились на страти самочинні,  
передовсім освідчили мене  
про кожну страту, по такій причині,  
що смерть повсюди, а життя одне".  
Універсал прочитано публічно,  
щоб справу тую уморить навечно.  
Оскільки ж трохи не дійшло до страти  
і смерть свою вона пережила,  
то впрод не вільно пересуддя брати,  
бо вже вона покарана була.  
...Гойдався зашморг, вже він не потрібний.  
Юрмились люди, добра новина.  
Сміявся тесля, головою срібний,  
що не згодиться тут його труна.  
Підбіг Іван –  
і в різмах свого зросту  
збив ту драбинку смертницьку з помосту.  
Якісь жінки вже бігли до Марусі.  
Чиєсь в юрбі гуцикало дитя.  
Вона стояла, мов застигла в русі, –  
уже по той бік сонця і життя.  
– Такого ще не чувано ніде.  
Її пустили, а вона не йде!  
– А може, помішалася? Іване!  
Мо', хоч тебе послуха? Підійди! –  
...Вона стояла. І над головами  
уже пливли осінні холоди.  
І не було ні радості, ні чуда.  
Лиш тихий розпач: вмерти не дали.  
Їй говорили, а вона не чула.  
І тільки коли матір підвели,  
вона відразу, наче спам'яталась,  
і одхитнулась від того стовпа,  
і якось наче здалеку верталась,  
чогось вперед руками, як сліпа.  
Іще бліда, іще мов крейда біла,  
а наче й усміхалась, лебеділа:  
– От бачте, мамо все і обійшлося.–

І цілувала матері волосся.

## ПРОЩА

### Розділ VI

...Чвяхкотіла земля у старих постолах,  
похилилися верби в осінньому шматті.  
Повезли мою матір на білих волах,  
неоплакану матір, неоплакану матір.  
Споживай, моя мамо, там легше тобі.  
Там ніхто не завдасть невігойної муки.  
Я ішла за тобою одна у юрбі.  
От і всі твої, мамо, і діти, і внуки.  
Анікого, нікого нема на землі,  
ні єдиної гілочки нашого роду!  
Лиш опудало, мамо, в старому брилі  
стереже самоту в лобузинні городу.  
Я й сама вже не знаю, жива я чи ні.  
Тільки знаю одне – що, склепивши повіки,  
проплила моя мамо у тому човні  
та й втонула у землю, втонула навіки.  
Добрела я додому тоді звідтіля.  
Та й ношу її смерть у душі, як провину.  
Все ввижається: чорна осіння земля  
глухо гупає, мамо, об твою домовину...  
Недовго мати щось тоді й прожеврїла,  
щось після того тижнів півтора.  
Кленочками червоними й рожевими  
її на той світ осінь провела.  
І одридали в небі журавлі  
мені людину в світі найдорожчу.  
Отой горбочок свіжої землі  
поцілувала. Та й пішла на прощу. (...)  
...Учора хтось жалів мене: причинна.  
Така тепер я чорна і худа,  
така хистка тепер моя хода.  
Вбираю світ порожніми очима.  
Буває, часом спігну від краси.  
Спинюсь, не тямлю, що воно за диво,—  
оці степи, це небо, ці ліси,  
усе так гарно, чисто, незрадливо,  
усе як є – дорога, явори,  
усе моє, все зветься – Україна.  
Така краса, висока і нетлінна,  
що хоч спинись і з богом говори. (...)  
Мандрівний дяк обїдає на пні,  
– Чого кульгаєш?  
– Пробуртила ногу.  
– То сядь спочинь.  
– А ніколи мені.  
– От і мені все ніколи та й ніколи.  
Хоч як біжи, а все у довжину.  
То я й не кваплюсь.  
Вмерти завжди встигну.

А часу все одно не дожену.  
– Чи Київ ще далеко? – Та не дуже.  
Варшава далі,— усміхнувся дяк.  
Сидить, і палку мені струже.  
Такий старий, небритий, як будяк.  
– То це на прощу вибралася ти?  
Це треба шмат дороги попойти.  
Ще будуть села, будуть городá.  
А втім, нічого. Ти ще ж молода.  
Але чогось така вже, як обвуглена.  
Якась така, мов знята із хреста.  
Тут,— каже,— палка буде не обстругана.  
А тут ми зріжем,— каже,— бо товста.  
А я дивлюсь: чужа мені людина.  
Розійдемось, чи стрінемся коли?  
– Хотїла жити, а життя не вийшло.  
Хотїла вмерти,— люди не дали.  
А він мені: – Моя ти голубичко!  
Страданіє, як кажуть, возвиша.  
От я й дивлюсь, що в тебе ж таке личко,  
що в ньому наскрізь світїться душа.  
А як подумать, дівчинко моя ти,  
то хто із нас на світі не розп'ятий?  
Воно як маєш серце не з льодини,  
розпяття – доля кожної людини.  
Та є печальна втіха, далєбі:  
комусь на світі гірше, як тобі.  
– То ти з Полтави?  
– Та, кажу, з Полтави.  
– А де живеш, а звуть же тебе як? –  
Кажу:— Маруся, як уже спитали. –  
І знов мовчу. Такий настирний дяк.  
– Ну, як там ваші вулиці Гончарні,  
Ковальські, Чоботарські? Ти чия?  
Які пісні співаються печальні,  
про Остряницю все та Чурая?  
А очі в нього тихі та ласкаві.  
А так і видно – добрий чоловік.  
– А ви, кажу, давно були в Полтаві?  
– При школі,— каже,— зимував торік.  
Люблю Полтаву. Люди там не сонні.  
І місто славне. Де ти там живеш?  
Купців полтавських бачив я в Саксонії,  
на Шльонську і по землях франків теж.  
Шаблі там не ржавіють у коморах,  
і кінську зброю миші не гризуть.  
А що вже порох, – добрий роблять порох,  
в бочки зсипають, гетьману везуть.  
Які у вас там питія і страви!  
А як співає дівчина оця!..  
– Та я, кажу, не зовсім із Полтави.  
Я там, кажу, з одного хуторця.

Хоч би ж не взнав!..  
А він собі стругає.  
– Людину скрізь біда підстерігає.  
Ось на, бери, добряча патериця.  
І в мене є, а вистругав, ще б пак.  
Двох ніг замало, третя пригодиться.  
Та й одганялись ніччю від собак. (...)  
Вже ледве йду. Боюся, що пристану.  
Лубни минули, є ще трохи дня.  
І, як пола подертої сутани,  
накрило місто чорне вороння.  
І знову степ. І знову даль розлога.  
І я мовчу. І дяк уже мовчить.  
Ідеш, ідеш... Дорога та й дорога.  
Ідеш, ідеш... Хоч би вже відпочить.  
Зайшли в село. І моторошно, й дивно.  
Ні гавкне пес, ні корби не скриплять.  
Хати – як скирти поночі, ні блимне.  
Невже так рано люди уже сплять?  
Двори якісь похмурі, непривітні.  
На все село зустріли двох жінок.  
Мов колодки, поцюкані в дровітні, –  
гіркі обличчя в борознах думок.  
А дяк нічого, підтягнув ременика, –  
ще й бадьоренько гомонить до мене,  
мовляв, оскільки це село Семенівка,  
ну, то ходімо, – каже, – до Семена.  
От хоч і в цю хатинку понад шляхом.  
– Нам, – каже, – що. Усе ж таки під дахом.  
А там той дах із просвітом аршинним,  
підперлась хата ветхими дверми,  
обтулена потрухлим кияшинням  
іще з позаминулої зими.  
А в хаті пуста, аж земля на споді.  
І кріт налив, і піл уже сторчма.  
– Сідаймо, – каже, – у чужій господі.  
Господа є... Господаря нема.  
Тут од Лубен до самої Волині  
лежать навколо села удовині.  
Причілки виглядають з кропиви.  
А тут, як бач, немає і вдови.  
Тікав по трупах Єремія звідси.  
Та все карав, карав, карав призвідців.  
Рубав їм руки, вішав, розпинав,  
садив на палі, голови стинав.  
Страшний по ньому залишався слід –  
козацьких тіл кривавий живопліт.  
Усі тут гibli, винні і невинні.  
Лишились тільки села удовині.  
Та назви сіл, побільшости з імен, –  
бо все ж Панфил, Григорій та Семен.  
...Уранці вийшли. Тиша серпанкова.

І павутиння вже, мов ятері.  
Та на поріг наживлена підкова,  
та заржавіле рало у дворі.  
Іду. Мовчу. Не дуже нам спочилось.  
Вночі по хаті все ходив Семен.  
Чи серце знову плакати навчилось  
на цій дорозі в Київ із Лубен?! (...)  
Тобі, голубко, хоч води напиться.  
Підійдеш перша, може, не злякаються.  
Ще буде й гірш. Чим ближче до столиці,  
то тим міцніше люди замикаються.  
– Пустіть хоч дівку,  
що це вам зашкодить?  
Чи жалько вам соломи околїт? –  
Хтось пробурчав:  
– Багато вас тут ходить.  
Хай бог простить. Такий тепера світ.  
– Гонорували нас пристойно.  
Так під дверима і простоїмо?  
Ти тільки той... ти не впадай у відчай.  
Ще поки є погривина трави.  
А як Ісус, син, – каже, – чоловічий,  
не мав де прихилити голови?  
Та й те сказати: морове повітря.  
І хто там знає, звідки ми йдемо?  
– Немає місця, людоньки, повірте.  
Самі у хаті покотом спимо.  
У того діти, в того породілля,  
У того баба хвора на печі.  
Боятись люди. Мор іде з Поділля.  
Дарма у вікна й стукати вночі.  
Зчерствіли люди од всіляких лих.  
Неволя давня душі роздвоїла.  
"Розширю страх мій на землі живих", –  
як сказано в пророка Даниїла.  
То поки сонцю крок до потуханія,  
мабуть, ходім шукати укриття,  
де ні печалі вже, ні воздыханія,  
а токмо безконечное життя.  
Такі привітні цвинтарі бувають –  
шатро небес і мармур в бур'яні.  
Живі живих, Марусю, убивають,  
а мертві зроду не зачеплять, ні.  
Це тут блукають різні поторочі,  
а цвинтар – то вже діло не страшне.  
Спокійно там. Хіба що проти ночі  
чиясь душа крилом тебе черкне.  
Он подивись, – ну чим не райські куці?  
В траві лежить вороняче перо.  
Є навіть райки, яблучка гіркуці,  
на дереві зла прищеплене добро.  
Десь, певно, й змії сховався тут здоровий.

Сама не їж, не спокушай мене.  
Бо як побачить янгол мармуровий, –  
з надгрібка зійде, з раю прожене.  
Гроби все, бачиш, панські, алебастрові.  
Надбитий янгол думає про суть.  
То давній цвинтар. Видно, що душпастирі  
біблійних кіз тут іноді пасуть.  
Які тут склепи! Цілі кам'яниці.  
Герби, склепіння, сходи і гробниці.  
Залізні двері, злодій не втереться.  
І всюди плющ повився на пригребницях.  
Які шляхетні прізвища тут панські! –  
Бидловські, Козебродські, Себастьянські.  
Яка в них гідність чується велика! –  
Рох Яблонівський і Тадеуш Пика.  
Ти ба, які наймення гонористі.  
Не спиться щось в такому товаристві.  
А тут кого заткало павутиною?  
Кому це час так амфору надгриз?  
Антон Ключенко, писано латиною.  
Це, певно, з тих, юхтових, фарфоліз.  
Якби видніше, поблукати скрізь би.  
Тут є, либонь, вибітні горорізьби.  
А цей надгрібок...–  
Дяк аж відсахнувся.–  
Диви, живий, їй-бо, поворухнувся!  
"Обняв мя страх",– як сказано в псалмі.  
То це ми тут, виходить, не самі.  
То, може, ноги отряхнем од праха?  
Не дай бог привид, ще нас наляка.  
Щось дуже бідно вбране як на графа  
і зашляхетне як на жебрака.  
Диви, сидить і нас не помічає,  
як той надгрібок сивої печалі.  
Мабуть, поляк. Стара-стара людина.  
Це ж, певно, тут уся його родина –  
у цій землі...  
Скорбото всеочисна!  
Оце уже і є його вітчизна.  
Давай одійдем, що вже тут допоможеш?  
Одні кричать: "Од можа і до можа!"  
А цей старий? Людина між людьми,  
живе, як ми, і мучиться, як ми.  
Колись нащадки будуть одмивати  
оцю печаль од крові і глупот.  
Бо можновладці – тяжко винуваті.  
А що зробив народові народ?!  
...Вже он і зорі сиплються з Ковша.  
Складне життя у всій його всебічності.  
А як подумать,– що таке душа?  
Як той казав, це – горизонт до Вічності.  
Гіркущих райок вранці пожували,

та й знов до ночі подорожували.  
А вже й ліси соснові почались.  
Тут, кажуть, є розбійники і лосі.  
Тут вже когось зарізали колись,  
то в повнолуння він кричить і досі.  
Я вже й не чую тих страшних казок.  
Вже йду не йду, підламуються ноги.  
Нічної птиці моторошний зойк  
і чорний сум лубенської дороги.  
І раптом, що це? Жовті світлячки?  
Потрухлих пнів далекі мерехтинки?  
Мигтять, мигтять...  
Навколо ж–ні хатинки.  
Підходим ближче, а воно – свічки.  
Лежать під лісом люди на траві,  
на грудях склавши руки воскові,  
лицем до неба, тьмою оповитого,  
напівукриті хто сачком, хто свитою, –  
чи вже умерли, чи іще живі?  
На жовті пальці обпливає віск.  
Обличчя гострі, одежина латана.  
Горять свічки.  
І сосни пахнуть ладаном.  
Шумить над шляхом предковичний ліс.  
Якісь пташки шиширхають у нетрях...  
Десь виє вовк у хащах лісових...  
Ну що ж, ту ніч були ми серед мертвих,  
а цю ніч будем між напівживих.  
Все ж охитніше. Не підійде звір.  
Та й перебудем до холодних зір.  
Он ще жива, бач, видно по людині.  
Рука здригнула, воском припекло.  
– Ви звідки, люди?  
– З голоду. З Волині.  
– З села якого?  
– Вимерло село.  
Ще подих ледве піднімає груди.  
Сутемні лиця, білі сорочки...  
– Куди ви, люди?  
– Вже тепер нікуди.–  
Свічки... свічки... і тиша... і свічки...  
І каже дяк: – У них там на Волині  
якісь такі плачі гіркополинні,  
то край такої дивної краси.  
А голоси, які там голоси!  
Але й життя там, боже, твоя воля.  
У них же там і сорочки, як доля.  
Там сосонку, кривульку або човник –  
а рукави ж біліші лебедів –  
ото як пустить чорним,  
чорним,  
чорним

до за́п'ястку у декілька рядів!  
Минає ніч... Свічки вже догорають...  
– Ці,– каже дяк,– хоч легко умирають.  
А то ішли, як жито наливалось.  
Ото як підуть попасом в житах,  
то, віриш, потім корчилились, звивались,  
покрай доріг повзли на животах.  
Оце таке. Тобі не надокучило?  
Супутника послав бог балакучого.  
Усе складаю в душу, як в шкатулку.  
Уже душа гіркіша полину.  
І хоч не маю на землі притулку,  
но знаю землю вшир і в глибину.  
– То ви б усе взяли та й написали,  
та й був би слід по вашому життю.  
– Я написав, так торбу в мене вкрали,  
і всі мої папіруси тю-тю.  
Чи думали, що там вино і брашно?  
Чи золото, нахапане в війну?  
А знов мені заходжуватись страшно.  
Старий уже, тепер так не утну.  
Вже в мене й чуб, як пух на осокорі.  
Вже в мене й очі до письма слабі.  
Колись думки на слово були скорі,  
тепер думки самі уже в собі.  
То вже, мабуть, отак я і умру,  
а діло життя так і не подвигну.  
Бо хоч і в рот горілки не беру,  
але ж і книгу написати не встигну.  
Мої собраття вже пішли у стовбур,  
вродивши рясно плевелами слів.  
Найперший дурень і останній бовдур  
уже, мабуть, в науках преуспів.  
А я гусак обскубаний, що й досі  
гелгоче щось про правду і добро,  
котрому в лапі вдержати удалося  
одне своє гусиное перо.  
Мені не треба слави, ані грошей,  
ані щоб сильний світу похвалив,–  
аби хто-небудь, мислю возросший,  
до мене часом слух свій прихилив.  
Але ж я прочитателів не маю.  
Сам пишу, і сам собі внімаю. (...)  
Оце мій Київ, це моя вітчизна.  
Залиті кров'ю київські вали.  
Ой люди, люди, божа подобизна  
до чого ж ви цю землю довели?!  
І каже дяк: – Яка там подобизна?  
Коли земля здригнулась від копит,  
назустріч Радзивілли вийшов Тризна,  
печорський пресвятий архимандрит.  
І так звернувся, сивий та уклінний:

– Короні польській брат одноколійний!  
Ось ключ від міста. Ми відкриєм брами.  
Іди. Заходь. Та тільки пощади  
священне місто і священні храми.  
І він ввійшов, литовський князь, сюди.  
Як ніж у спину. А Потоцький – в груди.  
Богдан між ними, як між двох вогнів.  
Що тут було! Розказували люди  
три дні, три ночі Київ пломенів!  
...Стояв собор старовинний із випаленою  
душею.

Ми тихо ступили в морок,  
що димом ядучим пропах.  
Молилися в порожнечу, на попіл ікон  
молились,  
шукали живого Бога у сонячних сизих  
стовпах.  
Лежали зрушені плити, як зашерти чорної  
криги.  
І янголи в білій одежі впритул обступили  
вівтар.  
Кричали полускані стіни.  
Якісь недопалені книги  
заблуканий місяць знадвору холодним  
пальцем гортав.

Перехрестилась і заплакала.  
І тихо вийшла із собору.  
Ішла на прощу, а потрапила  
чи то в Содом, чи то в Гоморру.  
...Вже поночі до Лаври добирались.  
Ішли угору вузько, в колосок.  
Якісь яри, якийсь дрімучий праліс.  
Яри нічого, краще, ніж пісок.  
А по ярах, по схилах, як тубільці,  
землянки покопали погорільці.  
.....  
...Але коли ми підійшли до Лаври,  
вже ніч була. Біля святих воріт  
якісь сиділи постаті, як равли,  
вібравши руки, й ноги, і живіт.  
Обідрані, закутані в рядюжки,  
не розбереш, де злидні, де злодюжки.  
Ще й руки тягнуть, просять Христа ради.  
Це люди теж. А що ти їм даси,  
коли, минувши селища і гради,  
сам третій тиждень сухарі їси?  
Святі ворота взято на ланцюг.  
У Лавру не пускають волоцюг.  
Вночі ворота Лаври не гостинні,  
даремно тут і возвишати глас.  
Глас вопіючого в пустині,  
напевно, був чутніший, як у нас.

Хтось бубонів. Хтось бився у падучій.  
До ранку ми й просиділи з дяком.  
І волохаті хмари кругойдучі  
крутили в небі жовтим мідяком.  
...На другий день були ми у печерах.  
Тяглись в рукава довгих галерій.  
Поклони били. І чекали в чергах,  
бо тут людей – що свічка, то і рій.  
Печерський старчик спереду іде,  
прочанам мощі в щілінку показує.  
А я ж не знаю, ані хто, ні де,  
то час від часу дяк мені розкажує:  
– Це преподобний лікар Агапіт,  
що ізцілив самого Мономаха.  
А це – Алимпій, майстер на весь світ,  
до пензля хист був у цього монаха.  
Це – Нестор, найславетніший з дідів.  
Лишив нащадкам працю свою горду,  
бо він писав і в келії сидів,  
а я ходив, і в мене вкрали торбу.  
А далі все подвижники, святі,  
що тут сиділи в келіях заперті,  
що їх Господь за подвиги в житті  
сподобив бути нетлінними по смерті.  
Оце Мардарій, що не мав майна.  
А це – Пафнутій, що не пив вина.  
Це – преподобний схимник Силуян,  
котрий без шуму, крику і ловитви  
зłodіїв, дременувших у бурян,  
зв'язав єдино силою молитви.  
Це – Нестор другий.  
Зветься він – Некнижний.  
Таку заслугу перед богом мав,  
що завжди був на всіх богослужіннях,  
а й раз у раз, ти скажи, не воздрімав.  
А це – Сисой, що хіть свою презміг,  
щодня ходив до річки у веретті  
і роздягався з голови до ніг,  
щоб комарі кусали в очереті.  
Такі часи були благофортуни,  
що кожен подвизався зокрема.  
І жоден подвиг не лишився втуні.  
Тепер таких подвижників нема.  
Блюзнірська мисль запала мені в душу:  
"Чому на них молитися я мушу?"  
Хіба оті, без німбів, без імен,  
на тій дорозі в Київ із Лубен,  
або оті, під лісом, із Волині, –  
хіба не більші мученики нині?!  
Стою. Дивлюся на дніпровські схили.  
Сисой... Мардарій... Подвиги Ахили...  
Тут кров лилася. Тут пройшов Батий.

Софроній... Пимен... Мученик... Святий...  
І каже дяк: – Немає у нас ліри.  
Та й розум за бодягу зачепивсь.  
Сисой, Мардарій – мученики віри.  
А Байда що, од віри одступивсь?  
Аби слова, хоч бред второзаконія.  
А що сильніше підпирає твердь –  
молитва преподобного Антонія  
чи Наливайка мученицька смерть?  
Я й сам колись проводив час в молитвах.  
Та й думаю, в землі чужосторонській,  
що як же так, – ті гинули у битвах,  
а ті спасались на горі Афонській?  
Триліси взяти, сотенне містечко.  
Це ж ось недавно, це ж ось недалечко.  
За кілька днів ворожої облоги –  
ні жителя живого, ні залоги.  
Було містечко... А підходиш ближче –  
нема нічого. Тиша. Попелище.  
Лиш ходить смерть з кривавою косою...  
А ти прийшла молитися Сисою.  
Сидів подвижник, як ведмідь у гаврі.  
Вже тут книжки друкуються у Лаврі.  
Оно пройди під вікнами друкарні, –  
які листки просушуються гарні.  
Це ж скільки там нового, дивовижного!  
А він тобі про Нестора Некнижного!  
Вже скрізь у нас є різні школи братські.  
Пів-України – сироти козацькі.  
Од Лохвиці до самої Молдови,  
пів-України – то козацькі вдови.  
Дітей без мужа ставити на ноги.  
Ні захисту в житті, ні допомоги.  
Такі ж гіркі, такі ж безоборонні!  
А їм все те ж – про подвиги Февронії.  
Ти, певно, ще була тоді малою,  
як пролітала зірка із мітлою.  
А це було в той год страшний, коли  
п'ятьох старшин козацьких розп'яли.  
І голови – хто звідки родом –  
поставили перед народом.  
То жінка та, хорунжого чи сотника,  
що під стовпом лежала нежива, –  
то можна їй про Симеона Столпника,  
що на стовпі мережив кружева?!  
...Ох, не такою я була й малою,  
коли летіла зірка над Сулою.  
Це ж він про батька, це про Чурая.  
Це ж мати там лежала так моя.  
Була зима. Якраз після Водохрища.  
Людей зганяли з усієї Полтави.  
Щоб всі ж дивились на таке видовище.



А мати крижем лежала,  
примерзали коси до снігу.  
На все життя! – допоки я жива –  
мені в очах той сніг... та голова...  
– Чого ти плачеш? – дяк мене питає.  
Кажу: – Нічого...  
Листя облітає.  
Та так, кажу, заплакалось само.–  
...Вже люди вишнурковуються з церкви,  
а ми з дяком усе ще сидимо.  
– А я вже,– каже,–  
черствію з годами.  
Вже вечоріє. Вже, мабуть, ходім.  
Десь там, за монастирськими садами,  
напевно ж, є странноприймний дім.  
...Знайшли той дім десь на задвірках Лаври.  
В дві дошки збитий стіл і вичовгані лави.  
Духота сиза, як відьомські коси,  
аж племінці на гнотиках дрижать.  
І богомільців цілі стоси  
перед очима предлежать.  
І каже дяк, хитнувшись: – Дитино!  
Мовчу про ліс і не кажу про степ.  
Та краще ж ночувати десь під тином,  
аніж оцей лахмітяний вертеп!  
То ми пішли, та майже так, надворі,  
сухого листя трохи нагребли,  
та лежимо, та й дивимось на зорі.  
Та й, каже дяк, свободу обрели.  
Над нами вітер, листя ронячи,  
хитає гнізда гайворонячі.  
Дашок благий, земля сира,  
і тягне холодом з Дніпра.  
Усе б нічого, ми б уже і спали.  
Міцні під небом сни подорожан.  
Але ченці на ноги наступали  
і дзвоником будили нічліжан.  
Оце один виходить з-за собору,  
доземну рясу тягне за собою.  
А там і другий – стриб через канавку,  
збирає знову мідяки в карнавку.  
– Оце так сон приснився у столиці,–  
промовив дяк, сідаючи бочком.–  
Що вариш ти вареники в криниці  
і жовте листя ловиш друшляком.  
Удрав шпака, як кажуть, знакомито.  
Що ж, можна спати і на цій стежі,  
якби ж мені не ставили копито  
на саму грудь ці праведні мужі.  
Пошарудівши у сухому листі,  
дістав з торбини пучку тютюну.  
– От,– каже,– клятї,– каже,– чорноризці;

Сон перебили. Вже я не засну.  
Сиджу, дивлюся,– вік прожив на світі,  
на те гніздо у тому верховітті  
та й думаю: дурний ти чоловік,  
що от прожив на світі цілий вік  
і, наловивши повну душу гав,  
гнізда собі ти так і не зібгав.  
...Колись в селі, що зветься Темногайці,  
а йшов мені тоді двадцятий рік,  
мене хотіли прикрутити при Гальці.  
Хвалити бога, вирвався і втік.  
А ще колись, за Дідьковою Греблею,  
під Києвом, отут, на Ірпені,  
я знов притульним затишком погребував,  
а вже й під сорок гухнуло мені.  
Любив я панну, Птимченко-Заглобську.  
Уже й надхмарні замки будував.  
"О рани Єзу, пан муві по-хлопську!" –  
сказала панна. Я зрезигнував.  
Ну, та й нічого. Так мені і треба.  
Немає щастя, – можна жити без.  
В душі людській, крім видимого неба,  
є одинадцять всячеських небес.  
Був регентом, і був я канархистом.  
Любив людей і обминав юрму.  
І відзначався коромольним хистом –  
несклонністю к духовному ярму.  
Пізнав любов, пізнав я і ненависть.  
Гарячий був, доходив до нестям.  
Колись я жив. Тепер я розминаюсь  
з людьми, з лісами, з небом і з життям.  
Дорогу маю, ту єдину втіху.  
Лахва дякові, поки не зима.  
Ото таке – цвірінь та в стріху.  
А що, як стріхи власної нема?  
Бував я скрізь. Душа у мене боса.  
Пройшла тернами множества земель.  
І брагу пив, напарену із проса,  
мальвазію також і мушкатель.  
В тюрмі варшавській був я кілька діб,  
жував у Празі семидальній хліб,  
в Молдові їв солодкий виноград,  
ногами зміряв всенький Семиград,–  
та у якій не був я стороні,  
щось наче завжди плакало в мені:  
іди туди і віку там дожив,  
у землю рідну, де ти всім чужий.  
Мандрівний дяк, по світу волочуся,  
не маю ні родини, ні рідні.  
Зустрів тебе та якось і незчужся,–  
так на душі потепліло мені!  
Ти скоро підеш, дівчино, додому,

в свою Полтаву, до її ріки.  
А там якомусь хлопцю молодому,  
мабуть, твої вже сняться рушники.  
Щастить же людям. Ех, ти, дяче, дяче!  
Не був би ти самотній на віку,  
якби хоч раз в судьбі своїй бродячий  
зустрів колись ти дівчину таку!  
Не подивуй, коли я раптом зникну,  
Боюсь печалі, що до тебе звикну.  
...Десь в било б'ють за звичаєм пустельним.  
Оце такий тепер у Лаврі дзвін.  
Так били в било перші преподобні,  
коли ще ліс був богу до колін.  
Коли іще в розбійницьких печерах  
валялись просто то кістки, то череп.  
І не було ні мурів, ані брам,  
лише на зрубі зарості малини  
і перший ветхий дерев'яний храм  
з престолом ще із каменю і глини...  
Тепер у Лаврі – де вже ті ліси?  
Де молитовна тиша над лісами?  
Лише Дніпро, брат вічності й краси,  
тече в лугах тих самих і так само.  
А над Дніпром, на цій святій горі, –  
тут ціле місто, з гутами, ровами,  
з надбрамними кремезними церквами,  
з монастирями вже в монастирі.  
Аж страх бере. Стоїть новоприбулець,  
ніде не втрапить, поки не спитав.  
Самих тут келій – кілька добрих вулиць.  
Самих церков – на кілька тих Полтав.  
Якби не дяк, то що б я і робила?  
Він знає все, сивесенький спудей.  
...Пустельник б'є в пустельне било.  
А в цій пустелі – тисячі людей.  
Тут є такі, що трохи чи не плазом.  
Сліпі, німі. Із кармазинах є.  
Чи нас господь почує усіх разом,  
коли так просить кожен про своє?  
А я ж прийшла з такого далеку!  
Тут, кажуть, є стара як світ  
больнична церква при шпиталику,  
десь там біля святих воріт.  
Давно колись, по всіх превратностях,  
як каже дяк, її возвів  
при Лаврі, будши тут привратником,  
один з чернігівських князів.  
То люди йдуть оце й понині,  
бо, кажуть, ніби легшає людині,  
як пом'янути саме в ній,  
у тій церковці кам'яній,  
своїх померлих... Пом'яну

і попелом розвіяного батька...  
і матір, що звела я у труну...  
Тих, що душа не виговорює...  
Гордія... Ганну і... Григорія...  
Мені б молебень відслужити.  
Жива, то якось треба жити.

\* \* \*

...Останню ніч то ми уже й не спали.  
І знов ченці на ноги наступали.  
Бухикав дяк, і дощик моросив.  
Ото, мабуть, грязюку розмісив!  
Зітхає дяк, бурмоче: – Ех-хе-хе!  
Холодний світ, бодай йому лихе.  
В життя приходиш чистий і красивий.  
З життя ідеш заморений і сивий  
Мабуть, під ранок я таки заснула.  
Така мене утома огорнула! –  
якийсь короткий, нечутінний сон...  
Прокинулась від крякання ворон.  
Дашок дірявий, дощана стіна.  
Дяка немає. Тиша. Я одна.  
А на саквах лежить мені обнова –  
в червоні квіти хусточка тернова.  
І ранок був, і дощик моросив.  
Вже й дуб ту хустку  
листям притрусив...  
Пора й мені. Пора й мені, пора.  
Піски, піски... і синій плин Дніпра...  
і ліс... і шлях... і явір... і криниця...  
Куди іду?!Хто жде мене, крім Гриця?  
Кричать ключі у небі журавліні.  
Кому, і що, й навіщо говорить?  
Лягти під лісом, так як ті, з Волині...  
І догорить... і свічка догорить...  
Але іду, розмотую дорогу.  
Була на прощі, помолилась богу.  
Купила в Лаврі кілька свічечок.  
Зустріла добру у житті людину.  
І з тих усіх дякових балачок  
усе частіше згадую єдину, –  
ту найсумнішу втіху, далєбі:  
комусь на світі гірше, як тобі.  
А вже й ті села, як одні могили.  
Потроху вже й доходжу до Лубен  
Григорівка. Семенівка. Панфили.  
Святий Григорій... і святий Семен...

## ДІДОВА БАЛКА

### Розділ VII

Зима старенькі стріхи залатала.  
Сніги рожево міняться в полях.  
На всі ворота замкнена Полтава

козацьку чату вислала на шлях.  
Їх кілька душ, у них далекі очі.  
Між ними Іскра і Лесько Черкес.  
Сніги, сніги... Сліди ще тільки вовчі.  
Порожній степ і тиша до небес.  
Гризуть вудила коні з нетерплячки.  
Поривчий вітер вихолку несе.  
Сніги, сніги... З якої б то болячки  
так тихо все? І тихо так – не все.  
Ген хуторів причаєність глибока.  
Он хтось іде в Полтаву з клумаком  
І далина на всі чотири боки  
перехрестилась чорним вітряком,  
...Стара моя Полтавонько, Олтаво!  
Щоразу по загляді молода.  
Ох, скільки дзвонів тих одкалатало,  
коли тебе пустошила орда!  
І як літали стріли половецькі  
і клекотіли степові орли!  
Минулих літ великодні мертвецькі  
тебе густим мовчанням облягли.  
І що лишалось від твоєї вроди?  
Безлюдних дворищ виляглі тини,  
між попелищ некопані городи,  
де рили землю дикі кабани.  
А потім знов на тому потолоччі,  
несіані, мов квіти і трава,  
пробились люди і протерли очі,—  
Полтавонько, ти все-таки жива?!  
Плакучі верби сплакали у воду  
гірку пилюку одболілих літ.  
З підземних нір зацьковану свободу  
попідруки ти вивела на світ.  
Позаростали рутою руїни.  
І знов твій голос тугою примовк.  
В твоїх лісах, над водами твоїми  
своїм богам молився князь Витовт.  
Зминули дні. Ти старшала роками.  
Ішла у небо і вросла в ґрунт.  
Тебе обняв залізними руками  
чужий король, неситий Сигизмунд.  
І знову, знову, знову під'яремна!  
Чи вже собі ми ради не дамо,  
що й Вишневецький, виродок Ярема,  
свій власний кат, запріг тебе в ярмо?!  
І знову захід – наче багряниця.  
І знов надія в розпачі оман.  
Де впав Павлюк, там виріс Остряниця,  
і всі кайдани розірвав Богдан!  
І знову лихо. Не пройшло і году,—  
у Білій Церкві складено угоду.  
І знову ти лишилась на поталу,

і знову панство суне на Полтаву.  
Щоб знов тебе поставити навколішки,  
щоб ти була рабою, як колись.  
Он знову люди з хуторів навколишніх  
в твою фортецю степом потяглись.  
Іде, біжить – усе, що є живого.  
Жене корів, кульгає до узбіч.  
О давнє місто, звикле до облоги,  
яка тривожна буде в тебе ніч!  
...Козацька чата дивиться на шлях,—  
по самий обрій порожньо в полях.  
Тепер пани хай пройдуть хоч облавою,  
то вже стоять покинуті двори –  
людські осади за Полтавою,  
поодинокі хутори.  
Пустеля, степ...  
ворон голодні гвалти...  
Нема кому із ким заговорить  
Лише димок із Дідової Балки  
курить собі у небо та й курить...  
Там дід живе, той самий дід Галерник,  
немрущий дід, самітник і химерник,  
що, років двадцять бувши у неволі,  
уже ж коли вернувся, а й тепер,  
що не різьбить,— у нього мимоволі  
подібне до манесеньких галер.  
Ложки, ковганки, різні голянички,  
миски косарські з вухами, сільнички.  
А вже таку різьбовану і ловку  
ніхто, як він, не зробить салотовку.  
То винесе в Полтаву, то по селах  
(як не замети, звісно, й не дощі).  
Отож в турецьких дідових галерах  
Полтава і затовкує борщі.  
Ніде й душі уже на виднокрузі,  
і тільки з Балки Дідової – дим.  
Це ж, певно, він у тій своїй ярузі  
на цілий степ залишився один.  
– Гей, діду, діду, од дороги близько!  
Гей, діду, діду, як ви там, живі?  
– Та й те сказать,— хіба це вперше військо  
у мене пройде тут по голові?  
Присунув пень,— це в нього за ослоник.  
Та й сів стругати з липи ополоник.  
У хаті тепло. Пахне деревиною.  
Коріння повно, всякої різьби.  
Під сволоком, між маком а калиною,  
шматки сухої липи і верби.  
Сказав Іван: – Казали добрі люде,  
це ж місяць грудень, літо ще коли.  
Тут пройде військо, хтозна, як там буде.  
В Полтаві ви б цей час перебули.

– Не хочу людям завдавать мороки,  
сидіти сидьма на чужій печі.  
У мене хата тут своя, нівроку,  
свій домовик, свої он рогачі.  
Котору зиму я вже перечовгав.  
І домовик зі мною домував.  
Оце сидів на припічку учора, –  
сміявся, плакав, руку подавав.  
Якби я міг вам бути у пригоді,  
а то ж про шаблю думати вже годі.  
А був колись такий великовоїн! –  
од трьох шабель ще й досі не загоєн.  
Та й знов узявсь стругати свою ложку.  
– Отак собі і тупаю потрошку.  
У бога смерті не благаю.  
Нічого, прийде і сама.  
Я ополоники стругаю,  
а людям їсти що нема.  
...Помовчали. Душа шукала слова.  
Воно трудне, не виважиш на хунт.  
Кінчався день. Потріскували дрова.  
В печі горіло, наче Трапезунд.  
Мигтіли різні в полум'ї химери,  
різець блищав у діда у руці.  
Пливли по хаті крихітні галери –  
ковганки, салатовки, поставці...  
– Ну, хто про що, а я про Наливайка.  
Вона співає чи уже мовчить?  
– То вже не співи. То підбита чайка  
отак, упавши, на степу ячить.  
В ній наче щось навіки проминуло.  
Прийшла із прощі дивна і гірка.  
Так від людей Марусю відвернуло,  
що вже нікого й в хату не пуска.  
Усе одна. Нічого їй не треба.  
Все їй чуже. Здоров'я теж нема.  
Та проща, ті ночівлі проти неба...  
оті нестатки вічні... та тюрма...  
Не дай бог, може, в неї і сухоти.  
Я все боюся – рине горлом кров.  
А не приймає жодної турботи,  
а в хаті ж так – ні хліба, ані дров.  
Порадьте, діду, ви ж їй наче батько.  
Невже ж вона й загине так сама?!  
– В такій біді ніхто вже не порадько.  
Немає ради. Ради тут нема.  
Чого рвеш комір? Тут хіба задуха?  
Е, ні, стривай, нічого це не дасть.  
В житті найперше – це притомність духа,  
тоді і вихід знайдеться з нещастя.  
Душа у тебе має бути крицею.  
Так плакати не гідно козака.

Твій батько був; Іване, Остряницею, –  
наступний гетьман після Павлюка.  
Ти ж син його! Душі не занехаєш.  
Не маєш права, ти ж таки не Гриць.  
Ось пройде час, когось і покохаєш.  
Преславен рід полтавських Остряниць!  
– Та, може, й буде Гандзя або Настя.  
Та, може, й сином закріплю свій рід.  
А юж не буде в світі мені щастя,  
поки живу я, поки й сонця світ.  
Ми з нею рідні. Ми одного кореня.  
Мабуть, один лелека нас приніс.  
Батьки у нас безстрашні й невпокорені  
і матері посивілі од сліз.  
Минув той час, ті грози відгучали.  
Нові громи схрестились на мечач.  
Ми з нею – діти однії печалі.  
Себе читаю у її очах.  
Минають ночі думами, півснами...  
І я минаю... і минають дні...  
Вона мовчить і думає піснями.  
І не минають лиш її пісні.  
...Кінчався день. Сумна і тонкоброва  
дивилася Марія з божника.  
Вогонь горів, потріскували дрова,  
шовкова стружка бігла з держака.  
Кіт спину вигнув у тигрясту смужку,  
помуркотів та й знов заліг у стружку.  
І хаті знов не вистачило ока:  
хтось десь промчав, а балка заглибока.  
І тільки сніг посипався з гілляки.  
– Агов, Іване, он уже поляки!  
– От ми тут трохи і притрем їм роги.  
А ви тут живете біля дороги, –  
сказав Іван, підвівся із ослоника.  
А дід собі стругає ополоника.  
– Нікуди я, Іване, не поїду.  
А там і Ворскла скресне в берегах.  
Та й тим ляхам який пожиток з діда?  
Живу тут, як закопаний в снігах.  
– Дивіться, діду. То ж такі ватаги.  
Ніде ж нікого, важите життям.  
– З життям то так, то гра навпереваги.  
Сюди-туди, не стямишся, – вже й там.  
– Що ж, вибачайте.  
– За що вибачати?  
Мені що турок, що литвин, що лях. (...)

## **ОБЛОГА ПОЛТАВИ**

### **Розділ VIII**

(...) ...Вали високі. Що там за валами?  
Глухі ворота. І мовчать вали.  
А вранці, тільки почало світати,

де не було, здається, ні душі,—  
а вже стоять наведені гармати,  
і при лафетах – мирні гармаші.  
Ніхто з панами не заводять бійки  
і навіть слів дошкульних не вжива.  
Хто курить дерев'яні носогрійки,  
хто порох в гаківниці набива.  
Сторожа, та стоїть собі на чатах.  
Та все їх більш над валом вирина,—  
у чорних свитах, у шапках кучматих,  
в кобеняках з овечого сукна.  
Ніхто нічим нікому не вгрожає,  
ні в кого шабля не блищить в руці.  
Лиш на валах козацтво походжає  
і за щитами залягли стрільці.  
А вже шляхетство інеєм взялося,  
і вже охрипло панство від проклять.  
Кричуть, бряжчать,  
ворота вщент розносять.  
Але ж ворота ковані. Стоять.  
Якусь годину все це потривало.  
То їхній головний пояснень зажадав.  
А це від Пушкаря козак з міського валу  
такий універсал на списі їм подав:  
"Панове! Ви і ми – це рівні два народи.  
В боях рішили спір, і вільні ми тепер.  
Ви, значить, принесли до нас свої  
клейноди.  
Свого орла також. А нащо нам орел?  
Наш полк стоїть у полковому місті.  
Це значить – стоїмо ми на своїй землі.  
А ви тут хто такі? Стояли б десь на Віслі.  
У нас тут гетьманат, у вас там королі.  
Були б і ви, і ми таким би чином дома.  
Було б і вам, і нам кращіше так обом.  
Угода? Це ж яка? Вона нам невідома.  
Про що й звіщаєм вас з печаттю і гербом.  
Між іншим, ви такі пощипані війною  
і маєте харчів так мало про запас,  
що коли раптом тут піднімете ви зброю,  
то місце цих подій не свідчить проти нас".  
...Минають миті, довші від століть.  
Дозорці ходять, наче на прогульку.  
Полтавський полк як вкопаний стоїть.  
Пушкар мовчить.  
І тільки палить люльку.  
– Якщо ми здійсним ці статті угоди,—  
дозорці гомоніли на валу,—  
то й цей останній острівок свободи –  
Полтавщина – потрапить в кабалу!  
То це ми стільки вибули війни,  
щоб знов сюди вернулися вони?

Щоб у Полтаві, полковому місті,  
стояло шляхти на кутку по двісті?!  
Вже й так життя, як льох без душника.  
Нема коли і жінку пожаліти.  
Так мало нам свого Вишняка,  
потрібні нам ще їхні живоїди!  
Впустить в Полтаву військо його мосці?  
Е, ні, даруйте, тут нема дурних.  
Якщо їм зараз в руки не дамося,  
то згодом звідси й вдаримо на них.  
Вже дехто й занудився при дозвіллю:  
– Якби хоч стрельнуть,  
хоч пшоном, хоч сіллю.  
Отаман Гук, що так гукає ловко,  
уже їм з валу гне сухого вовка.  
Лише Горбань хапає дрижаки.  
Кричить: – Угода! Нарушать не смійте! –  
Він думає,— як впустять їх таки,  
то перш за все вони повісять війта.  
Вишняк, той крутить, преповажний пан,  
такий, що всіх панів перепанує.  
Учора, кажуть, приміряв жупан.  
Іти послом до шляхти пропонує.  
Але ж полковник не веде і вухом.  
Невже ж так і не виступим на прю?  
Лесько сказав:  
– Як бухнем одним бухом!—  
Пушкар сказав: – Я вам поговорю!  
Тут головне – спокійно і без крові.  
А там почнуться ночі сільвестрові.  
А там Хрещення, Знайдення Глави...  
Це перемир'я, хлопці, до трави.  
...Іван стояв, дивився на валу.  
Все перед ним було як на долоні.  
Здіймало військо сніжну кушпелу.  
От коней шкода. Дуже добрі коні.  
Це ж де не йшли, забрали під сідло.  
Така зима, морози іорданські.  
Ич, скільки панства з ними прибуло!  
Один приїхав у кареті гданській.  
І німці є. Теж лицарі тевтонські.  
Усе кричить, нуртується, гуде.  
Звалити хочуть стіни ерихонські.  
Нічого. Вал міцненький. Не впаде.  
От тільки балка од дороги близько.  
Гей, діду, діду, ви ще там живі?  
Та й те сказати,—  
хіба це вперше військо  
у нього там пройшло по голові?  
Пливуть над степом хмари волохаті.  
Живе там якомсь, як уже не є.  
Один-один.

І домовик у хаті  
сміється, плаче й руку подає...  
А десь окремо, як болюча згадка,  
стоїть за зиму нахолола хатка.  
Над Ворсклою, під тими яворами,  
де вже ніхто не світить вечорами.  
І тільки вогник блимає вгорі.  
Там, певно, бог живе в монастирі.  
І вже забута богом і людьми  
живе Маруся в захистку зими.  
У снігових завоях завірюхи,  
де вже од хати тільки острішок,  
калиною годує омелюхів,  
отих жовтеньких стомлених пташок.  
Лиш час від часу прогучать копита.  
А там до хати й стежка не пробита.  
Біліє сніг в лелечому гнізді,  
і льоду вже намерзло півбадді.  
Хоч би десь вийшла в церкву, поміж люди,  
а то ж одна, ніколи і нікуди.  
Сухотний кашель надриває груди.  
Стоїть зима. Короткі сірі дні.  
Вночі горять сторожові вогні.  
Щодня, щомиті полк напоготові.  
Іван мовчить.  
Думки тепер тернові.  
І лиш бринить, як болісна струна:  
а як Маруся, як же там вона?  
...Та як, нічого. Нарікати гріх.  
Хіба я вже нещасніша за всіх?  
Живе ж оно Ящиха Балаклійська.  
А голосила ж років півтора.  
А чоловік же не вернувся з війська,  
живе ж вона, нічого, не вмира.  
Отак і я, привикну, яюсь житиму.  
Ніхто і не побачить, як тужитиму.  
Та тільки ж я вдова не Блаклійська.  
У неї муж не повернувся з війська.  
Поліг, загинув, вбитий молодим.  
Їй можна вічно плакати за ним.  
Щаслива ти, Ящихо Кошова!  
А я... Хто я? По кому я вдова?!  
...Так і живу. Минаю, наче хмарка.  
Вся облітаю, як осінній лист.  
То мишеня майне із закамарка.  
То дров підкине дядько Шибиліст.  
То ти розважиш тугу нещадиму.  
То яюсь я і викреплю цю зиму.  
Так, сплю не сплю, зіщулюсь на печі.  
І виє пес на місяць уночі.  
Іван узяв ту руку, мов крижину:  
– Ходім зі мною, доленько, ходім.

Якби мені ти стала за дружину,  
яка б то радість увійшла в мій дім!  
Не повернула навіть голови.  
Лише печальне око з-під брови.  
Важка жалоба чорної коси,  
і тільки тінь колишньої краси.  
– Кого ти любиш, Іване?  
Мене чи свою пам'ять?  
Красива я була, правда?  
Схожа на свою матір.  
Смілива я була, правда?  
Схожа на свого батька.  
Співуча я була, правда?  
Схожа на свій народ.  
А тепер моє обличчя зведене судомою  
болю.

Вмираю від сухот.  
Сама від себе вже вмерла.  
І ти це, Іване, знаєш.  
Оце, що від мене лишилось,  
то, власне, уже не я.  
Ти любиш не цю, Іване.  
Ти пам'ять свою кохаєш.  
Щасливий будь нею, Іване.  
Бо пам'ять завжди твоя.  
– Я і тоді любив тебе до болю.  
А вже тепер, Марусю, й поготів.  
Дозволь мені лишитися з тобою.  
Отак як є. Без змовин і сватів.  
У церкву підем. Піп нас обвінчає.  
Весілля справим. Пушкаря позвем.  
Як не полюбиш, в мене вистачає  
на двох любові. Яюсь проживем.  
– Мене, Іване,– отаку понівечену?  
Мене, Іване,– отаку гірку?  
Хай бог пошле тобі хорошу дівчину,  
ще будеш ти щасливий на віку.  
На тому досить. І кінець розмові.  
Не треба й говорити нам про те.  
Моє життя – руйнівнице любові,  
де вже ніякий цвіт не процвіте.  
– Останній плід на Чураївським вітті!  
Оббив тебе такий жорстокий грім.  
Хоч би була залишила на світі  
дитиночку із голосом твоїм!  
– Вже не залишу, долю змарнувала.  
Вже не залишу, час мій підоспів.  
Якби тепер, мабуть, я заспівала,  
було б це вже хрипіння, а не спів.  
Так і живу, без голосу, німа.  
Пісень немає – і мене нема.  
...Оце і все що є тепер у мене,

моя матусю, нене моя, нене! –  
ота могила, на могилі хрест,  
і на деревах білий ожелест.  
Була у мене мати, наче бджілонька.  
Тепер я тут лишилася сама.  
Стоїть її холодна постілонька.  
Все як було. А матері нема.  
Це я убила, я! Її, хорошу.  
Картай себе уже чи не картай.  
Про що, Іване, я тебе попрошу, –  
піді з могили сніг поодгортай.  
Іде Іван. І знову повертає.  
Думками сніг з могили одгортає.  
Вороже військо... Цвинтар при дорозі...  
Четвертий тиждень місто у облозі.  
...Рубають, кляті, Пушкарівський ліс.  
Тріщать і стогнуть, валяться дерева.  
Там і село за лісом – Пушкареве.  
Рубають, кляті, Пушкарівський ліс!  
Старі дуби і парость молоду –  
аби сьогодні, а вперед не дбають –  
рубують криво, косо, без ладу, –  
аж так і видно: не своє рубують.  
Що день, що ніч, – рубують, аж гуде.  
Із валу видно – ввозять до дороги.  
Та ще й підстрелять зайця де-не-де,  
та ще й ведмедя викурять з барлоги.  
Сто років ріс. І ще сто років ріс.  
Полковнику! Це ж треба провалитись,  
щоб так оце стояти і дивитись!..  
Рубають, кляті, Пушкарівський ліс.  
Пушкар – нічого. Глянув – і нічого.  
Спокійні очі. Сива голова.  
Шорстка кирея кольору нічного.  
Дивився. Думав.  
– Швидше б та трава!  
...Вночі над валом палахтить заграва.  
І попіл пахне долею Триліс.  
Як дикий звір, обкладена Полтава.  
Горять багаття – Пушкарівський ліс.  
Горять багаття. Панство смажить вепра.  
Десь доп'яли старого сікача.  
Сидять, неначе виходці із пекла,  
усі пани полтавського ключа.  
У тих снігах, у тому палахтінні,  
заслухані у власну маячню,  
сидять, як хижі сатанинські тіні,  
у пурпурових відблисках вогню.  
І тільки цвинтар чорними хрестами  
із ночі підступає до багать.  
І вихолка ніяк не перестане,  
як привиди, у пійтьму одбігать...

Оскільки ж мир, стріляти нам не можна.  
Лесько тупцює, сильно перемерз.  
У труби грають. Наволоч вельможна  
сама з собою танчить полонез.  
Мовляв, їм добре. Козакам в досаду.  
Ось почекай, мазурку ще утнуть.  
Ми видержим. Хай танчать до упаду  
Вони стріляти першими почнуть.  
...Стоять вельможні. Діло затягне.  
Здається, так стоятимуть довіку.  
Лесько сміється: – Голод підіжме  
чкурнуть, як чорт від кукуріку.  
От хто веселий, так оцей Лесько.  
Біда йому для смутку не причина.  
Бо як приніс на світ його бузько,  
то так і виріс наймитом хлопчина.  
Так присутяжив змалку його чмир,  
так остогидли стусани і кпини, –  
а тут війна. А це ж таки не мир.  
В чмира табун, а у Леська – й шкапини.  
Вдовиний син, замріяна душа, –  
вже сотня їхня вийшла із Опішні,  
а він біжить за ними, як лоша,  
і гірко думи думає невтішні, –  
що як же так, в похід йому пора,  
сімнадцять літ, а він сидіти буде?!  
Якби коня позичити в чмира,  
а шаблю він і в битві роздобуде!  
...Його піймав хазяїн у степу.  
З чужою в суд приведеній конякою,  
він пояснив, що квапився в похід,  
отож не встиг чмиру сказати "дякую".  
Подумав суд і розсудив їх так:  
що він же вкрав не гроші, не з городу.  
Іде війна. А що ж то за козак,  
котрий коня не має для походу?  
Що він чмиру ніяк ж не рідня,  
а все життя старається, гарує.  
Не доробився до свого коня,  
то хай йому хазяїн подарує.  
Отож тепер, він хлопець при коні.  
Хоробрий хлопець, не якась там хлипавка.  
...Лесько сказав: – Хіба це голод? Ні.  
Це просто піст. На те ж воно й пилипівка.  
...А дні ідуть. Удавнілась облога.  
Вже навіть звикли. Йдеться до Різдва.  
З усіх боків одрізана дорога, –  
Полтавонько, ти все-таки жива?  
Вже навіть хтось пішов на вечорниці,  
об землю вдарив лиха того шмат.  
Дівки собі стоять біля криниці,  
а парубки стоять біля дівчат.

Грицькова мати доживає віку.  
Отаман Гук гукає на валу.  
Шинкарка Таця сіла на публіку,  
за блудодійство врізано полу.  
В неділю був базар.  
Вже чим там торгували,  
але ж таки – в неділю був базар.  
Баби на гурт дві качки продавали.  
Хто виніс мак, хто рибу, хто узвар.  
Хтось навіть бачив справжню паляницю.  
Дзизь навіть трохи душу закропив.  
Лесько, продавши гриву гривострижцю,  
собі пищаль гвинтовану купив.  
Зате було матерій на базарі! –  
зарбаф, штамет, об'яр і алтабас.  
А нащо ті шовки та мухоярі? –  
Тепер купляй китайку про запас.  
А ще були там прянощі й приправи.  
Такі ж приправи гарні, як на сміх:  
Шапран та перець, – до якої страви?  
Чи той мушкатний запашний горіх?  
Імбирцю, може? Може, кардамону?  
Цитрон заморський, – гріш йому ціна,  
коли керсетку он яку червону  
дають за вузлик прілого пшона.  
Такий свят-вечір, що нема й куті.  
Стоїть Іван. Над валом крупка сіє.  
– Чого стоїш отут на видноті?  
Ще стрілить хто.  
– Не стрілить. Не посміє.  
Був у Марусі. Снігом замело.  
Прийшов до неї, навіть не зраділа.  
А на свят-вечір як вона сиділа,  
то вже од неї тіні те було.  
Мовчить Іван, потемнівши лицем.  
Очей не зводить з поля і дороги.  
І кожна мить то може быть кінцем,  
то може быть початком перемоги.  
...А це якраз після Різдва уранці  
ушкварили панове навдиранці.  
Налаштували з ночі свою валку,  
вже без погроз, без лютих перехвалок,  
знялись тихенько – та й у степ безмежний.  
То вже тепер хоч цвинтар незалежний.  
Бо поки тут вони під валом бігали,  
у ці ворота ступою товкли,  
у спину їм з Брацлавщини й Чернігова  
нових повстань пожежі припекли.  
То й мусили забрать свої застави,  
мабуть, уже не тільки з-під Полтави.  
І відступили — у полях тих самих.  
За ними панство у ріжнатих санях.

І їхній ксьондз, небритий півзими,  
закутаний в тутейші килими.  
І те кварцяне військо зашкарубле,  
і ті гусари, зведені на пси,  
в обледеніле хутряне шкаруп'я  
ховаючи похнюплені носи...  
Вже й день минув, і обрії примеркли.  
Уже й людьми дорога загула.  
І кволим дзвоном цвинтарної церкви  
жива Полтава голос подала.  
Ген-ген у полі бовваніє чата.  
А при дорозі, жерлом у замет,  
стоїть покинута гармата,  
чавунний львівський фальконет.  
Де слідно кіньми, застрибали галки.  
Вечірне сонце скоро догорить.  
...І знов димок із Дідової Балки  
курить собі у небо та й курить!

## **ВЕСНА, І СМЕРТЬ, І СВІТЛЕ ВОСКРЕСІННЯ**

### **Розділ ІХ**

Весна прийшла так якось несподівано!  
Зима стояла міцно до пори. (...)  
О Боже духів і живої плоти!  
Я вперше усміхаюся, прости.  
Якась галузка в тому живоплоті  
і та он пнеться, хоче розцвісти.  
Весна прийшла. Скасовано угоду.  
Вся Україна знову у вогні.  
Цвіте земля, задивлена в свободу.  
Аж навіть жити хочеться мені.  
Як гарно з хаті, як просторо в сінях!  
Як оживають ниви і сади!  
А щоб хоч щось лишилось на насіння,  
на Пасху їли хліб із лободи.  
І знов лелека молиться до зірки.  
Клинець городу хоче врожаю.  
Є жменя жита, маку є півмірки,  
і чорнобривці, й трохи рижію.  
Спасибі, земле, за твої щедроти!  
За білий цвіт, за те, що довші дні.  
Прийшла весна. Сухоти є сухоти.  
Все гіршає і гіршає мені.  
Уже од кашлю в грудях все зболіло.  
То в жар, то в холод кидає. Ну ось,  
уже й моє намисто побіліло,  
мов памороззю сизою взялось.  
Як дивно, жар, але холонуть руки.  
А солов'ї чогось як навісні!  
Самотнім добре, – жодної розлуки.  
Сухотним добре, – гаснуть навесні.  
От тільки шкода – вже не заспіваю.



Город глушіє,— вже не прополю.  
Щодня ту ніч, як смерть, перепливаю,  
Життя, як промінь сонячний, ловлю.  
А дні стоять,— не хочеться тужити!  
І кожна пташка хатку собі в'є.  
— Скажи, зозуле, скільки мені жити? —  
Кує зозуля... Цілий день кує...  
Іван приходив. Так, посидів мовчки.  
Устав, пішов, оглянувся з воріт.  
Лише весна укинулася в листочки,  
підняв їх знову гетьман у похід.  
Заграли знову труби до походу,  
війнуло громом з Тясьмина-ріки.  
Богдан підняв козацтво за свободу,  
універсалом обіслав полки.  
— І знов земля кипить у боротьбі.  
І знову я належу не собі,—  
сказав Іван. Дивився, як востаннє.  
Торкнув мене прощальними вустами.  
Не знала я, що сум такий огорне.  
Вмирати буду,— пом'яну добром.  
Кирея з вильотами чорна  
в останній раз майнула за бугром.  
І я, котрій давно вже все байдуже,  
уже нічим я сльози не впиню.

Прощай Іване, найвірніший друже,  
шляхетна іскро вічного вогню!  
Виходить полк. Іван під корогвами.  
І я край шляху осторонь стою.  
Моя душа здригнулася словами.  
Співають пісню, боже мій, мою!  
І "Зелененький барвіночку",  
й "Не плач, не журися,  
а за свого миленького богу помолися".  
І про того козаченька,  
що їхав за Дєсну.  
"Рости, рости, дівчинонько,  
на другу весну!"  
І про воду каламутну,  
чи не хвиля збила.  
І про тую дівчиноньку,  
що вірно любила.  
І про гору високою,  
і про ту криницю....  
Дівчата вчора берегом ішли,  
та й заспівали: "Ой не ходи, Грицю".  
А я стояла... Що ж мені, кричати?..  
Які мені сказати їм слова?..  
Дівчаточка, дівчатонька, дівчата!  
Цю не співайте, я ж іще жива.

# СТОЇЧНА УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ



**ВАСИЛЬ СТУС**

**(6 січня 1938 – 4 вересня 1985)**

Це самобутній поет – на рівні сучасного поетичного мислення, схильний до філософського заглиблення й високої самодостатності поетичного слова і водночас – до синтезу глибинних джерел традиційного українського образотворення й поетичної мови ХХ століття.

Михайлина Коцюбинська

## **КРИЗЬ СОТНІ СУМНІВІВ Я ЙДУ ДО ТЕБЕ...**

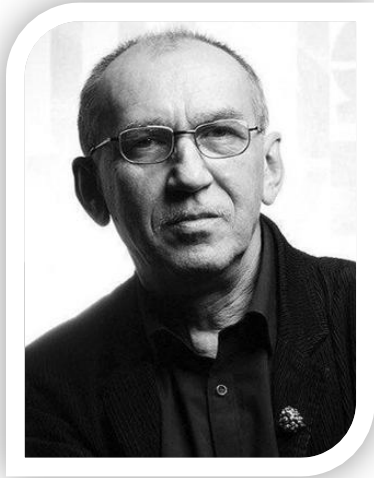
Кризь сотні сумнівів я йду до тебе,  
добро і правдо віку. Через сто  
зневір. Моя душа, запрагла неба,  
в буремнім леті держить путь на стовп  
високого вогню, що осіяний  
одним твоїм бажанням. Аж туди,  
де не ступали ще людські сліди,  
з щовба на щовб, аж поза смертні хлані  
людських дерзань, за чорну порожнечу,  
де вже нема ні щастя, ні біди  
і врочить порив: не спиняйся, йди.  
То – шлях правдивий. Ти – його предтеча.

\*\*\*

## **ГОСПОДИ, ГНІВУ ПРЕЧИСТОГО...**

Господи, гніву пречистого  
благаю – не май за зле.  
Де не стоятиму – вистою.  
Спасибі за те, що мале  
людське життя, хоч надією  
довжу його в віки.  
Вірою тугу розвіюю,  
щоб був я завжди такий,  
яким мене мати родила  
і благословила в світи.  
І добре, що не зуміла  
мене од біди вберегти.

# СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА



ДО

## ОЛЕКСАНДР ІВАНЕЦЬ (24 січня 1961)

...Хто ж він нарешті? Черговий  
фейлетоніст, так званий сатирик ...  
фонтануючий коміксами й куплетами  
конференсьє? Всього потроху. Та перш усього –  
поет з сумними очима і втомленим голосом,  
якого дуже хочеться слухати й чути.

Юрій Андрухович

### ФРАНЦУЗЬКОГО ШАНСОНЬЄ

Це є поезія найвища,  
Це є найвища простота,  
Коли передаються вірші,  
Як поцілунки – з усі в уста.  
Твої пісні легкі і світлі  
(їх так сприймають слухачі),  
Та пам'ятай – у цьому світі  
Є свистуни і стукачі.  
А ти – гітара, гілка з дерева,  
І ти сьогодні на кону.  
Скажи, кому твоя заревана  
Душа потрібна, ну, кому?..  
Вдягайся модно, лайся модно,  
Та час від часу пригадай,  
Як слухав дзвона Квазімодо  
В глухонімому Нотр-Дам.  
Він припадав до дзвона тілом,  
Він разом з ним літав, літав...  
О, скільки тих, які хотіли  
Тілами битися в тіла,  
А язиками лізли в душі...  
Я й сам колись таким грішив.  
Пісні, мов кошенят задушених,  
В зубах по вулицях носив.  
Душа повільно прозоріла  
Все по ночах.  
А по очах  
Боляче вдарило прозоріння:  
Про що кричав?  
Кому кричав?..  
Є вуха, що, немов корою,  
Укриті суетністю змін.  
Хай серцем слухають і кров'ю,

Як Квазімодо слухав дзвін!..



---

## ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ (13 березня 1660)

---

Андрухович уміє змінювати буття самою своєю присутністю.

Олександр Ірванець

### АСТРОЛОГ

палка потреба,

У нього

у нього

жадання слізне:  
окраєць нічного неба  
піймати у фокус лінзи...  
Бо він живе на горищі,  
а там сутерени вищі:  
у сутінках – мерехтіння  
і сонце межує з тінню.  
Він дивиться тільки вгору,  
і небо лоскочуть вії,  
коли в полудневу пору  
від кухні смаженим віє.  
Над містом літають птахи,  
а поруч із ними "ахи",  
коли роззявлять на площі  
голодні роти бідолахи.  
Земля собі пілігримить,  
кружляє собі й кружляє,  
а хтось нові пелерини  
на осінь собі замовляє –  
а він живе на горищі  
(там зимно, там вітер свище),  
але насправді з горища  
небесна ковбаня ближча.  
У нього маєтків немає –  
згори в декольте заглядає,  
а в місті вічність минає  
не так, як він загадає.  
(Балконне крило ажурне  
й сентиментальне, мов танго,  
обжив бароковий янгол –  
створіння пухке й безжурне).  
І взявши голову в руки,  
він крикне собі з розпуки:  
"Чого я марную роки?!  
Візьму попід руку Юзьку,

піду в пивничку на Руську,  
забуду святі мороки!  
Забуду святі мороки..."

\*\*\*

### ПІСНЯ МАНДРІВНОГО СПУДЕЯ

Агов, мої маленькі чортенята!  
З-під свити я вас випущу на світ –  
туди, де кров з любов'ю черленяться,  
де пристрастей і пропастей сувій...  
Я – ваш отець, тож будьте мені вірні!  
(які невірні рими в голові!),  
але коли до серця входять вірші –  
прекрасні, наче крила голубів,  
які тоді надії!..  
З риторик і поетик академій –  
гайда на площу, як на дно ріки!  
Підслухані у вирі цілоденнім,  
ті рими – вчителям наперекір  
(у вчителів, здається, перекір) !  
Або в поля, як на зелену прощу –  
читати вірші травам і вітрам!..  
І постарайтесь, я вас дуже прошу,  
щоб явір тихі сльози витирав,  
щоб небо, нахилившись, наслухало,  
щоб завше був натхненний соловій...  
Хвалу воздавши часові зухвалу,  
звірят і пастухів благословіть!..  
Отож, – на світ, за діло – чарувати!  
Агов, мої маленькі чортенята!

\*\*\*

### Shevchenko is OK

#### 1. Харизма

Агіографія Тараса Шевченка для більшості українців починається з його дитячої подорожі до кінця світу. На цьому випадкові найчастіше наголошують учителі вже в початкових класах загальноосвітніх шкіл: шестилітній хлопець одного літнього дня, нікому нічого не сказавши, вирушає з дому назустріч обрієві – туди, де, як йому здається, небо сходиться з землею, і світ закінчується. (...)

Пройшовши чотири версти, хлопець опинився в сусідньому селі, якійсь Пединівці. Це був шок – виявилось, на світі є ще якесь одне село, і в ньому живуть люди, яких він ніколи не бачив. Світ починав розростатися. А якщо таких сіл виявиться на ньому не два, а цілих три, десять, а якщо десять тисяч?..

Кінець світу утік за межі осяжного. Земля більшала просто на очах, сполохані степові птахи вилітали йому з-під ніг, ліси повнилися розумними тваринами, в річках розмовляли риби. Цілком розбитого і втомленого, його вночі повернули додому чумаки, ці степові перевізники солі, а разом із тим – і зв'язківці українного простору. Старша сестра – матері на той час уже не було серед живих – не дозволила братові покарати його, насилу погодувала (очі в малого злипались, а голова хилилася додолу) і врешті вклала на постіль зі словами "Спи, прибуду"...

З усіх відомих мені біографічних джерел цей випадок описано лише в одному, і він, вочевидь, уже ніколи не підлягатиме скептичній верифікації. Знак обраності, хоч як претензійно це звучить у нашу наскрізь зіронізовану добу, сигналізує про себе владно і нав'язливо. Перекази, анекдоти, легенди, версії, чутки – все це оточує Шевченка, оповиває його притягальним, часом драстичним флером упродовж цілого

його життя. Він змушує говорити про себе – з ранньої юності й до самої смерті. При цьому він аж ніяк не опікується власним publicity, все наче виходить само собою. Соціальний статус теж нічого кардинально не змінює: про нього говорять і в час, коли він усього лише підневільний козачок на службі в брутального поміщика, і в час його легендарного петербурзького викуплення з неволі, і в час бурхливих презентацій його страшенно модної поезії у найвибагливіших салонах тодішньої України, і навіть у час далекого азійського заслання, коли, здавалося б, найвищою монаршою забороною писати і малювати раз і назавше покладено край марнославним претензіям на вічність жахливого парвеню-малороса.

Про нього казали, що він підкинутий простим селянам нащадок великокнязівського роду. Що він здатен випити пів барила горілки і навіть не захмеліти. Що він живе зі своїм петербурзьким учителем Карлом Брюлловим як із коханцем. Що він готовий очолити українсько-польське повстання на Правобережній Україні. Що він водить за собою по найшанованіших прийняттях цілу юрбу волоцюг, утеклих каторжан і брудних завошивлених музик, які грають йому до танцю. Що кожен свій заробіток від малювання картин він тут-таки роздає мандрівним дідам. Що насправді він упир і тому так багато крові в його поемах.

Усі ці версії – з більшим чи меншим кутом відхилення від істинного стану речей – народжувалися повсякчас. Він був темою. Розмови про нього точилися за грою в карти, на чаюваннях, при знайомствах і візитах, у книгарнях, театрах, перед церквою, на масляних і великодніх балах, він доволі часто виникав у приватному листуванні інших. Він виникав також у службовому листуванні – і це тривало ще довгі десятиліття по його смерті.

Поява 1840 року в Петербурзі невеличкої – з восьми поезій – його збірки "Кобзар" спричинила грандіозний чуттєвий сплеск у багатьох читацьких середовищах. В Україні привселюдні декламації "Кобзаря" на всіляких мішано-шляхетсько-старокозацьких зібраннях викликають цілі вибухи ревного, просвітленого плачу. Це була епоха (згодом чомусь названа романтичною), коли плакали всі, плакали відверто і з насолодою, вголос, носовички були неймовірно важливим атрибутом кожної більш-менш витонченої особистості, очі починали самі собою блищати і слезитися вже з першими рядками, плач над твором мистецтва вважався його найвищою оцінкою. Плач супроводжує Шевченка завжди й усюди – плачуть паньки і паничі на добросусідських провінційних вечірках, плачуть напівголодні студенти й малярські учні в Петербурзі, Києві та Вільні, плачуть жандарми, офіцери царського війська і польські патріоти-конспіратори, плаче російський актор Михайло Щепкін, плаче чорношкірий американець Айра Олдрідж, плаче сам Шевченко, вголос читаючи власну, скажімо, "Катерину" на прохання чергових господарів та їхніх гостей, плачуть служниці, кухарі, лакеї та конюхи, там, за дверима, згромадившись у сінях і дослухаючись кожного Тарасового схлипу.

Цей плач відлунює і після його арешту (навесні 1847 року Шевченка взяли за підозрою в антидержавній політичній діяльності та створенні таємного масонського братства), і в часи його довголітнього заслання, і – тим більше – згодом, за межею його смерті. Навіть шевченківські опущені додолу вуса – еталонний знак національної свідомості – з часом почнуть називати "плач України".

Крім того, він любить співати – і всі плачуть, коли він співає. Крім того, він любить змішувати горілку з чаєм. Крім того, він легкий у спілкуванні, говорить багато й цікаво, знає цілу купу смішних історій, курить сигари (справжні, кубинські). Крім того, він упертий, непередбачуваний, від нього іноді струменіє моторошна енергія скандалу й непослуху. Він дещо вайлуватий, широкий у кості, не дуже добре танцює, але всіх зачаровує. За своє не надто довге 47-річне життя, з якого 10 років пробув у солдатах в пустелі, він здобув собі сотні, якщо не тисячі, знайомих і друзів. Його

"Щоденник" – це сотні імен, ціла Галерея adeptів, прихильників (і прихильниць), благодійників, заступників, співчутливців.

Інший бік цієї харизми – патетика болю та страждань, що нею постать Шевченка огорнена чи не від самого народження. Його реальне життя, кожен виверт нестерпно насиченої й жорстокої долі відразу стають предметом для особливого шанування. Випроби заявляють про свою невідчипну увагу до обранця від самого початку: народження в жахливо бідній, до того ж закріпаченій, селянській родині; смерть батьків – спочатку матері, відтак і батька, отже, не просто голодне, холодне, підневільне, а ще й сирітське дитинство; повна особиста залежність від власника-поміщика (і це триває пів життя – аж до двадцяти чотирьох років, коли група петербурзьких інтелектуалів знаходить спосіб викупити його на волю за великі гроші!); згадуваний уже арешт із подальшим слідством, ув'язненням і допитами в чавильні Петропавлівської фортеці; заслання – на двадцять п'ять років простим солдатом – у най-східніші дикі околиці імперії, супроводжуване – тут варто повторитися – заборону писати й малювати; нарешті фізичний біль і хвороби, що цілком заволодівають ним після, здавалося б, чудовної амністії та звільнення на десятому році заслання. У великий світ він повертається знищеним і напівживим, багато зі знайомих спершу навіть не впізнають його, а найостанніша його мрія – оженитися хоча б на чортовій сестрі – так і залишається фантомом якогось інакшого існування, на яке вже просто не відведено часу.

Остаточною харизматичною інстанцією виступає смерть. Вона застає Шевченка на сходах його петербурзького помешкання в стінах Академії мистецтв, наступного ж ранку після його уродин. Усе подальше – це розгортання поховального психозу, Смоленський цвинтар у Петербурзі, натовпи скорботних опозиціонерів, студенти, студенти і ще раз студенти, студенти й гімназисти, промови українською, російською та польською мовами, лавровий вінок на мертвому чолі, покладання труни в холодну північну землю. Але вже з перших днів по його смерті українці Петербурга починають добиватися права на перепоховання в Україні. Так має бути – так диктує передусім текст його "Заповіту", але так диктує і його харизма. Адміністрація врешті відповідає згодою (подалі від столиці цього клятого мерця з його обкладеною свинцем труною!). Минає 57 днів після першого поховання – і труну видобувають на світ, а тоді через усе місто (ще одна маніфестаційна можливість, гріх не скористатися!), через Васильєвський острів і Невський проспект, усього близько семи верст, на руках несуть її до залізничної станції. Далі труну везуть залізницею, в Москві – знову зупинка, знову прощання, знову натовпи. А потім уже тільки кінями, чорною квадригою, поштовим трактом, з усіма подальшими зупинками (Серпухов, Тула, Орел, Глухів, Кролевець, Батурин, Ніжин, усе південніше й південніше) – весни навколо дедалі більшає, квітень переходить у травень. У Києві труну з подільської церкви Різдва на руках переносять на борт пароплава "Кременчук" і далі ще вісім годин везуть униз Дніпром, аби врешті здійняти на Чернечу гору, місце другого – й остаточного – поховання. Протягом цілого понад двотижневого перформенсу в ньому взяли участь десятки тисяч людей. Ще раз наголошую на студентах: їх безліч, вони приходять увесь час, на певних відтинках цього великого шляху вони віддпрягають коней і самі тягнуть катафалк із труною, це суміш середньовіччя з романтизмом і соціалізмом; на кожній зупинці вони щоразу співають псалми, козацькі пісні й роздають присутнім радикальні відозви, за кілька років вони почнуть кидати бомби в губернаторів і генералів.

Жодного святого жодної церкви так не ховали.

Здається, саме від цього – Шевченкового – перепоховання бере початок ритуал сакрального українського перепоховання як такого. 1989 року з уральського табору смерті до Києва перевозять останки правозахисників Стуса, Литвина і Тихого – перепоховати на Байковому цвинтарі, "головному цвинтарі України". 1992-го у Львові



відбувається перепоховання кардинала Йосипа Сліпого, прах якого доставляють із Ватикану. Останнім часом подекують про символічне перепоховання гетьмана Мазепи, померлого двісті дев'яносто років тому десь у теперішній Молдові, в Бендерській фортеці.

Так, це ритуал, і нічого нового я не відкрию, сказавши: як є ритуал, то має бути і культ.

## 2. Культ

Якщо спробувати передати зміст Шевченкового культу якоюсь однією стислою формулою, то можна узагальнити: "Шевченко – наше все". До такої категоричності, однозначності й однополюсності найбільше спричинились його найближчі за часом послідовники, українські культурні діячі другої половини XIX і початку XX століть. Саме вони, а з-поміж них Куліш, Франко, Грушевський, Єфремов, кожен, щоправда, у свій спосіб, розбудували цілу систему уявлень, згідно з якою велич Шевченка в тому, що він поет справді народний, вийшов з найглибших низів і досягнув найаристократичніших вершин духу, ціною тяжких особистих страждань і випробувань зумів усьому світові сказати про долю українства, а всьому українству – про його світове покликання, отже, Шевченко є духовним батьком нації, єдиним, незрівняним і недосяжним. Маємо принаймні кілька ознак святості (щоправда, особливої – не традиційної церковної святості, а, сказати б, секуляризованої чи пак громадянської): подвижницький життєпис, канонічність текстів, Свята Гора як місце поховання і сталого паломництва.

Для формування в українському суспільстві Шевченкового культу надзвичайно важливими були два його ювілеї, що припали на один і той самий відтинок історичного часу: 50-ліття з дня смерті (1911 рік) і 100-ліття з дня народження (1914 рік). Обидві дати відзначали доволі бурхливо й драматично, всупереч наголошено відвертому несприянню царської адміністрації. (Великий політичний спритник Ленін тут-таки скористався цим, писнувши з еміграції про те, що "заборона вшанувати Шевченка була таким чудовим, прекрасним, напрочуд щасливим і вдалим заходом з погляду агітації проти уряду, що кращої агітації й уявити годі". Скількох свідомих українців він, Ленін, у такий спосіб приєднав до комуністичної ідеї, вже не дано підрахувати нікому, але, гадаю, йдеться про цілі дивізії відданих волонтерів).

Будь-який культ не може не використовуватися з певною політичною, чи – ширше – ідеологічною метою. Шевченко під цим оглядом не тільки не виняток, а й вельми виразне, очевидне потвердження такого – найчастіше, в засаді своїй жахливо цинічного – використання. Як і всякий метатекст (постать, епоха плюс власне тексти), він завжди щирий, вельми сугестивний, яскраво проартикульований і неминуче суперечливий. А отже, улягає всіляким інтерпретаціям і привласненням, адже знання в українському суспільстві Шевченкових текстів як таких зазвичай обмежено пів десятком шкільних хрестоматійних шлягерів, і поет, попри всю свою народність, не надто цим народом перечитаний вглиб і вшир.

Ось хоча б деякі з менших Шевченків, що їх посилено конструювали (й досьгодні конструюють) всередині різних ідеологічних таборів.

"Шевченко комуністичний". Висувається теза про соціальне походження (пригноблені низи), якому він

усе життя залишався вірний; ненависть до панів, панства і панськості; безпосередні заклики в поезіях до насильницького повалення панівного ладу (сокири, кров, народна революція); послідовний егалітаризм; схильність до комуністично-утопійної візії майбутнього ("оновлена земля"). Особливо наголошено на близькості Шевченка до російських "революційних демократів", його залежності від їхніх впливів. Деякі радянські жерці саме цієї відміни його культу пішли ще далі, говорячи про Шевченків радянський профетизм (образ сім 7 великої, вольної, нової із "Заповіту" потрактовано як "передчуття сім'ї народів Радянського Союзу").

"Шевченко націоналістичний". У творах поета домінує козацько-лицарський дух, Шевченко першим розбудив приспану українську національну свідомість, націю назвав нацією, окреслив їй національну ідею та історичну перспективу. Ідеалом поета є Воля, що її, безперечно, слід розуміти як волю для України. В його творах знаходимо вияви ненависті чи принаймні погорди до інших, ворожих, націй (москалі, жиди, ляхи), часом дістається навіть німцям ("куций німець узловатий"). Українські національні збройні рушення доби визвольних змагань (1918–1922 роки) – усі ці гайдамаки, січовики, ціла отаманщина – саме його, Шевченків, стиль, його естетику обирають як власну – карнавальними уніформами починаючи і фразеологією закінчуючи. А той самий заповітний образ сім'ї великої, вольної, нової однозначно трактується як поетова візія майбутньої єдиної соборної Української держави.

"Шевченко християнський". Саме життя Шевченка є взірцем християнського мучеництва. В його творах подибуємо безліч біблійних мотивів, образів і алюзій (Біблія взагалі була його улюбленою книжкою, що до неї він вічно повертався). Шевченко є творцем певної послідовної й цілісної етичної системи, яка полягає в неухильному ствердженні правди, добра, любові до всіх і всього, а найперше – до слабких і пригноблених, отже засадничо є глибоко християнською. Своєрідність Шевченкового християнства – ніде правди діти – полягає в тому, що він був у конфлікті з офіційними церквами і церковниками, поступово у своїй вірі рухаючись у бік персоналістського протестантизму.

"Шевченко атеїстичний". Нелюбов і навіть різке неприйняття Шевченком усього, що пов'язане з церквою та церковниками, очевидні в його текстах. Ксьондзи, попи, ченці годовані, ритуальна атрибутика викликають у нього сталу ідіосинкразію. В церкві ми його ніколи не бачили, згадує одна із сучасниць. Про православно-візантійський обряд він записує у своєму "Щоденнику": "...Цілком щось чуже й далеке, якийсь Тибет чи Японія". Не варто робити з нього ікону, адже саме іконами він закликав піч топити, а з багрянлиць дерти онучі. Але річ не тільки в нетерпимості до обрядів і попівства як суспільного інституту. На рівні чистих ідей він теж виявляє протест, пишучи, що заради України він здатний проклясти й самого Бога (підсилення "Шевченка націоналістичного").

А тому він не атеїстичний, заперечують інші. Він богоборчий. Це різні поняття.

"Шевченко дисидентський". Доля Шевченка – це приклад індивідуальної боротьби самотнього ідеаліста з тоталітарним режимом. Шевченків етос – це, власне, етос протистояння людини чомусь значно більшому, потужнішому, знеосібленому, якійсь гігантській машинерії пригнічення. "Шевченко – наша пісня протесту", – сформулював це поет-дисидент Ігор Калинець 1972 року, коли перша хвиля арештів уже неабияк прорідила українські інтелектуальні спільноти в Києві, Львові, Станіславі, Чернівцях, Одесі й інших центрах опору.

"Шевченко анархічний". Насамперед він був вільною людиною, справжнім божественним гулякою, мочи-мордою, душею товариств, не останнім пияком і відвідувачем борделів. Його нетерпимість до умовностей (станових, звичаєвих, ритуальних) не має меж. Іноді він просто шокує оточення своєю стихійністю та непередбачуваністю. Звідси – його часті бунти, але годі вбачати в них якусь політичну запрограмованість, він свідомо аполітичний. У спогадах про нього занотовано його слова про те, що "всяка політика аморальна, заради політичних міркувань чинилися й чиняться всі неправди і з них виникають усі злощастя племен і народів, а тому та держава найкраща, яка не має ніякої політики". "У наші дні Шевченко був би якимось репером", – сказав нещодавно мій приятель рок-музикант. "А у вісімдесяті – панком", – додав інший.

Цікаво, що радикальна зміна в українській історії, означена здобуттям незалежності й становленням власної державності, час до часу породжує доволі несподіваних гібридизованих малих Шевченків. Однією з таких несподіванок торік

став передвиборний альянс чотирьох впливових політиків, із великою помпою проголошений на Шевченковій горі в Каневі й у такий спосіб наче легітимізований в очах цілого (лівого, правого й ніякого) українства. Альянс цей від початку дістав назву "канівська четвірка" і метою своєю ставив передусім усунення від влади чинного президента під час виборів. Химерна постать націонал-комуністично-державницького Шевченка як своєрідного духовного патрона трансакції покликана була слугувати об'єднавчою ланкою для українських виборців. Єдиний кандидат від альянсу мав би зібрати більше голосів, ніж чинний президент. Утім, для нього все закінчилося цілком щасливо – як справжні українці й правдиві Тарасові діти, "канівчани" так і не домовилися про єдиного кандидата. Отже, здається, вкотре переважив Шевченко анархічний.

### 3. Поляки

Як автор "Гайдамаків" (і, здається, тільки їх) Шевченко на певному життєвому і творчому етапі може вважатися постаттю, доволі проблематичною для історії українсько-польських порозумінь і – відповідно – непорозумінь. Хоч уже навіть у власній "Передмові" до цієї поеми (1841 рік) молодий на той час автор наче вибачається перед тими з читачів, зокрема, польських, які можуть недобре зрозуміти його наміри: "Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: "Слава Богу, що минуло", – а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами".

Заувага Шевченка стосується обидвох сторін – помилялися (як він це стримано називає) усі. Наша історія є нашим спільним гріхом.

Шевченко народився і виростав у тому особливому культурному просторі, де ще відчувалися певні фрагменти, чи то пак уламки, старої Речі Посполитої – присутність польського чинника в ментальності, мові, нашаруваннях традицій, архітектурному ландшафті була виразною й очевидною. Юнаком супроводжуючи свого власника, він певний час пожив у Варшаві, де став свідком польської революції (повстанці, до речі, вигнали з Варшави всіх "росіян", тому й Шевченко змушений був мандрувати слідом за своїм паном, разом з усією челяддю). Згодом у Вільні він, здається, мав щось на зразок флірту з дещо старшою від нього польською дівчиною (за іншими версіями, молодою жінкою). Поляки взагалі траплялись йому і товаришували з ним протягом усього його життя: якісь студенти, шляхтичі, офіцери, пильновані царатом дисиденти. Саме студент-поляк був єдиний, хто потрапив під арешт за свою екстремальну промову (польською мовою) на похороні Шевченка в Петербурзі.

Польська культура, передусім тогочасна найновіша, постійно його притягала. Зрештою, польська мова була третьою серед тих, якими він володів. Отже, Міцкевіча, яким стало захоплювався, як і Залеського, або історика Лелевеля, він міг читати в оригіналі. Міцкевіча, як свідчать приятелі у спогадах<sup>^</sup> намагався перекладати, але не йшло – припускаю, заважала силабіка, – він рвав написане на такі дрібнесенькі шматочки, що позбирати їх і скласти до купи не змогли навіть свідки цих болісних потуг.

Свою сконцентровану візію українсько-польського співіснування Шевченко вклав у тридцять два рядки вірша з цілком промовистою назвою "Полякам" (його іноді називають за першим рядком "Ще як були ми козаками"). Початий 1847 року в Орській фортеці, він перетривав найтяжчі поетові роки (цілих одинадцять!) по якихось захлявних таємних записниках. Щойно 1858-го, уже повертаючись із війська, Шевченко дописав до нього восьмирядкову строфу й отак його завершив.

За змістом цей вірш фактично ділиться на три частини. Перша з них – цілком ідилічна версія якогось давно минулого золотого віку, коли українці "ще були

козаками" і "братались з вольними ляхами", а земля була суцільним садом і "там-то весело жилось!". Одного разу цьому настає кінець (початок другої частини): Аж поки іменем Христа Прийшли ксьондзи і запалили Наш тихий рай.

Отже, метафізичне й історичне зло окреслене – католицька церква, по-іншому кажучи, релігійна експансія з Заходу. Вся друга частина – це лаконічний і від того ще експресивніший опис пекла, на яке перетворюється Україна (як доволі часто у Шевченка, "море сльоз і крові", голова, що паде за головою, стогін, плач, катування). І знову ксьондз, який "скаженим язиком" повторює "Те Бейт! алилуя!", благословляючи кожне вбивство й насильство.

Все на місці. Це – справді Шевченкова візія (про його якусь аж органічну відразу до церкви та її служителів я вже казав). Один із найзаплутаніших історичних вузлів Східної Європи розрубано по-шевченківському енергійно і щиро: є конкретне зло, є винні, він бачить їх і може назвати.

За одинадцять років, дописуючи цей вірш (фактично третю частину), Шевченко не змінює акценту свого звинувачення. Не допускає жодної ревізії. Промовляючи до уявного польського приятеля ("ляше, друже, брате"), він називає ту саму причину зруйнування колишнього спільного раю – "неситії ксьондзи, магнати // Нас порізнили, розвели". Але в останніх чотирьох рядках запрошує до відновлення золотого віку (і навіть не без християнського поклону):

Подай же руку козакові  
І серце чистеє подай!  
І знову іменем Христовим  
Ми оновим наш тихий рай.

Мені досьгодні важко відповісти, наскільки цей вірш примирює, а наскільки навпаки. І так уже є. Бо такий уже він є, Шевченко.

#### 4. Слава світу

Шевченко прагнув слави – як усі геніальні нарциси, мусив підживлюватися нею для подальшого розцвітання. 1849 року, знову таки в заслання, на острові Косарал у Каспійському морі, він у розпачі пише вірш, в якому формулює свою претензію до українського загалу:

Либонь, уже десяте літо  
Як людям дав я "Кобзаря",  
А їм неначе рот зашито,  
Ніхто й не гавкне, не лайне,  
Неначе й не було мене.

Попри всю очевидність перебільшення поетом цієї драми (це йому з його харизмою нарікати?!), прикметним бачиться інше – з усіх тортур, яким його може піддати буття, найтяжчими були б невідомість, безвість, мовчання, тиша, порожнеча.

На щастя, так не сталося.

Зі шкільних літ усі українці чують про світову славу нашого Великого Кобзаря. Про те, що його твори перекладено сотнями мов (і зазвичай погано перекладено, додаю я). Про те, що пам'ятники йому є по всьому світі (Париж, Рим, Лондон, Вашингтон, Нью-Йорк, Ванкувер, Вінніпег, Буенос-Айрес, цей перелік можна тягнути ще довго), і варто навіть припустити, що Шевченко є абсолютним чемпіоном світу серед поетів за кількість пам'ятників. Жоден Данте або Шекспір не зрівняються з ним за масою бронзи, міді, мармуру, граніту, залізобетону. Українські громади цілого світу зазвичай акумулювали кошти на пам'ятники Шевченкові, це було свідченням їхньої легітимізованої, головню у власний очак, присутності в тій чи тій місцевості, їхнього самоствердження, це завжди було – й донині залишається передусім ритуальною і внутрішньоукраїнською акцією.

Але справжня Шевченкова слава приходить зненацька й означає себе в особливий, шевченківський, спосіб.

Якось у Нью-Йорку я отримав запрошення виступити в нічному поетичному кафе з комбінованою назвою "Nuyorican". Це поєднання говорить багато про що – кафе розташоване в одному з пуерто-риканських кварталів Іст Вільджда. Запрошення було підписане "Кіт Роуч". Як мені пояснили згодом, сленґове roach по-нашому буде не що інше, як косяк.

Поетичні читання в "Nuyorican Poets Cafe" відбуваються щоп'ятниці вночі – початок десь об одинадцятій і приблизно до другої-третьої. Ви підходите до металевих, обписаних спреями дверей, перед якими вічно чатує, похитуючись, такий собі велетенський сивоголовий Uncle Joe, платите йому п'ятірку за вхід (за поезію?) – й опиняєтеся в тісному, але страшенно гамірному й кольоровому від людей приміщенні, ледве проштовхуєтеся повз барну стійку, продираєтеся крізь димові завіси, перед вами невеличка зала, столики вже всі, як у нас кажуть, забиті, публіка сидить на підлозі, на балконі, десь іще попід стінами, хтось уже свище і плеще, над усім цим гримотить музика, якийсь реґей або фанк, або реп... (...)

Перший контакт із мікрофоном майже все ставить на місце. Тебе слухають напрочуд уважно, всі вони дуже красиві, справжні кольорові квіти землі. Я запропонував їм "Козака Ямайку", перекладач Віталій Чернецький зробив, здається, досконалу англійську версію, з якої я зокрема довідався, що наше "сивуха" слід перекладати як moonshine, "місячне сяйво". Хоч найбільший успіх мав рядок "невже коли ти Європа то вже не єси чоловіком" – тут їм нарешті стало ясно: ага, ця Україна – це теж якась така недавня колонія, теж рабство, плантації, свист канчуків, повільні тягучі пісні, це такі втеклі раби, що ніяк не вибредуть на волю...

Згодом, коли я вже пив із шийки своє третє пиво (мені щоразу хтось купував нове пиво і дякував), мене покликали до тутешнього патріарха. Старезний сивий пуерторіканець, король поетів, засновник і патрон кафе "Nuyorican", зусібіч оточений молодесенькими богемними мулатками, зашкірився на всі свої пожовклі від сигарного диму зуби і сказав мені щось таке, від чого я вмить протверезів би. "Listen, – мовив він усією шириною своєї екваторіальної посмішки, – Taras Shevchenko is my favorite poet! And I also know yob tvayu mat".

Він мав ПОВІДОМИТИ мені дві приємні речі – й повідомив їх.

Слава тобі, батьку наш Тарасе, думав я, ошелешений. Ти вічно стоїш над нами і дивишся на нас усіх згори.



---

## ОКСАНА ЗАБУЖКО (19 вересня 1960)

---

Оксана Забужко стала світлим променем у нашому письменстві, пов'язавши різні покоління, різних митців різних культур.  
Євген Сверстюк

### РЯДОК З АВТОБІОГРАФІЇ

Мої предки були не вбогі  
На пісні та свячені ножі –  
З моїх предків, хвалити Бога,  
Заволокам ніхто не служив!  
Дарували від батька до сина  
Честь у спадок – як білу кість!  
Мої предки були красиві –  
Ворогам на подив і злість.  
Хай не славою (Бог там з нею!) –  
Як присягою на шаблях,  
Мої предки владали землею:  
Їм належала ця земля!  
І цупким, наче нить основи  
Крізь віки однієї сім'ї,  
Невразливим – пронесли слово  
І внизали в легені мої...  
Ох і моцна була порода –  
Соловки, Магадан, Колима...  
Мої предки були народом –  
Тим народом,  
якого нема.

\*\*\*

### ЧИТАЮЧИ ІСТОРІЮ

Читаючи історію  
Оксана Забужко  
І зруйнували ґоти Рим,  
І молодий і хижий варвар  
Все, що вважалось старим,  
Гарячим пурпуром забарвив.  
А потім сам собі воздвиг  
Свої столиці і каплиці –  
І над димком з античних книг

Печеню смажив у пивниці.  
Ото дитина, дalebі!  
Таж він таке до рук отримав!  
Він міг привласнити собі  
Не тільки славу – ймення Рима!  
Він махом весь його розвій  
Міг загребти собі в музеї  
І на монетах профіль свій  
Відбить на фоні Колізею.  
Воно ж лежало – лиш бери!  
І хто б насміливсь насупроти?  
І хто б згадав, що Рим – це Рим,  
А не колиска древніх готів?

.....  
А мо', він слушно ухиливсь,  
Бо мав підозру – от в чім штука, –  
Що хтось його таки колись  
Та на гарячому застука?  
Бо над суворий льодостав  
Віків, що й нам сяга по груди,  
Рим – все ж стоїть, як і стояв,  
А варвар – варваром і буде.



---

## ГАЛИНА ПАГУТ'ЯК (26 липня 1956)

---

Галина Пагут'як «входить до числа найсамобутніших і найутаємниченіших мислителів новітньої літературної доби».

Ярослав Голобородько

### ПОТРАПИТИ В САД

На вокзалах, як правило, сади не ростуть. А на цьому – був. Тільки горобці могли вільно перелітати через огорожу й сідати на гілки з червоними яблучками. Та ще хіба що поети на крилах фантазії.

Грицькові уявлялося, що однієї теплої ночі він вилізе з останньої електрички і, йдучи до вокзалу, побачить відчинені двері, увійде в сад, ляже в сплутану траву, притулиться до матінки-землі й спитає, у кого ж він вдався такий нещасний та волоцюга.

Міліція всієї залізниці знала Грицька й не чіпала, бо не мав чоловік ні хати, ні жінки, лише гармошку та чорну хворобу ще з війни. Лікарня – єдиний його притулок. А ще сестра Нуська, але не сидиться йому в неї. Не може він зі своєю хворобою в чотирьох стінах. А мандрівників у світі й без хвороби вистачає, от, наприклад, Григорій Сковорода. Не кожному тісно між стінами, не кожному...

Грицько шаснув до електрички, в перший вагон, дренькнув гармошкою. Люди бачили мізерного чоловічка в зеленому капелюсі й широких штанях. Грицько, дарма що волочився, дбав, щоб завжди все було чисто. Заграв "На сопках Маньчжурії", потім "Прощання слов'янки", і цього було досить, щоб у наставлений капелюх посилалися копійки. Чоловік кожному, навіть дитині, казав: "Цілую руку". Проходив ще два вагони, потім сідав, і ніяка сила не примусила б його заграти ще.

Грати його навчив тато, як повернувся з війни додому без ноги. Грицько вже тоді мав чорну хворобу [епілепсію] від переляку. Німець жартома вистрілив йому над вухом, хотів злякати. Після війни стали ходити з батьком по базарах. Тато грав на гармошці, а хлопець збирав гроші в пілотку. Мама не знесла такої ганьби й померла, а старий замерз п'яний, повертаючись із міста.

Гриць пробував описати цю жалісливу історію на папері, але не дав йому Бог таланту, як Сковороді. Тільки коли грав, перед очима ставав його тато-каліка, що не мав щастя змалку й до останку.

Грицько зліз з електрички й пішов до буфету за пивом з копченою рибкою – його найулюбленішою їдою. Голови й шкірки забирав із собою – для котів чи собак.

Одного разу, весело тупцяючи по перону, зустрів Стьопу. Дав йому жменю дрібних монет, а той сказав, що Микольця дуже слабкий і просить Грицька зайти до нього. Пішли разом. Стьопі хотілося похмелитися. Грицько тільки пошкріб потилицю. Що з чоловіком зробили? Золоті ж руки мав...



Вулицю незабаром мали зносити, тому ніхто не дбав про порядок. Микольця жив у малесенькій хатці, лагодив людям черевики.

Грицько зайшов до хати. На нього війнуло теплом – добре таки змерз, мабуть.

Микольця зрадів товаришеві. Хоч і слабий був (серце прихопило), але в хаті чисто, натоплено. Глянув на Грицькові черевики, сказав, що давно вже їх треба лагодити. Грицько сказав, що Миколі слід до лікарні, а той відмахнувся – краще хай заграє, ото й буде його лікування. Грицько заграв, а Микольця схлипнув і сказав, що добре йому з ним, хай залишається – віддасть хату й собаку. Грицько ж весело сказав, що його візьмуть до будинку престарілих, от тільки поки ще не вийшли. Або оженився.

Микольця сказав, що немає кращого, як своя хата. І попросив, щоб не кидав собаку Боска, бо заберуть його на буцегарню.

Грицько, відчуваючи напад хвороби, хотів піти, але Микола сказав, щоб лишався, він йому допоможе. І попросив почитати "Кобзаря" – "Перебендю".

Вночі був вітер із дощем. Грицько довго не спав, слухаючи, як дихають Микольця і Боско.

Стіни аж двигтіли. Грицько подумав, чи не завалить їх. Але старі хати стоять міцно. Тоді Грицько подумав про сад. Мабуть, вітер усі яблука позриває. От тільки б гілля не поламав. Та за муром не так дме.

Відомості про укладачів:

ЯЦЕНКО Таміла Олексіївна – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

МІЩЕНКО Оксана Вікторівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Яценко Таміла Олексіївна

Міщенко Оксана Вікторівна

ХРЕСТОМАТІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

11 клас (рівень стандарту)